

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ  
АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ  
ИНСТИТУТИ

---

**ФАФФОР МЎМИНОВ**

**ИЗЛАНИШЛАРИМДАН  
ҚАТРАЛАР**

Адабий-танқидий мақолалар

Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи  
Тошкент—2006

83,3 (5У)

М — 99

Масъул муҳаррир:  
филология фанлари доктори, профессор  
Нўмон Раҳимжонов

Тақризчилар:  
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология  
фанлари доктори, профессор Собир Мирвалиев,  
филология фанлари доктори, профессор  
Маматқул Жўраев

Тўплаб, нашрга тайёрловчи: Нозим Мўминов

М  $\frac{4702620204-46}{M352(04)-2006}$  2006

ISBN 5-635-02455-6

© Гаффор Мўминов,  
Гафур Фулом номидаги  
нашриёт-матбаа ижодий  
ўйи. 2006 й.

## ҚАЛБ САХОВАТИ

(Профессор Фаффор Мўминовнинг илмий-ижодий фаолияти қирралари)

XX асрнинг ўрталари адабий-маданий ҳаётида “устоз кўзойнаги” деган бир ибора айниқса кенг русум бўлган эди. Данте, Шекспир, Пушкин, Лев Толстой, Достоевский, Байрон, Гёте, Тагор ва ҳоказо жаҳон мумтоз адабиёти бадий-эстетик тажрибаларини ўқиб ўрганиш, ўзлаштириш, ҳаётбахш анъаналарига таяниш сингари изланишларга алоҳида урғу бериларди. Хусусан, инсон ва жамият психологиясини вобаста акс эттириш, ижтимоий воқеликни, табиат ҳаётини руҳоният иқлимлари билан уйғунликда кашф этиш маданияти деганда юқоридаги шартли-рамзий ифода назарда тутилди. Бу — табиат, жамият, инсон ҳаётини янгича кўриш, ўрганиш, бадий-фалсафий идрок ва ифода этиш салоҳиятини мустақил нуқтаи назарсиз шакллантириш мумкин эмас, демакдир. Бу — санъаткор индивидуаллиги олам ва одам сир-синоатларини янгича, мустақил нигоҳлар орқали билишда, кашф этиш ва акс эттиришда намоён бўлади.

“Устоз кўзойнаги” — буюк устозларнинг мустақил ва оригинал нуқтаи назарларига таяниб дунё шеваларини янгича англашга интилиш, акс эттириш майлини шакллантириш нафақат бадий ижодда, шунингдек, илмий-назарий изланишлар учун ҳам хос бўлган, ҳамиша асқотадиган бош омилдир. Мустақил ва янги нигоҳ, оригинал нуқтаи назар олим илмининг ўзига хос бетакрор жиҳатларини кўз-кўз этувчи асос ҳисобланади.

Филология фанлари доктори, профессор Фаффор Мўминов илмий-ижодий фаолияти бетакрор олим маънавияти ва маданиятининг ўзига хос асрорларини ёритишига кўра аҳамиятли. Фаффор Мўминов ўз шахсиятида тансиқ фазилатларни шакллантириши, илмий-ижодий фаолияти орқали тасдиқлаши тезда, осонлик билан ҳосил бўлгани йўқ. Муттасил ўқиб ўрганиш, тинимсиз заҳматли изланиш Фаффор Мўминовнинг бир умрлик ҳаёти йўлдоши бўлиб келди. Ва ҳали-ҳануз хайрли, эзгу амалларига ҳамроҳ, ҳамнафас.

Олим 1931 йил май ойида қадимий ва табаррук Туркистон тупроғида таваллуд топди. Ўрта мактабни аъло баҳоларга битирган Фаффор Мўминов 1949 йили Ўрта Осиё давлат университети (Ҳозирги Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети)нинг филология факультетига ўқишга кирди. 1954 йили таҳсилни тугатгач, университетнинг ўзбек адабиёти кафедрасида лаборант бўлиб ишлади. Бир йилдан кейин эса аспирантурага қабул қилинди. 1958 йили аспирантурани тугатгач, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг ўзбек адабиёти бўлимига кичик илмий ходим сифатида ишга қабул қилинди. 1965 йилдан бошлаб катта илмий ходим, 1994 йилдан эътиборан етакчи илмий ходим лавозимида муваффақиятли равишда меҳнат қилиб келмоқда.

1964 йили “Ҳамза ижодида традиция ва новаторлик проблемаси” мавзuida номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. 1994 йилда эса “Ҳозирги ўзбек адабиётида фольклоризм” мавзuidaги докторлик диссертациясини муваффақият билан ёқлади.

Профессор Фаффор Мўминовнинг ҳаёти саҳифаларига, илмий-ижодий изланишларига назар ташлар эканмиз, бутун интилишлари меҳр кўргазсанг меҳр топасан, деган халқ ҳикматини тасдиқлашга қаратилгандек туюлади. Фаффор Мўминов қайси ишга кўл урмасин, қайси юмушга чоғланмасин, катта меҳр-муҳаббат билан ёндошади. Юксак иштиёқ ва масъулият ҳисси адо этган ишларига, ёзган мақолаларига, тадқиқотларига алоҳида кўрк, файз бағишлайди. Қатор монографиялари, 10 га яқин рисоалари, 200 дан ортиқ илмий-назарий ҳамда оммабоп мақолаларидан олим шахсияти, қалб тафти, меҳр-муҳаббати бўртиб кўзга ташланиб туради.

Санъаткор шахси, адабий асарлари бадиияти беназир башарий қадриятдир, деб билади. Мазкур бадиий-фалсафий концепция, мустақил нуқтаи назар Фаффор Мўминов илмий-ижодий фаолиятининг асосини, асарларининг ўзагини ташкил қилади. Унинг табиатини тушунтириш учун муайян мисолларга мурожаат этсак.

Италий ёзувчиси Войничнинг “Сўна” (“Овод”) романини яхши биламиз. Севиб, қўлдан қўймай ўқиб келамиз. Ҳар бир авлод китобхони ўз маънавий-интеллектуал эҳтиёжларига яраша ундан озиқланади, баҳраманд бўлади. Романнинг магзини сиёсий маъно, ижтимоий-сиёсий гоё белгилайди. Хусусан, инқилоблар эмас, дин жамиятни поклайди, деган

ғоя романда устувор. Асарнинг бош қаҳрамони Аббат — жамиятлар ҳаётини ҳамиша динлар поклаб келган, деса, ўгли Артур эса, аксинча, революция жамиятлар ҳаётига янги нафас олиб киради, жамиятларни янгилайди, поклайди, деган нуқтаи назарни илгари суради. Бу адибнинг ижтимоий тараққиётдан, Италия воқелигидан келиб чиқиб илгари сураётган бадий-фалсафий ғояси.

Энди, Япония воқелиги мисолида кузатадиган бўлсак, XVIII аср ўрталарида, 1858 йилги Мэдзи буржуа инқилоби Япония эшиklarини Европа тараққиётига очиб берди. Барча соҳаларда — адабиёт, маданият, санъат, фан, иқтисод ва ҳоказо барча-барча тармоқларга Европа тараққиётининг илғор ғоялари кириб кела бошлади. Европа цивилизациясига юз тутган Япониянинг довругли, ақл бовар қилмас бугунги тараққиёти, биз учун эртақлардагидек ютуқларининг илдизи ана шу инқилобий ўзгаришларга бориб боғланади.

Ҳар икки ҳодиса ҳам моҳиятига кўра маънавий-интеллектуал ҳаётдан сув ичар экан. Диний-ахлоқий фикрлар ҳам, ижтимоий-сиёсий ғоялар ҳам башарий қадриятлар асосини ташкил этаётир. Умуминсоний қадриятларни ёқласа, ҳимоя қилса, камол топдирса, демакки, жамиятни поклашга, уни янги тараққиёт босқичига кўтаришга хизмат қилар экан.

Жамиятнинг покланиши, жамият ривожини, миллатнинг маънавий-интеллектуал раванқи эса, шубҳасиз, шахслар дидини, миллат дидини ва шу асосда, халқнинг бадий-эстетик савиясини юксалтириш билан боғлиқ. Халқ оғзаки ижоди, фольклор асарлари ана шундай бебаҳо башарий қадрият ҳисобланади. Фольклорга таянган бадий адабиёт, адабий-танқидий тафаккур ҳам ушбу долзарб вазифаларни адо этишда шунчалик масъул, шунчалар жавобгардир.

Ғаффор Мўминов ўзбек адабиётида халқ оғзаки ижоди анъаналари масаласига ана шу юксак талаб ва эҳтиёжлар, башарий қадриятлар нуқтаи назаридан ёндашади, ўрганади; чуқур илмий кузатишларини назарий умумлашма фикрлар орқали тасдиқлашга эришади. “Ёзма адабиётнинг халқ ижоди билан алоқасини ўрганиш сюжет, мотивлар ва айрим образлардаги ўзаро яқинликни кузатиш билангина чегараланмайди”, дейди Ғ.Мўминов. Муаллиф ўз мақсадига, илмий тамойилига содиқ қолган ҳолда ўзбек адибларининг маҳорат сирларини очишга қаратилган бир йўсинда тадқиқ этади. Фольклорнинг халқ томонидан асрлар мобайнида ишланиб, шаклланиб, такомиллашиб келган маълум бадий-эстетик

тизим сифатида ёзма адабиётнинг ривожига ўйнаган роли ва аҳамияти кўрсатилади. Адабиёт ва фольклор масалалари билан боғлиқ катта авлод ёзувчилари (Ҳамза, Фафур Фулом, Ойбек, Миртсемир ва ҳ.к.) ижодий тажрибаларининг бугунги ёзувчилар (Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ўткир Ҳошимов, Худойберди Тўхтабоев, Абдуқаҳҳор Иброҳимов, Тоғай Мурод ва ҳ.к.) ижодида тадрижий такомиллаштирилиши, ворисийлик масалалари ёритилади. Халқ афсоналари ва ривоятларидаги фикр-ғояларнинг ёзувчи ижодида сайқал топиб, асар тўқималарига сингиб бориши, “етакчи фикр жарангини яна ҳам ошириш, инсоний характерларни яна ҳам кенгроқ, миқёслироқ кўрсатиш” (О.Ёқубов)даги роли очилади. Роман ва қисса қаҳрамонлари руҳиятининг кенг тасвирини беришда фольклор асарлари нечоғлик катта роль ўйнашлиги бадиий-эстетик таҳлиллар асосида кўрсатилали. Бу борада адибларнинг адабий-эстетик қарашлари бадиий образлари табиатига қанчалик табиий сингдирилгани, маҳорат сирларининг беқиёс гўзалликка дахлдорлиги Ф.Мўминов тадқиқотларининг меҳварини белгилайди. Адабиётда фольклоризм масаласи билан боғлиқ айрим схематизм, қуруқ тақлидчилик кўринишлари ижодий изланишлардаги ношуд ҳодиса тариқасида аниқ мисоллар асосида таҳлил этилади.

Адабиёт ва фольклор муаммоларини текшириш Фаффор Мўминов ҳаёти ва ижодий фаолиятининг ўзак йўналишига айланган. 1960 йили “Ҳамза ва халқ оғзаки ижоди” мақоласи билан ушбу мавзуни ўрганишликни бошлаган эди. Шундан сўнг мазкур йўналишда жиддий, салмоқли тадқиқотлар бирин-кетин пайдо бўлди. Мазкур йўналишдаги кенг ва атрофлича изланишлар олимнинг “Ўзбек адабиётининг тараққиётида фольклорнинг роли” (1985 йил) монографиясида умумлаштирилди.

Атоқли адиб Одил Ёқубов романларида фольклоризм масаласи характерларни тасвирлаш усуллари билан уйғунликда ўрганилади. Эслаш, ўйлаш-мулоҳаза юритиш, онг оқими, ички монолог, туш кўриш, мулоқот-диалог, табиат тасвири сингари усуллар орқали Одил Ёқубов ижодининг бадиий-эстетик хусусиятлари ёритилади ва улар бадиий шаклларнинг муҳим унсурлари тариқасида текширилиши адабиётшунослик илмини янги кузатишлар, муҳокама-мулоҳазалар, умумлашма хулосалар билан бойитган. Энг муҳими. Одил Ёқубов бадиий тафаккур тарзидаги рамзларга асосланган эпик миқёсни, эпик

кўламдорликни таъминлаган ҳаётий омиллар, фольклоризм асосида сўз устаси О.Ёқубовнинг бадий маҳоратини очишга муваффақ бўлинган. Фольклорга таянган янги ифода воситаларини излаш, топиш ва характерлар психологиясини намоён этишда қўллаш, бу — янги сўз айтиш имкониятларини топиш ҳам демакдир. Одил Ёқубов романларидаги пейзаж, табиат тасвирининг ўзига хослиги шундаки, уни адиб поэтикасининг қонуний, таркибий бир бўлаги сифатида ишботлашга эришган.

Профессор Фаффор Мўминов илмий-ижодий фаолиятининг энг муҳим йўналишларидан яна бири XX аср янги ўзбек адабиётининг ёрқин сиймоларидан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижодини ўрганишда, илмий-назарий умумлаштиришда намоён бўлади. “Ҳамза поэзиясида традиция ва новаторлик” мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлагандан кейин 1968 йили “Традиция ва маҳорат” номли монографиясини нашр эттирди. Фаффор Мўминовнинг Ҳамза ҳаёти ва ижодига доир янги маълумотларни аниқлаб, адабий истеъмолга киритишдаги фаолияти, айниқса, тақдирланишга лойиқ. Бу тадқиқотлар олимнинг ўзи тўплаб нашрга тайёрлаган “Ҳамза ҳақида мақолалар” (1969 йил), “Ҳамза ижоди ҳақида” (1981), “Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари” (1988 йил) тўпламлари ва “Инқилобнинг оташин куйчиси” (1979 йил) рисоласида тажассум топди.

Олим кўп йиллик ижодий изланишларининг маҳсули бўлган мазкур адабий-танқидий мақолалар мажмуасидан ўрин олган “Ҳамза биографиясининг янги саҳифалари”, “Ҳамза-шунослигимиз ҳақида айрим мулоҳазалар”, “Фольклор ва ёзма адабиёт”, “Афсона ва ривоятлар бадий асар тўқимасида” (70 — 80 йиллар ўзбек прозаси мисолида) тадқиқотлари ҳам оҳорли кузатишлари, янги илмий-назарий фикрлари, умумлашма хулосалари билан эътиборли.

Сўзнинг бадий-эстетик ҳаёти, сеҳри-таровати, маъно жилolari, адабий асарлар тақдиридаги ўрни, аҳамияти Фаффор Мўминов илмий-ижодий қизиқишларининг яна бир ёруғ қиррасини белгилаб беради. Рус ва ўзбек тилларидаги “Ўзбек совет адабиёти тарихи” китобининг муаллифларидан бири сифатида “Султон Жўра”, “Ҳамид Фулом” адабий портретларини, “Ўзбек адабиётининг ривожиди адабий традицияларнинг роли”, “Адабиёт ва фольклор” қисмларини ёзиш билан мукамал илмий нашрда ўз сўзини айтди.

Ойбек асарларининг йигирма жилдик академик нашрини тайёрлашда иштирок этгани учун Фаффор Мўминов 1985 йилда Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти билан тақдирланди.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси сифатида ҳозирги замон ўзбек адабиёти ва адабиётшунослиги ютуқларини тарғиб қилишда фаол қатнашиб, хусусан, Ҳамза, Сотти Хусайн, Миртемир, Султон Жўра, Туроб Тўла, Одил Ёқубов ижодини кенг халқ оммасига ташвиқ этишда ўз улушини кўшиб келмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги докторлик илмий даражасини олиш учун диссертациялар ҳимояси бўйича ихтисослашган кенгаш аъзоси сифатида илмий-адабий ҳаётда фаол. Хусусан, Фаффор Мўминов илмий раҳбарлигида уч олим фан номзодлиги диссертациясини ёқлади. Йигирма олтита номзодлик ҳамда докторлик ишларига расмий оппонентлик қилди. Йигирмадан зиёд илмий-назарий тадқиқотлар нашрига масъул муҳаррир бўлди.

Фаффор Мўминовнинг “Изланишларимдан қатралар” номли янги мажмуаси ўзбек адабиётининг муҳим муаммоларига бағишланганлиги, илмий хулосаларнинг назарий ва қатъий характерга эга эканлиги, далилларга бойлиги, адабий жараён материали асосига қурилганлиги, ижодкор шахсияти билан бадиий асарлар психологиясини вобаста ўрганиши, хулосаларининг асосли характери билан диққатга сазовордир. “Пушкин асарларида умумбашарий ғоялар ва Миртемир ижоди”, “Миртемир шеърлятида туйғулар реализми”. “Ойбек ва халқ оғзаки ижоди”. “Фафур Фулом ва халқ оғзаки ижоди”, “Абдулла Қаҳҳор ва халқ оғзаки ижоди”, “Кашмир кўшиғи”-нинг иккинчи ҳаёти” сингари мақолаларда эзгулик, адолат сингари башарий қадриятлар улуғланган асарлар бадиияти очиб берилди.

XX аср бадииятининг бугунги маънавий-маданий ҳаётимизда тутган ўрни ва аҳамияти қайноқ адабий ҳаёт билан яхлит уйғунликда кузатилади.

“Ижоднинг сирли жараёнлари”, “Қалбимнинг бир парчаси” номли адабий суҳбатларида улкан сўз усталари Миртемир билан Туроб Тўланинг кўнглига нигоҳ ташланади. Ва шу асосда бадиий асарларининг яратилиш жараёнлари, бадиий ижод психологияси хусусида ғоят ибратли, қизиқарли мулоҳаза-муҳокамалар юритилади.



“Ёдномалардан” рукнидаги хотиралар ҳам самимийлиги, табиийлиги, дилбарлиги билан мароқлидир. Улар ўтган кунлар, кечмиш ҳақидаги ёлғиз хотиралар эмас. устозлар, сафдошлар, тақдирлар, қисматлар, умрнинг қайтмас сониялари ҳақидаги юрак сўзларидир. Миртемир, Натан Маллаев. Абдумажид Абдураззоқов, Эрик Каримов ҳақидаги хотиралар тансиқ лаҳзаларни теран мазмунга, ибратли ҳикматга айлантира олганлиги билан азиз.

Меҳр ҳам нурга ўхшайди. У кўнгиллардан силқиб чиққани боисида кўнгилларга йўл очади. Юракларни забт этади, қалбларда ўчмас излар ҳосил қилади. Фаффор Мўминовнинг сўз шаклига кирган меҳри, кўнгил шуълалари ҳам шунақа салоҳиятга эга.

XX аср ўзбек адабиётининг тараққиёт тамойиллари, мустақиллик даври ўзбек бадиий-эстетик тафаккури хусусиятлари, ёзувчи дунёқарashi ва адабий анъаналарга ворисийликда фольклорнинг нуфузли аҳамияти масалалари кейинги йилларда профессор Фаффор Мўминов фикри-зикрини банд этган. Зеро, халқ оғзаки ижодидаги ҳаётбахш ғоялар бугунги куннинг маънавий-ахлоқий масалаларига жавоб беришда асқотади. Янаям муҳими, улар миллий истиқлол мафкурасининг ижтимоий-эстетик асосларини мустаҳкамлашда халқимиз юмушларига камарбаста. Айни пайтда “Ўзбек адабиёти ва фольклори тарихи” номли кўп томликнинг XX аср адабиётига ажратилган жилдлар учун Элбек. Миртемир, Ҳамза, Туроб Тўла, Ўткир Ҳошимов адабий портретлари устида иш олиб бормоқда.

Профессор Фаффор Мўминов тадқиқотларининг долзарблиги, ҳаётийлиги, умри узоқлиги ҳам шунда. Булар аслида. Фаффор Мўминовнинг қалб саховати, кўнгил чироғи шуълаларидир.

**Нўмон РАҲИМЖОНОВ,**

*филология фанлари доктори,  
профессор*

*20 март, 2006 йил*

---

## БАШАРИЙ ҚАДРИЯТЛАР БОШ МЕЗОН

### ҲАМЗАШУНОСЛИГИМИЗНИНГ БУГУНГИ ВАЗИФАЛАРИ

Мустақиллик ва эркинлик туфайли турмушнинг турли жабҳаларида, жумладан, маданий-адабий ҳаётимизда янгилашиш, меросимизга, бадиий-ижодий маҳсулимизга янгича қараш, адабий ҳодисаларни ҳолисона баҳолаш бирмунча жонланди. Бу боралаги ютуқлар, қусурлар ҳақида очиқ-ойдин кенг фикр юритишга, баҳс ва мунозарага кенг йўл очилди. Бир сўз билан айтганда, чинакам мушоҳада ва мулоқот юритиш майдони яратилди.

Ана шундай баҳс ва мунозара мавзуларидан бири Ҳамза Ҳакимзода ижоди. унинг адабиётимизда тутган ўрни, айрим асарларининг тарихи ва тақдири хусусида ҳам бўлмоқда.

Кўпгина мақолаларда ҳақиқатга ойдинлик киритадиган, айрим муаммоларни ҳал қилишга кўмаклашувчи илмий фикрлар баён қилиниб келинди. Айни чоқда адибнинг ижоди, 20-йиллар адабий жараёнида тутган ўрни ҳақида мавҳум тасаввурларга етакловчи чалкаш гаплар ҳам айтилди. Ҳамза ижодининг бир муҳлиси, тадқиқотчиси сифатида булар ҳақида ўз мулоҳазаларимни ўртоқлашмоқчи бўлдим.

Ҳамза Ҳакимзода ижоди қарийб олтмиш йилдан бери ҳар хил йўнатишда ўрганилиб келинади. Ҳозирги кунда ҳам Ҳамза ижодий меросини ўрганиш, тадқиқ этиш ишлари ўзбек адабиётшунослигининг муҳим бир саҳифасини ташкил этмоқда.

Эндиликда Ҳамза Ҳакимзоданинг ижодига бағишланган 20 дан ортиқ монографик характердаги китобга эгамиз. Серқирра ҳамзашунослик илми майдонга келди. Айниқса, сўнгги йигирма йилда бу борадаги ишларимиз салмоқли бўлди. Унинг асарларининг илмий нашри, адиб шахсий архивини ўрганиш, тадқиқ этиш натижасида кўпгина нарсалар ойдинланди.

Аммо рўй-рост эътироф этиш керакки, бу соҳадаги айрим илмий хулосаларимиз салмоқли бўлмаган яқунлар билан чегараланган пайтлар бўлди, бенибат баландпарвоз таъриф ва таҳлилларга кенг ўрин берилдики, бу ҳодисага сусткашлик, бепарволик билан қаралгани натижасида адабнинг ижодий меросини эскича, қашшоқ ва бир хил таҳлил этиш ҳоллари узоқ вақт давом этиб келди.

Эндиликда Ҳамза Ҳакимзода кўп миллатли адабиётнинг таниқли намояндаларидан ва ўзбек миллий адабиётининг йирик вакили сифатида жаҳон миқёсида турли маслакдаги тадқиқотчилар томонидан ўрганилаётган экан, унинг ёрқин сиймосини аниқ кўрсатиш, серқирра ижодини эса янги маълумотлар асосида, назарий нигоҳ билан, чуқур тадқиқ этмоғимиз ҳамон зарур вазифа бўлиб қолмоқда. Давр шуни талаб қилмоқда.

Баъзан Ҳамза ижодига бағишланган айрим тадқиқотларимизда, дарсликларимизда мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтган адабнинг адабиётимизга олиб кирган янгиликлари кенг илмий асослар билан таҳлил этилмай, сийқа ва бир хил таърифлар билан куруқ мадҳ этишдан нарига ўтолмадик. Натижада Ҳамзанинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги ўқувчи тасавури янгилашиб, бойиб боришини таъмин этолмадик. Ваҳоланки, Ҳамза Ҳакимзоданинг серқирра ижоди кўп тармоқли ва бир қанча босқичли, айна чоғда мураккаб бўлиб, бир текис эмас. Унинг ҳаёт йўли халқимиз, мамлакатимиз тарихи сингари ниҳоятда қизиқарли, кўп мушоҳада кўзғовчи воқеаларга бой.

Ўзбекистон Фанлар академияси раҳбарияти Ҳамза ижодини, қўлёзма нусхалари ва архив материаллари асосида атрофлича ўрганиб, унинг мукамал илмий нашрини тайёрлаш бўйича иш бошлади. А.Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти қошида махсус Ҳамза ижодини ўрганиш бўлими ташкил этилди.

1979 йилдан бошлаб бўлим олимлари томонидан шоирнинг тўрт жилдлик “Мукамал асарлар тўплами” нашр этила бошланди. Аммо, афсус билан қайд қилиш керакки, бу нашр ҳам номукамал асарлар мажмуаси бўлиб қолди. Бунда шоирнинг кўп шеърлари асоссиз қисқартириб берилган, айрим шеърлари тушириб қолдирилган, изоҳлар палапартиш бўлиб қолган ўринлар бор.

Ниҳоят, 1988 йилда XX аср ўзбек адабиёти бўлимида амалга оширилган 5 жилдлик “Ҳамза. Тўла асарлар тўплами” нашр қилинди.

Бу нашр ҳам айрим баҳсли ўринлар бўлишига қарамай, Ҳамза асарларининг ёзилиш тарихи ҳақидаги маълумотлар, адиб ижодини деярли тўла қамраб олингани, айрим воқеа, ифодаларнинг изоҳи деярли тўлиқ ифодасини толганлиги билан ажралиб туради. Шу ваддан мазкур 5 жилдлик асарлар тўплами илмий нашр қиёфасига кирган чинакам мукаммал асарлар мажмуаси бўлдики, буни мамнуният билан эътироф этишимиз керак.

Шуни қайд қилиш керакки, Ҳамзанинг ҳаёти ва ижодий эволюцияси жуда бой, айтиш мумкин мураккабдир. Бу ўз-ўзидан кўп қийинчиликларни келтириб чиқарадики, бу сакталик 1979 йилда нашр этилган 4 жилдлик Ҳамза мукаммал асарлар тўпламида ўз изини қолдирган ва натижада жиддий камчиликларга йўл қўйилган эди.

Хўш, бу камчиликлар нималардан иборат эди? Буни бир неча мисоллар ёрдамида изоҳлашга ҳаракат қиламиз. Биринчидан, мукаммал асарларда Ҳамза ижодий меросининг барчаси ва унинг ҳаёти, фаолиятига доир ҳужжатлар тугал қамраб олинмаган. Бир неча мисол келтириш билан чегараланамиз. Масалан, китобга Ҳамзанинг 1927 йилда ёзилган 8 кўринишли “Жаҳон сармоясининг охири кунлари” драмаси нима сабабдандир киритилмаган. Етук олимларимиз Воҳид Зоҳидов, М.Раҳмонов, Лазиз Қайумовлар томонидан кенг таҳлил этилган бу драмада Ҳамза бутун дунёнинг сармоя истибдодидан озод бўлиши ғояларини илгари сурган эди. Пьеса ҳақидаги ҳадиксираш туфайли туғилган фикр-мулоҳазаларни унинг изоҳининг баёнида айтиш мумкин эди.

Асар Ҳамзанинг бошқа драмаларидан ўзининг сюжети, композицион қурилиши билан ажралиб туради. Сиёсий памфлет руҳида ёзилган. Хўш, драманинг узоқ вақт эълон қилинмай келганига сабаб нима? Ҳамза асарларининг нашри билан муттасил шуғулланиб келган мутасадди ўртоқлар бу саволга аниқ жавоб бермайдилар. Агар асарда Фарб билан Шарқ бир-бирига қарама-қарши қўйилгандек бўлиб англанади, деган хулосага келинган бўлса (айрим ҳамзашунослар ана шундай фикрдалар) — бу мутлақо нотўғри. Драматург Фарб деганда Шарқ халқларини

эзаётган ва уларнинг ҳисобидан бойиётган империалистик давлатларнинг ҳукмрон доираларини кўзда тутаяпти. Асарнинг охири манзарасида интернационализм ғояси олдинга сурилади.

Бу хил фикрни бундан 30 йил муқаддам ҳамзашунос олим Мамажон Раҳмонов баён қилган эди.

Яна бир чалкашлик: Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейининг Ҳамза фондида 17-тартибда сақланувчи ҳужжат орасида Ҳамзанинг 35 та рубойси бор. Улар, гарчи шоир рубой деб атаса ҳам, аслида ўқув ва илмни тарғиб қилувчи, халқ вазнида ёзилган бўлиши керак, улар биринчи сабоқ, иккинчи сабоқ, деб дарсларга ажратилган. Мана шулардан мисол:

Мактаб мани суйгоним,  
Ўқигоним, кулгоним.  
Қачон ўқувдан қолсам,  
Ҳақ йўлидан озгоним.

\* \* \*

Илм бизни бахтимиз  
Ва тож ҳам тахтимиз.  
Агар илмсиз қолсам,  
Бузулгуси рахтимиз.

\* \* \*

Мен ўқимоқни суям,  
Меҳримни унга қўям.  
Агар илмсиз қолсам,  
Ёқти жоҳондан тўям.

Кўриниб турибдики, бу сатрлар Ҳамзанинг мукамал асарларининг III жилдидан жой олган, I-синф ўқувчиларига мўлжаллаб ёзилган “Енгил адабиёт” китобидаги шеърларга мавзуси, олға сурилган фикрлари, вазни жиҳатидан жуда яқин. Лекин унинг варианти дейишга асос йўқ. III томни нашрга тайёрлаган ўртоқлар бунга қандай изоҳлашни билмай “... бу шеърлар “Ўқиш китоби”даги матнларга жуда яқин туради”, дейиш билан чегараланади (III жилд, 178-бет.). Шу ернинг ўзида иккинчи хатога йўл қўйилади. Биринчидан, “Ўқиш китоби”даги асарлар ахлоқий ҳикоялар бўлиб, улар арузда ёзилган. Бу шеърларга мутлақо яқин эмас. Муаллифлар “Енгил адабиёт”даги шеърларни айтмоқчи бўлса керак.

Иккинчидан, бу шеърларнинг Туркистон шаҳри билан боғлиқлигига ишора қилиб, “Ҳамза 1917 йилнинг май ойидан шу йилнинг охиригача Туркистон шаҳрида бўлиб, у ерда ўқитувчилик қилади”, деб ёзадилар. Ҳамзанинг 1917 йил сентябрь ойидан 1918 йилнинг март ойи бошигача Туркистонда бўлганлиги ҳақидаги аниқ маълумотдан хабардор бўлмаган тақдирда ҳам муаллифлар ақалли шу ўзи тайёрлаган жилда берилаётган Ҳамзанинг ўз таржимаи ҳолидаги 1917 йилнинг 28 майида Қаландархонада намойиш ўтказгани ҳақидаги маълумотга ҳам эътибор бермайди. Ундан сўнг эса Ҳамзанинг июнь ойларида “Шўройи ислом”да ишлаганлиги ҳақида ҳужжат бор. Бу гаплар матбуотда эълон қилинган. Қандай қилиб Ҳамза май ойидан то йил охиригача Туркистонда яшаган бўлади? – деган савол туғилади. Бундай мантиқан зид хулосалар чиқадиган пала-партиш маълумотлар ўқувчини шубҳасиз чалғитади.

Мукаммал асарлардаги яна бир камчилик, Ҳамза архивидаги ҳужжатлар, мактублардаги шеърӣй парчалар, тугал шеърларнинг китобга киритилмаганлигидадирки, илмий нашр тамойилига кўра бу қабилдаги нашрларда адибнинг барча мероси жой олмоғи лозим.

Айрим мисоллар билан чекланамиз: Алишер Навоӣй номидаги Адабиёт музейининг Ҳамза фондида 43-гартибда сақланувчи ҳужжат орасида Ҳамзанинг бир ғазали сақланади. Ғазал шоирнинг Туркистонда яширин яшаган даврига тўғри келади. Буни Ҳамзанинг ўзи “1917 йил 5 ноябрида, Носир ҳовлисинда” деб ёзиб қўйган. Ҳамзанинг ўша даврдаги кайфиятини тўла ифодалайдиган бу шеър негадир мукаммал асарлар тўпламига киритилмаган.

Дунёда мен ҳеч ўзимдек пок фитрат топмадим.  
Алмижози эскиликдан кулли удват топмадим.

Кимга ихлос айладим, албатта чин инсон шу деб,  
Валлоҳ онда ҳарна топдим, филҳақиқат топмадим.

Оҳ! Таъсири жаҳолат, дод тадбири рақиб  
Ҳар иккингдан оғлаб, оламда бир иллат топмадим.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. 2-жилд. «Фан» нашриёти, Т., 1988, 153-бет.

Худди шунингдек, архивнинг 398-гартибда сақланувчи ҳужжатлари орасида 1922 йил 18 сентябрда Хўжайида ёзилган 12 сатр шеър ва 18 сатрдан иборат “Наврўз” сарлавҳали газали бор.

Биз фақат иш юзасидан дуч келганимиз шеърлар ҳақида фикр билдириямиз. Бу хил шеърлар 400 сатрдан ошади. Булар ҳаммаси 1979 йилдаги мукаммал асарларга кирмай қолган. Тўғри, буларнинг ҳаммаси бир хил савияда ёзилган аъло шеърлар эмас. Булар орасида машқ учун ёзилган, поэтик жиҳатдан ҳар томонлама мукаммал бўлмаганлари ҳам бор. Аммо булар шоир ижодий эволюциясини, унинг ҳаёт йўлини мукаммал ўрганишда муҳим роль ўйнайди, Ҳамзанинг ижодий мероси ҳисобланади. Шу важдан чуқур ва муфассал илмий изоҳлар билан булар китобдан ўрин олиши керак эди.

Бу “Мукаммал асарлар”да Ҳамза ҳаётига доир ҳужжатларнинг тўла берилмаганлиги ва шоир ёзган ва унга ёзилган мактубларнинг мутлақо четлаб ўтилгани ҳам катта камчилик. Ваҳоланки, архивда сақланаётган бу ҳужжатлар ва мактублар бутун бир мерос бўлиб, булар адибнинг қиёфасини, ижтимоий фаолиятини, таржимаи ҳолидаги муҳим нуқталарни қайд қилиш айрим асарларни изоҳлашда, шоир ҳаётининг аниқ йилномасини тузиб чиқишда беқиёс роль ўйнайди.

Мактубларнинг айримлари интим характерга эга, деган баҳоналарни важ қилиб китобга киритилмагани бизнингча тўғри эмас. Ҳамзанинг Саидносир Миржалиловнинг қизларига ёзган 3-4 та интим мактубининг соясида бутун бир архивни йўққа чиқариш адолатдан эмас. Аслида архивда 300 дан ортиқ мактуб ва шоирнинг таржимаи ҳолида муҳим роль ўйновчи ҳужжатлар мавжуд. Булар кейинги йиллар ичида бирин-кетин эълон қилинмоқда.

Биз Ҳамзанинг мукаммал асарларини чиқардик, деб бир-биримизга ҳамду сано ўқиб ўтирабердик, республиканинг деярлик барча вақтли матбуотида архивдаги ноёб ҳужжатлар, адиб ижтимоий фаолиятининг характерли томонлари ҳақида тасаввур берувчи мактублар эълон қилиниб турди. Бунга бепарво ҳараб туриш қизиқ кўринар экан. Бу материалларни қанчалик қадрли эканини бир ҳужжат ва бир мактуб мисолида исботлашга ҳаракат қиламиз.

Архивдаги 480-тартибда сақланувчи ҳужжатлар орасида Ҳамзанинг қора қаламида кичик парча қоғозга ёзган дастхати бор. Бунда унинг Туркистондан март ойининг бошида чиқиб Қўқонга кетганлиги қайд қилинган. Ваҳоланки, шу кунга қадар Ҳамзанинг Туркистон шаҳрида қанча яшагани ва қачон кетгани аниқ эмас эди. Бундай ноёб ҳужжатни эълон қилиш илмий жамоатчилик учун қанчалик фойдали бўлур эди. Ёки яна бир мисол: архивдаги 359-тартибда сақланувчи ҳужжат орқали Туркистонда Ҳамза яшаб турган ҳовлида жойлашган янги усул мактабнинг уфалик ўқитувчиси Шокиржон Иброҳимовнинг Қўқонга қайтган Ҳамзага, мактаб аҳволи ҳақида ёзган мактуби орқали Ҳамзанинг бу янги усул мактаб ҳаётида қизғин фаолият кўрсатгани ҳақида маълумотга эга бўламиз. Бу эса Ҳамзанинг педагогик фаолиятининг яна бир қиррасини очишга кўмаклашади.

Биз фақат ўзимиз дуч келган ҳужжатлар ва мактублар ҳақидагина сўзлаёмиз. Бундай ҳужжатлар архивда анчагина. Нима учун булар “Мукамал асарлар” дан ўрин олмаслиги керак, деган савол ҳамон жавобсиз қолмоқда.

Ниҳоят, “Мукамал асарлар” нашрида йўл қўйилган камчиликлардан яна бири, айрим асарларнинг мавжуд вариантлари инобатга олинмаганлиги ва баъзи асарлардан йирик парчалар, бандлар ва сатрлар ташлаб кетилиб, унинг сабабининг изоҳда қайд қилинмаганлигидадир. Бу эса китобхонни чалғитишга олиб келади. Масалан, 3-жилдда шоирнинг “Қутлуқ бўлсин” шеъри берилган. Асар ўзбек поэзиясида кўтаринки руҳ билан ёзилган биринчи шеър экани билан ҳам характерли. А. Навоий номидаги Адабиёт музейининг Ҳамза фондида бу шеърнинг 5 та варианты бор. Булар 73,76,77,78,79-рақамлар билан сақланади. Кузатишлар шуни кўрсатадики, Ҳамза учун бу вазнда асар яратиш осон бўлмаган. Дастлаб сатрларни қоралаган, характерли сўзларни танлаб алоҳида урғу билан ўқилиши устида бош қотирган. Хуллас, шеър бир вариантдан иккинчисига шиббаланиб пишиб борган. Мана, ана шу вариантлардаги айрим бандлар:

Қиш битди, баҳор келди,  
Қушлар келиб, зоғлар кетди.  
Найсонлар тўкилди,



Ўланлар безанди, ер юзи ясанди.

.....  
Япроқлар рақс этиб,

Новдалар (фасллар, безаклар) кулди.

Бу сатрлар китобга кирган сўнгги вариантда қуйидаги кўринишга эга:

Қиш битди, баҳор етди,  
Булбуллар келиб, зоғлар кетди.

Найсонлар сайрашиб,  
ўйнашиб қуйилди!

Чақмоқлар чақинди,  
довуллар қоқинди,

Қавслар жилмайиб,  
нозлик уйқусидан

Табиат сесканиб,  
пардалар сўкилди,  
нурлар тўкилди!

Бу хил қиёсий кузатишлар илмий нашр муаллифларининг бевосита вазифаси эди. Энди айрим асарлардаги катта-катта парчаларни ташлаб кетиб, нашр этилгани масаласига келсак, бу ерда ҳам илмий нашр тамойилларининг бузилганлигини кўрамиз. Масалан, “Сафсар гул” тўпламига кирган “Салом айтинг” шеъри асли 128 сатр. “Мукаммал асарлар”да 20 сатр тушириб қолдирилган. “Пушти гул” тўпламига кирган “Чаман ичра” радибли шеърдан ўн сатр тушиб қолган.

Мана шулардан бир банди:

Биз ҳамон уйқуда эркин баҳор ўтмуш,  
Ҳамалу жавзомизни далви хут ютмиш.  
Кетубон хушхон булбуллар, қуриб кўзлардан  
ёшлар,

Қора зоғлар боқ! Ўрнамиш чаман ичра.

Бу шеърлар учун берилган изоҳларда айрим қисқартиришлар қилинганлигини айтиш у ёқда турсин, ҳатто “Салом айтинг” шеърдан 20 сатр ташлаб кетилгани ўқувчидан сир тутилади ва изоҳда: “Тўла ҳолда тошбосма нусха асосида чоп

этилмоқда”, деб изоҳланади (2- жилд, 238-бет). Ҳатто шу даражага бориладики, қисқартириб ташланган сатрларнинг изоҳи қолади, шу рақамдаги сатрлар эса, тушуриб қолдирилади. Масалан, 232-саҳифада “Чаман ичра” радибли шеърнинг “Ҳамалу жавзомизни далву хут ютмиш” сатри — яхши фасллар қурбон берилди деган маънода. — деб изоҳланади. Бу сатр эса, мағнада тушириб қолдирилган.

Умуман, бу нашрда қандай тамойил қўлланганини билмадимку, аммо ҳар қандай илмий нашрда барча асарнинг матни тўлиқ берилиши кераклиги аниқ. Адибнинг дунёқараши ва ижодий тақомили билан боғлиқ айрим заиф ва хато фикрлар изоҳда кенг, илмий баён қилиниши керак эди. Бизнингча, бу нашрда ҳам шундай тамойилга амал қилинганда бунчалик эъгиросга сабаб бўлмас эди.

Ҳамзанинг эътиқоди, мақсади аниқ бўлган. У ўз элини озоқ ва фаровон, тенг яшашини орзу қилган ва шунинг учун курашган, жонини фидо қилган.

Ҳар қандай адиб адабий меросини ўзи яшаб фаолият кўрсатган ижтимоий-тарихий шароитдан айри ҳолда, ижодий тақомилини ўрганмай туриб тадқиқ қилиш жуда кўп нохуш тахминларга олиб келиши мумкинлиги илм аҳлига маълум. Шунга қарамай, Ҳамзанинг баъзи асарининг умумий илмий-ғоявий йўналишига, унда акс эттирилган давр ва муҳитга эътибор бермай, айрим шеърлардан сатрларни юлиб олиб, унинг ўз фикрига мослаб талқин қилиш ҳоллари ҳам учрамоқда.

“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 1988 йил 30 сентябрь сонида танқидчи Богир Норбоевнинг “Афсонадаги ва ҳаётдаги ака”лар ёки танқидда далиллаш зарурлиги ҳақида” сарлавҳали мақоласи эълон қилинди. Мунаққид 1922 йилда “Ўзбек ёш шоирлари” тўпламида босилган Фигратнинг “Овунчоқ” шеърини танқид қилган олимга жавобан: “Агар шу умидбахш шеърданки миллатчилик топган бўлса, Ҳ.Ҳ.Ниёзийнинг ҳар бир банди “Йиғла миллат, йиғлалик” ёки “Ажаб бизнинг Туркистон, доим ер билан яқсон” сингари мисралар билан тугайдиган шеърларни қандай баҳолар экан?” деб ёзди ва Ҳамза мисраларини ўз фикрига мослаб нотўғри талқин қилади ва ўқувчини чалғитмоқчи, Ҳамзага нохуш тамга босмоқчи бўлади. Биринчидан, мунаққид алоҳида таъкидлаган

“Йиғла миллат, йиғлайлик” сўз бирикмаси у қайд қилганидек яхлит шеъринг сатр бўлмай, шеърнинг ҳар бир бандида такрорланиб келувчи бир шеъринг бўлакдир. Бинобарин, бу шеъринг бўлак ҳар бир бандда, тўғрироғи, умуман шеърда ифодаланган фикрни кучайтириш мақсадида такрорланиб келади.

Хўш, бу сатрларда қандай фикрлар ифодаланган, умуман шеърнинг мазмуни нимадан иборат эди?

Ҳамзанинг “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси”нинг биринчи бўлимидан ўрин олган мазкур шеър 1915 йилда ёзилган бўлиб, шоир унда ўз халқининг жаҳолат туфайли оғир аҳволга тушиб қолганидан ҳасрат қилади, ўлкадаги ижтимоий ва иқтисодий тангликни қатъий қоралайди. Ҳамзанинг “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар” тўпламига киритилган мазкур “Йиғла, Туркистон” шеъри халқ орасида кенг тарқалган “Лўм-лўм Мамажон” ашуласи оҳангида ёзилган бўлиб, бу шеър-ашуланинг бандларини:

Йиғла, йиғла, Туркистон, йиғла, Туркистон,  
Рухсиз танлар тебрансун, йиғла, Туркистон, —

сатрларидан иборат нақарот бошқариб келган. Шеърдаги асосий фикр-ғоя:

Тургиб дарддан, жисмингни соғла, Туркистон,  
Дониш ўтига бағринг доғла, Туркистон.  
Белга ҳиммат камарин боғла, Туркистон,  
Маърифатга етмоқни чоғла, Туркистон, —

каби сатрларда аниқ ифодалангандир.

Бу асарларнинг асосий мотиви, ундаги соғлом, умидбахш фикрларни англаб олмаслик тасодиф ҳолдир. Мунаққид Ҳамзага ўзи атаб қўйган ёрлиқни ёпиштирмоқ учун ўзига хуш келган “йиғла, йиғла” типидagi сўз бирикмаларини шеър сатрларидан, асарда тасвирланган воқеа, муҳит, даврдан узиб олиб айюҳаннос солади. Бу соғлом фикрлаш эмас. албатта.

<sup>1</sup> Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. 2-жилд. “Фан” нашриёти. Т., 1988. 7-бет.

Худди шунингдек, Насрулло Давроннинг “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 1988 йил 16 декабрь сонидagi “Уйғонган ҳақ сўзлар” сарлавҳали Ҳамза ҳақидаги хотираси ҳам кишида жиддий мушоҳада кўзгайди. Бу ерда ҳам мақола муаллифи Ҳамзанинг ҳаёти ва ижодини пухта ўрганмай, унинг айрим шеърларининг ёзилиш тарихи, уларнинг ғоявий мазмуни ҳақида ўқувчини чалғитувчи анча чалкаш фикрларни олға суради. Ўз мулоҳазаларини Ҳамза замондошларининг сўзлари орқали баён қилмоқчи бўлади.

“1935 йилнинг 23 июлида, – деб ёзади у, – А.Қодирий, А.Қаҳҳор, Усмон Носир, Р.Мажидий билан биргаликда қилинган суҳбатдаги Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон)нинг Ҳамза шеърляти ҳақидаги сўзлари ҳануз ёдимда. У деган эди: “Ҳамза ҳақиқатан ҳам инқилоб куйларини биздан аввал куйлади. Аммо унга устозлик қилган, йўл кўрсатган бир қатор илғор донишмандларни ҳам унутмаслик керак. Масалан, у аввал адашиб, “Шўрои ислом”нинг қандай гуруҳ эканлигини тушунмай туриб унга мурожаат тариқасида “Яша, Шўро” деб куйлаган. Бу шеърда Ишчи ўғлига эмас, Тўра ўғлига хитоб қилган эди, ўша даврнинг етук маърифатпарвар шоири Иброҳим Даврон ва Сўфизода унга тўғри йўл кўрсатиб, шеърдаги: “Эй, турк ўғли”ни олиб ташлаб, “Ишчи ўғли” деб куйганлар, ўшанда Ҳамза адашган йўлдан тамомила қайтган эди”.

Бу хотирадаги Ҳамзанинг қаламкаш дўстлари, устозлари маслаҳати билан “Эй, турк ўғли” сўзларини “Ишчи ўғли” қилиб тузатгани ҳақидаги фикрларга эътироз билдирмаслик мумкин. Гарчи бунини тасдиқловчи манба-ҳужжат бўлмаса ҳам шу мазмундаги тахминлар оғизда юради. Озод ҳаёт йўлига ўтган Туркистон ўғлонига қаратилган табрик хитобининг умуман, ишчи ўғлига қаратилиши шеърнинг кучини оширган, баҳс, мунозарага бу хил муносабатда бўлиш шоирнинг ожиз томонини эмас, балки фазилатини кўрсатади.

Аммо муаллифнинг Чўлпоннинг сўзларини эслаб, “... у (Ҳамза – *Ф.М.*) аввал адашиб, “Шўрои ислом”нинг қандай гуруҳ эканини тушунмай туриб унга мурожаат тариқасида “Яша, Шўро” деб куйлаган. Бу шеърда Ишчи ўғлига эмас, Тўра ўғлига хитоб қилган эди”, деб баён қилган фикрларига мутлақо ишониб бўлмайди.

Чиндан ҳам Ҳамзанинг 1917 йил 25 майда “Шўрои ислом” жамиятининг режаларидан беҳабар ҳолда унга қарашли озуқа шўбасидаги бир ишга тайинлангани аниқ. Аммо маҳаллий феодал уламоларининг уюшмаси бўлиб чиққан “Шўрои ислом”нинг дастури меҳнаткаш халқ манфаатига қарши ниятлардан иборат эканини сезган Ҳамзанинг ўн кун хизмат қилгач, бу уюшмани тарк этгани шахсий архивдаги ҳужжатлардан маълум. Чунончи, у “Шўрои ислом”нинг меҳнаткаш халқ манфаатига зид фаолиятини сезгач, 1917 йил 3 июнда жамият раисига берган аризасида бу ташкилотга бўлган муносабатини аниқ баён қилиб ёзган эди: “Аввалги раис 25 майда каминани ойлик 100 сўм юзасидан хизматга тайин қилган эди. Бугун 3 (июнь) ўлароқ 10 кун бўлди. “Шўрои ислом”нинг ҳолини боқароқ узоқ шўбасида бир ҳолки, тебралуви бидқидир. Биноан алай камина масъулиятдан бек аянч бир ҳолдалигим тўғрисида ўзимга истеъфони лозим кўрдим.

Каминани 3 (июндан) жавобим берсалар. Ҳ.Ҳакимзода”.

Ҳамза бу ташкилотдан юз ўгириб, уни қоралабгина қолмай, унга қарши фаол курашади. “Шундоқ қолурми?!” каби асари бунинг яққол исботи. Орадан бир йил ўтиб, 1918 йил ёзилган “Яша, Шўро”, шеърини қандай қилиб “Шўрои ислом”га бағишлаган бўлади? Ҳамза бу шеърисидаги:

Чор ҳукумат вақтидаги  
Куллигингни ўйласанг,  
Шодлигинг мангу туганмас,  
Қанча ўйнаб, куйласанг, —

деган сатрлари билан “Шўрои ислом”даги “Тўра”ларга мурожаат қилган бўладими? Улар Чор ҳукумати даврида куллиқда, рўшнолик кўрмай яшадиларми?

Бу хил қарашлар 1918 йилда ёзилган “Яша, Шўро” шеърини бадном қилишга уринишдан ўзга нарса эмас. Айни чоғда мақола муаллифи бу фикрлари билан Чўлпоннинг ҳам номини бадном қилади. Ҳеч қандай далил-ашёсиз эндиликда эл қайта таниётган буюк шоирнинг “сўзлари”ни доврўқ қилишга олимимиз қандай журъат этди экан?

“Ёшлик” журналининг 1986 йил 11-сонидан эълон қилинган истеъдодли бир олимимизнинг “Бой ила хизматчи

ёки тикланган нусха муаммоси” мақоласида ҳам, гарчи беозор усулда бўлса-да, Ҳамза ижодини камситишга уриниш бор.

Танқидчи, “...муаллифи тирик бўлмаган, асл нусхаси йўқолган асарнинг бошқа бир адиб томонидан тикланиши...” (68-бет) гарчи “Бой ила хизматчи” драмасининг қайта тикланганлиги сир тугилган бўлмаса ҳам, бу ҳодиса қандай содир бўлгани, бу ижодий жараён қандай кечгани, ҳар бир нарданинг мазмуни баён қилинган афишалар ва Ҳамзанинг ўз асарлари асосида, мазкур драмани драматургнинг ўзи саҳналаштирган даврда бош ролларни ижро этган санъаткорларнинг мўътабар хотиралари ва гувоҳлигида тикланганлигини Комил Яшин муфассал баён қилганига қарамай, танқидчи бундай ҳодиса нотабий эканини қайл этади ва илмий адабиёт бунга холис ойдинлик киритмаганидан нолийди.

К.Яшин “Бой ила хизматчи” драмаси ҳақида ёзади: “Бу асар ўша йилдаги саҳна шароитига мосланиб, озгина киши қатнашадиган қилиб, кичик ҳажмда ёзилган бўлиб, асарни ҳозирги вақтда гуллаб-яшнаб бораётган, ажойиб истеъдодли артистларга эга бўлган театримизнинг талабига мувофиқ қилиб кенгайтириш керак эди. Мен шарафли, айнаи вақтда масъулиятли вазифани ўташда яна устознинг ўзига қаттиқ суяндим. Қисқаси, Ҳамзанинг бошқа чала қолган асарларидан фойдаланиб бу драмани мукаммалаштиришга киришдим.

Маълумки, Ҳамза Ҳакимзоданинг 1926 йилда ёзилган “Бурунги сайловлар” деган асари бор. Бу асардаги Қодирқул, додҳо, Қози, Имом, Ҳасан элликбоши, Далла кампир каби персонажларни ва уларнинг саҳна сўзларини, монолог, диалогларини, сайлов воқеаларини, кучер Холматнинг ўз хўжайини Солиҳбой хотинлари билан бўлган ошиқона алоқа саҳналарини, уйни супириб туриб айтадиган монологларини, имомнинг омилигини, саводсизлигини фош қиладиган деталларни – буларнинг ҳаммасини “Бой ила хизматчи” драмасига киритдим.

“Бой ила хизматчи” даги ҳозирги иккинчи парда, яъни бойнинг меҳмонхонаси билан боғлиқ воқеалар ҳам Ҳамзанинг бошқа бир чала асарига таяниб (*“Ўч” драмаси кўзда тутилаётган бўлса керак—Ғ.М.*)<sup>1</sup> худди шу асосда жамлаб

---

<sup>1</sup> Курсив бизники.

кўрсатилди. Жамиланинг тўртинчи пардадаги заҳар ичиб ўлишига таяниб туриб кенгайтирилди”<sup>1</sup>.

Ниҳоят танқидчи, у турли фикрий қалқинлардан сўнг: “Комил Яшин тарафидан бажарилган ишни тўғри ёки нотўғрилиги ҳақида ҳозир ҳукм чиқариш ортиқча. Бўлган иш бўлган”, деб ўзига таскин беради. Чунки уни бошқа нарсга қизиқтирарди, яъни асарни қайта тиклашда чиндан ҳам Ҳамзанинг ўз асарлари асос бўлганми ёки ўша даврда (1939 йилда) мавжуд бўлган бошқа муаллифларнинг асарларидан айрим эпизодлар, тасвир усуллари, характерлар тасвиридан шундайлигича фойдаланилганми, деган фикрлар хаёлини чулғаб олади, буни турли тахминлар асосида исботлашга уринади.

Албатта, ҳақиқатга эришмоқ ва тўғри, аниқ хулоса чиқариш учун ўз мулоҳазаларини, тахмин ва гумонларни айтиб ўртоқлашиш, ҳолисона баҳслашиш яхши. Аммо бу тахмин ва субъектив мулоҳазалар ҳали у ёки бу масала хусусида қатъий хулоса чиқаришга асос бўлолмайди. Мунаққид “Бой ила хизматчи” драмасини Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи билан муқояса қилиб, булардаги “ўхшашликлар”ни қидирибгина қолмай. Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романи билан солиштириб шубҳали ўринлар топишга уринади. У ҳар икки асар қаҳрамонларининг тақдири ва характерлари нега бунчалик ўхшаш деган савол қўйиб, ёзади: “Савол саволлигича қолади. “Қутлуғ қон” 1939 йили ёзиб битказилган, худди шу йили Яшин домла “Бой ила хизматчи”ни, ўз гапларига қараганда, устознинг ўзига қаттиқ суянган ҳолда қайта тиклаганлар. Шундай экан, нари-бери шубҳаларга ўрин йўқ. Бу ерда бир сир бордек туюлса-да, ўзаро ўхшашлик тасодифий дейишга мажбурмиз” (71-бет).

Аввало, “Қутлуғ қон” романи 1939 йилда ёзиб тугатилган бўлса-да, “Қизил Ўзбекистон” (Ҳозирги “Ўзбекистон овози”) газетасининг 1939 йил 18 апрель сониде кичик парча ва “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” журналининг 1940 йил 1–4-сонларида тўлиқ эълон қилинган. Ойбек таржимаи ҳолида: “1938 йил ёзида тамом ёзиб тугалланган “Қутлуғ қон” романи... 1940 йилда... ўзбек тилида нашр этилди”, деб аниқ

---

<sup>1</sup> Комил Яшин. Асарлар. 3-жилд. Фафур Гулом номидеги Адабиёт ва санъат наشريёти. Т.. 1972. 51-52-бетлар.

маълумот беради. Иккинчидан, мунаққиднинг “Бой ила хизматчи”нинг 1939 йилда тикланган нусхасини турли асарларга қиёс қилиб бошига не балоларни ёғдирди-ю, Ҳамза қаламига мансуб асарнинг илк нусхаси 1918 йилдан бошлаб ўлканинг турли саҳналарида ўйналиб халққа манзур бўлгани, ундан халқ маънавий озик олганини хаёлига ҳам келтирмайди. Ахир, “Бой ила хизматчи” драмаси мазмунида танқидчида шубҳа ва эътироз уйғотаётган фақат Солиҳбой хонадонидagi маиший нопокликни тасвирлашдан иборат эмас-ку! “Бой ила хизматчи”нинг илк варианты асосида қўйилган спектаклни томоша қилган Ойбек ҳаяжон билан бундай ҳикоя қилади: “Бой ила хизматчи” ни ёшлик чоғимда, эски шаҳар театрида кўрганман. Одам қалин, зал ёшлар, ўспиринлар билан лик тўла эди. Бугун юрагим билан, ҳаяжон билан тинглардим. Қалбимга қон, кўзларимга ёш тўлди ва юрагимга хоин боёнлар, золимлар, сотқинларга бениҳоят кучли нафрат, ғазаб тўлди. “Бой ила хизматчи” менда сўнмас из, чуқур таассурот қолдирди”<sup>1</sup>. Драма асосида яратилган спектаклнинг 1919 йил 22-23 июль афишасида ҳам асарнинг ғоявий мазмуни аниқ баён қилинган. Унда: “Истибод замонидаги фақир халқларнинг кўрган меҳнати машаққатларини ва золим бойларнинг ерли халқларга қилган инсофсизлик ва қонхўрликларни тасвир этган, ўз маишатимиздан олган тўрт пардада даҳшатли фожеадир”, деб ёзилган. Шу тарзда мунозарани яна узоқ давом эттириш мумкин.

Сир эмаски, бизда 20-йиллар адабиёти жуда хира ва номукамал ёритилган.

Ҳеч қачон катта бир халқнинг адабиётини бир ёки икки ижодкор ярагмайди. Юлдузлар баробар порламагунча тун ёришмаганидек, барча буюк адиблар ижоди холис ёритилганидагина адабиётимиз ҳақида ёрқин тасаввурга эга бўлиш мумкин. Ана шундай адабиётимизнинг ёрқин юлдузлари Чўлпон, Абдулла Қодирий, Фитрат, Сўфизода, Элбек, Ботулар қатағонга учраб бадном қилиндилар. А.Авлоний, М.Шермухаммадов, Сидқий Хондайлиқий каби адиблар назардан четда қолиб келди. Ваҳоланки, уларнинг XX аср адабиётини яратиш ва

---

<sup>1</sup> Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 14-жилд. “Фан” нашриёти, Т., 1979, 329-бет.



ривожлантиришдаги хизматлари катта эди. Биз эса инқилобий адабиёт деганда Ҳамза ва С.Айнийдан бўлак ҳеч кимни тан олмадик. Бу касал узоқ давом этди. Ҳатто ноҳақ бадном қилинган адиблар оқланиб ва уларнинг мероси халққа қайтиб берилганига 20 йилдан ошса ҳам ҳамон эски андоза бўйича “тарих” лар ёзабердик, дарсликлар чиқарабердик.\* Бу ҳол ўқувчини таажжублантирмаслиги мумкин эмас эди.

Айрим адабиётшунос танқидчиларимиз вазиятни тузатиш ва бу давр адабиётини тўғри, холисона ёритиш ва баҳо бериш ўрнига уларнинг қайси бири биринчи-ю, қайси бири иккинчи эди деган ақидалар атрофида ўралашиб қолишмоқда. Ваҳоланки, қийинчиликлар, баҳслар, курашлар замирида зоҳир бўлган адабий жараёни, ижодий муҳитни яхлит чуқур илмий асосда ёритиб бериш адабиётшунослигимизнинг ҳамон бурчи бўлиб қолмоқда. Аслида бу давр адабий жараёнида фаол иштирок этган Ҳамза, С.Айний, Чўлпон, А.Қодирий, Фитрат, Сўфизода, Боту, Элбек ва бошқалар ижодий маҳсулининг кўлами, мавзулари, услубий йўналишлари, мумтоз адабиёт ва халқ ижодига муносабатлари, ҳатто баъзи ўринларда ижодий услублари билан бир-бирига ўхшамаган бўлса-да, ягона мақсад йўлида яшаб, ижод этганлар. Доимий ижодий алоқада ва мулоқотда бўлганлар. Ҳатто улар ўртасида ижодий мунозаралар ҳам бўлиб турган. Буни “Садои Туркистон” газетаси саҳифасидаги ёзувчининг турмуш воқеаларига муносабати хусусидаги шеърий мунозаралари мисолида кўриш мумкин.

Газетанинг 1914 йил 20 май сонидида Абдулла Авлониининг шу мавзуда “Гапирманглар” радифли газали босилади. Газетанинг шу йил 22 август сонидида эса, Таваллонинг бунга жавобан “Муножат” шеъри ва яна Авлониининг бир рубойиси эълон қилинади. Ва айни чоғда шу соннинг ўзида газетанинг: “ҳар икки садоя хитобон “Гапурманглар” шеърина жавоб шеър” деган изоҳ билан Ҳамзанинг “Гапур” шеъри берилган бўлиб, бунда шоир ўзининг ижтимоий ҳаётга бўлган муносабати, эстетик дастурини баён қилган эди. Бу мунозаралар Ҳамза ва Авлониий муносабатида бирон адоват ва нохушлик келтириб чиқармаган, аксинча, ўзаро ҳурмат ва ижодий баҳсларга йўл очган. Ҳамза Авлониий ижодига ҳурмат ва ихлос билан қараган: у ўзининг Авлониийга 1915 йилда йўллаган бир мактубини:

Эй булбули миллат. ёзурман сенга саломим,  
Сўнг хизмати миллат билан бу арзи баёним, —

шеърый мисралар билан бошлаган бўлиб, Авлониини у эл булбули, деб таърифлайди.

Ҳамза ва Чўлпон муносабатларида ҳам ана шундай самимий алоқани сезиш мумкин. Москвада, театр мактабида ўқиётган Чўлпон курсдош дўстлари билан таътил кунлари Марғилонга келар-экан, Ҳамзага мактуб йўллаб, унинг ижодий ишларига ривож тилайди. Чунончи, у ёзади: “Мактабимиз келгуси йилга тугайдир ва ундан сўнг асосий ўзбек театруси тузиладур. Ҳозирча драм(а), чолғули драма ва комедиялар ёзишингиз лозим. Такрор қаламингизга барака тилаб, Чўлпон (1926 йил, 8 июль)”.

Шунингдек, Ҳамза шахсий архивида “Садои Туркистон” газетасида адабиёт бўлимини бошқарган Чўлпоннинг Ҳамзадан газета учун шеър ёзиб беришини сўраб йўллаган ва сўнг айрим тузатишлар киритиб беришни таклиф қилиб йўллаган мактублари мавжуд.

Ҳамза ва Сўфизода ижодий алоқалари ҳам ибратлидир. Бу ҳар икки халқ шоирининг ижоди кўп жиҳатдан бир-бирига яқин. Улар шеърятти мавзуларидаги ҳамоҳанглик, ҳажвий шеърларидаги сатирик типлар галереясидаги мушокиллиқда буни яққол кўриш мумкин. Улар ижодий мулоқотда бўлганлар, ўзаро ёзишмалари ҳам мавжуд.

Ҳамза Сўфизода шеъряттига юксак баҳо берар экан, мақом наволарига нисбат берган ҳолда, уни “шаҳноз Сўфизода” деб таърифлайди, унинг беназир шеъряттига юқори баҳо беради. Ўзининг “Ғапур” номли шеърда:

Маъсумаи банди қафас, маҳрумаи илми фунун,  
Шаҳноз Сўфизодадек беруҳ танлардан ғапур. —

деб қамсуқум бу зотни ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олади.

‘Ана шундай ўзаро самимият ва биродарлик асосига қурилган ижодий муҳитни ўзимиз лойқалатиб, қатағон даврининг жароҳатларидан ҳануз қутулолмай, уларни бир-бирига зид қўямиз. ўша даврдаги, ҳатто маълум масалаларга қарашларида айрим тафовутлар ҳам бўлган ижодий баҳслар, адабиётнинг ғоявий-эстетик савияси борасидаги курашлар

мағзини чақмай, тараф-тараф бўлиб, бу давр адабиётини худди Криловнинг машхур масалидаги оққуш, чўртанбалиқ ва қисқичбақа сингари ҳар томонга тортамыз. Холислик ва адолат мезон бўлмаган ҳар бир ишда ижобий яқунга эришиб бўлмаслиги аниқ. Шу вайдан, бизнингча, бу давр адабиётини тўғри ўрганишга, унга методологик йўналишлар беришга кўмаклашувчи ёзувчи ва олимлар семинар-кенгашини ўтказиш мақсадга мувофиқ бўлур эди.

*12 март, 1987 йил*

### **А.С.ПУШКИН АСАРЛАРИДА УМУМБАШАРИЙ ФОЯЛАР ВА МИРТЕМИР ИЖОДИ**

Пушкин халқнинг эрк ва озодлик йўлидаги истаклари, норасо ҳукмронлик давридан нолишлари, уларнинг ҳасрат-армонлари ва ички руҳий олами чуқур ифодаланган чинакам халқчил асарлари билан шуҳрат қозонди. Пушкин асарлари XX асрнинг 20-йилларида, ҳатто ундан илгарироқ ўзбек миллий маданияти йирик вакилларининг жасоратли меҳнати тўғрисида ўз она тилида ўқиш, уқиб олиш имкониятига эга бўлган ўзбек хонадонига кириб келди. Бунда Чўлпон, Элбек, Ойбек, Ҳ.Олимжон, М.Шайхзода, Миртемир, Иззат Султон, Усмон Носир, Зулфия, сўнграқ Ҳ.Фулом, А.Мухтор, Туроб Тўла, Э. Воҳидов, А.Орипов ва бошқа қатор қаламкашларнинг хизмати буюк бўлди.

Пушкин асарларини энг кўп ва маромига етказиб таржима этганлардан бири Миртемир эди. У Пушкиннинг қарийб 50 га яқин лирик ва эпик жанрдаги асарларини таржима қилди. Шу маънода ҳассос шоирлардан А. Мухтор: “Миртемирнинг поэтик таржима санъатини ривожлантиришдаги хизмати – бугун бир жамоанинг меҳнатига тенг... Булар кўп марта қайта нашр этилиб, эскирмайдиган, хрестоматик асарлар бўлиб қолди. Миртемир таржималари тилимиз имкониятларини, поэтик ифода имкониятларини кенгайтириб юборди, деб дадил айта оламиз”<sup>1</sup>, – деганида муглоқ ҳақ эди.

<sup>1</sup> “Миртемир замондошлари хотирасида”. Т., Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1982, 37-бет.

Чиндан ҳам Пушкиннинг дард-аламга, исёнкор туйғуларга бой ажойиб шеърий сатрларининг аксарияти Миртемирнинг моҳирлик билан қилган таржимаси туфайли ўзбек хонадонида жаранглади. Лекин ўзига ўта талабчан шоир “Пушкинни, унинг поэзиясидаги сарбаландлиги даражасида таржима қилолмадим”<sup>1</sup>, — деб куйинар эди. Бу шоирнинг табиатига хос бўлган ўта талабчанликдир. Аслида Миртемир Пушкиннинг замон фожиалари, давр нопоклигидан нолиб ёзган машҳур “Сибирь конларининг тагида”, “Чаадаевга атаб”, “Пушкинга”, “Акс-садо”, “Ханжар” шеърлари билан бирга, шоирнинг лирик қаҳрамонлари қалбида Қора денгиз тўлқинлари сингари жўшиб туғён урган дардчил, аммо эрка умидворликдан иборат туйғулар ифодаланган “Денгизга”, “Булутли оқшом эди”, “Боқчасарой фонтани”, “Кундуз машъаласи секин сўнаркан”, “Куйлама, соҳибжамол”, “Яна булут бошим устида”, “Куз”. “Қиш оқшоми” каби лирик шеърларини ўта меҳр ва ихлос билан таржима қилди ва ўзбек сўзининг наққоши, ҳассос шоир сифатидаги истисоддини намоиш этди. Пушкин шеърий мактабида орттирган бу ижодий тажрибалар Миртемир ижодий камолотида ўз таъсирини қолдиргани шубҳасиздир. Бу ҳодиса Миртемирнинг “Қоя”, “Ўйлар”, “Самога термулиб боқдим кечаси”, “Аму қирғоқлари”, “Қирғоқ”, “Денгиз бўйида” ва бошқа қатор лирик шеърларида, ундаги Пушкин шеъриятига хос бўлган, лирик қаҳрамон қалбида туғён урган туйғулар силсиласи тасвирида аниқ кўринади. Шу тариқа Пушкин шеърияти Миртемир ижодий парвозида муҳим ўрин ола бошлади, унинг ижодида ҳаминча ҳамроҳ бўлиб қолди. Буни шоирнинг Пушкин ҳақидаги куйидаги фикрларидан ҳам англаш мумкин. “Пушкин шеъриятида умумбашарий оҳанглар бениҳоя кўп, — деган эди у адабий суҳбатлардан бирида, — шунингдек, нимаси биландир, Шарққа яқинлик, шарқлига тушунгулик жаранг ҳам кўп. Бу шубҳасиз, буюк шоирнинг Шарқ тўғрисида кўп ўқиганлигидан, Қрим ва Кавказда талай кезганлигидандир. Эҳтимол, Пушкин ўзбек китобхонида шу важдан ҳам яқин ва сеvimлидир”<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> “Миртемир замондошлари хотирасида”. Т., Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1982, 136-бет.

<sup>2</sup> “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. 1973, 6-сон, 48-бет.

Миртемир Пушкин ижоди билан яқиндан танишгани сари унга ихлоси орта боради. Унинг асарларини муттасил мутолаа қилади. Айниқса, шоирнинг ижоди халқ оғзаки ижодига яқинлиги, турли халқларнинг оғзаки ижодига меҳр ва ҳурмат билан қарагани, булардан моҳирлик билан баҳраманд бўлганлиги Миртемирни мафтун этган эди. Натижада унинг нигоҳида шоирнинг бутун ижодий маҳорати ўз салоҳияти билан намоён бўла боради. Шу таассуротлар асосида у ўзининг “Устоз эртаклари ҳақида” деб аталган мақоласида ёзган эди: “Пушкин халқ эртаклари ё халқ қўшиқлари асосида асар ёзганда, фақат унинг бошланғич мазмуни – ўзагини оларди, холос. Пушкин эртакларида асарнинг ўзаги – бошланиши халққа тегишли. Аммо қолган бутун тасвир ва колоритнинг ўзи, бадий камолот тугал шоирникидир”.<sup>1</sup>

Шу равишда Пушкин халқ ижоди манбаларига ижодий ёндошиб турли халқлар оғзаки ижодидаги мотивлар, сюжетлар, ундаги анъанавий поэтик образларни қиёсий ўрганиб, сўнг ёзма адабиётга олиб кирадики, шунинг учун Пушкиннинг “Боқчасарой фонтани” ва “Сув париси” каби айрим эпик асарларининг Кавказ ва Шарқ халқлари эртакларига, хусусан, сув ости гўзали ҳақида ҳикоя қилувчи, “Наймурина” номли Хитой халқ эртаги ва 1937 йилда андижонлик Адолат аядан Ш. Ангарова томонидан ёзиб олинган ва М. Афзалов, З. Хусаиновалар томонидан нашрга тайёрланган “Сув қизи” эртаги сюжетига яқин туради. Бунга ажабланмаслик керак. Бу ҳодиса орқали умумбашарий ғояларни тараннум этишдек Пушкин ижодига хос бўлган муҳим хусусиятлар яна бир бор намоён бўлади. Пушкин асарларида умумбашарий ғоялар етакчи ўрин тутганки, Пушкин таъсирида, унинг турли жанрдаги асарлари мотивида бадий асарлар яратиш бир тенденцияга айланиб қолганлигининг боиси ҳам шунда.

Шундай қилиб, Пушкин ўз ижодий фаолияти ва беқиёс бадий асарлари билан халқ орзу-ўйларини тараннум этган, ҳамиша уларнинг ҳасрат-аламларига ҳамдард бўлган бир ижодкор, буюк шахс сифатида барча халқларнинг қалбидан чуқур ўрин олгандир.

Унинг асарларида умумбашарий ғоялар етакчи ўрин тутганининг ҳам, Пушкин таъсирида унинг турли жанрдаги

<sup>1</sup> “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1977, 10 июнь.

асарлари мотивида асарлар яратиш бир анъанага айланиб қолганлиги ҳам шунда. Бу ижодий ҳодиса турли миллат халқлари адибларини беихтиёр ўзига жалб қилиб, уларни эргаштиргани бежиз эмас. Пушкинга ана шундай ихлос қўйган, унинг асарлари мотивида поэтик асарлар яратиб халқнинг эътиборини қозонган адиблардан бири – шоир Миртемир эди.

Пушкин шеърлятига ихлос Миртемирда жуда эрта уйғонган эди. У 20- йилларнинг бошларида Ўлка ўзбек билим юртида ўқиб юрган кезлари рус тили муаллими Пальминнинг тавсияси билан Пушкин, Лермонтов, Некрасов шеърларини ёд олар ва мутолаа қилар эди. Кейинроқ Пушкин асарларини таржима этиш жараёнида бу ихлос янада камол топди.

Миртемир Пушкин ҳаёти ва ижоди, унинг фожиали тақдирига бағишланган бир неча мақолалар ҳам эълон қилади, унга бағишлаб шеърлар ёзади. Чунончи, у Пушкин уй-музейини зиёрат қилар экан, ўзининг “Пушкиннинг уйида” шеърини ёзади. Шеърдаги:

Шоҳлар эрмагига туғмади замон.  
Шикастанафс, лекин адл соз чалдинг,  
Хушомаддан йироқ ва озод қолдинг,  
Шай эдинг эрк учун бағишлашга жон.<sup>1</sup> –

каби мўъжаз сатрлардаёқ шоир Пушкиннинг қарама-қаршиликлар замирида ўтган нотинч, нотекис, мунгли ҳаётини, халқ эрки, эзгу орзуларини куйлаб ўтган, жоҳиллик ва адоватдан аламзада шоирнинг бутун руҳий оламини гавдалантира олади. Миртемир Пушкиннинг лирик шеърлари билан бир қаторда унинг эпик асарлари, хусусан романтик туйғуларга бой “Боқчасарой фонтани” ва “Сув париси” асарларига катта ихлос кўяди. Булардаги лирик қаҳрамоннинг қалб тебранишларини ифодаловчи лирик оҳанг, жаҳолатга қарши нидодек янграувчи тасвир усули, ундаги умумбашарий ғоялар шоирнинг эътиборини тортади. Бу ҳар икки асар мотивида ўзининг кўпдан бери ўй-хаёлини банд этган мавзудаги “Дилкушо” ва “Сув қизи” достонини яратади.

<sup>1</sup> Миртемир. Асарлар. 2-жилд. Т., Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. 139-бет.

Зулм ва жаҳолат авжига чиққан яқин ўтмишдаги фожиали воқеалардан бири ҳақида ҳикоя қилувчи мазкур “Дилкушо” поэмаси — бутун умрини айшу ишратда ўтказган, неча-неча бегуноҳ заифаларнинг аянчли тақдирига зомин бўлган Бухоро амирининг Кавказ сайргоҳидаги ҳаётига, у ердаги ҳарамиди рўй берган, оғиздан-оғизга кўчиб юриб халқ нақлига айланган фожиали воқеа тасвирига бағишланган. Бунда шоир ўзининг юксак лирик истеъдодини намойиш этади. Бу унинг биргина Пушкин шеърисига хос бўлган табиатнинг жонли тасвири орқали лирик қаҳрамоннинг ички руҳий олами, кайфиятини ифодалаш, табиат билан сирлашиб, мулоқотга киришиш, уни тасвирланаётган воқеалар оғушига тортиш каби поэтик услубларини моҳирона қўллаганида кўринади.

Шоир амирнинг ёрқин қиёфаси ва ички руҳий ҳолатини тасвирлар экан. “Қишлоқлар, саҳро, биёбон, оқ сарою, яшил хиёбон уйқуда бўлган” тонг саҳарда сўфи азонини эшитиб, тунги айшу ишрат, маишатдан чарчаган, ланжу паришон ҳолда тонгги намозга чиқиб, лоқайдлик билан ноилож ибодатга бош қўйгани, кўнгли гаш, безовта, унинг “ғазаб изи қўнган қиёфаси бесаранжом” эканини алоҳида таъкиллайди. Бу дарғазаблик ғариб боғбоннинг ҳали ўн тўртга кирмаган ёлғизгина норасида қизини амирга тортиқ қилмагани эди. Боғбон чол эса ўз аҳдини бузмай:

— Бермайман қизимни тортса ҳам дорга,  
Ундан кўра ўзим отаман жарга, —

деб ҳамон хитоб қиларди.

Аммо амирнинг машғум нияти вожиб бўлади. Бир кеча сотқин, ёлланган, “кўнглига тош боғлаган одам” қизни беҳуш ҳолда ўғирлаб келади ва амирга ҳадя этади.

Қиз хилват уйда тутқун ҳолда сақланар, амир таклифларини рад этарди. Ниҳоят шундай кунларнинг бирида бечора қиз амир оғушида сўлиб жон беради. Шоир қизнинг жамолини шартли равишда ойга қиёс қилар экан, бу мудҳиш воқеадан ларзага келган Ой. Қуёш, Булут ва Денгизнинг мажозий образини яратади, шу тарзда табиат билан мулоқотда бўлиб, ўзининг дардларини уларнинг дарғазаб нидолари орқали ифодалайди. Денгиз ортидан кўтарилиб, “ёрқин бетидан

оламга ёруғ таратган Куёш”, ердаги даҳшат изини — денгизда Наҳанг оғзида, унсиз фарёд қотган боғбон қизини кўриб ларзага тушганини шоир:

Ғазаб билан сузди осмонга,  
Куёш тўқди жаҳаннам ўти.  
Тўлғоқ тутиб тўлғонди денгиз,  
Пайдо бўлди ғазаб булути,<sup>1</sup> —

деб таърифлайди.

Амирнинг ҳарам оғушида зўрланиб қурбон бўлган қизнинг қонли мусибатига у билан ҳамиша бирга мулоқотда бўлган бутун табиат унга ҳамлард бўлиб мотам тутади:

Булут мотамсаро, сел мотамсаро,  
Денгиз йиғлаганмиш, тоғ йиғлаганмиш,  
Субҳидам уйғониб боғ йиғлаганмиш...  
Аммо на раҳм бор ва на адолат.  
Элни золим шундай этмишдир ғорат.<sup>2</sup>

Шоир дostonни ана шу сатрлар билан тугатади.

Поэмадаги ғариб боғбоннинг кўзи қораси мушфиқ қиз фожиаси билан боғлиқ воқеалар тасвири, ундаги лирик услуб кўп жиҳатдан Пушкиннинг “Боқчасарой фонтани” поэмасига жуда яқин туради. Пушкин асарларини ихлос билан севиб таржима қилган Миртемирнинг кўндан бери ҳаслини тортиб, кўнглида тугун бўлиб ётган, амирнинг ваҳшийлиги туфайли нобуд бўлган, “булбулларнинг қўшиқларида, ғарибларнинг ўксик дилида,... боболарнинг ўлмас сўзида” нолаю тугён бўлиб янграган бу ривоятнинг шеърӣ баёнини беришда Пушкин асарлари, хусусан, унинг “Боқчасарой фонтани” асари туртки бергани шубҳасиздир.

“Боқчасарой фонтани” Пушкиннинг Кавказ ўлкасига қилинган сургундалик йиллари (1823 йил) зулм, жаҳолат ва ноҳақлик туфайли қалби жунбушга келган, романтик туйғулари жўш урган бир даврда ёзилган.

<sup>1</sup> Миртемир. Асарлар, 2-жилд, Т., Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 380-бет.

<sup>2</sup> Ўша асар, 383-бет.



Мазкур поэманинг сюжетига XVIII асрда Крим хони Карим Гарой томонидан Польшани забт этишда Малика Мариянинг асирга олиниб ҳарамга келтирилиши ҳақидаги халқ орасида тарқалган ривоят асос бўлади. Шоир Мария фожиасидан сўнг унга ёдгорлик тариқасида ўрнатилган Боқчасарой фонтанини зиёрат қилар экан, ушбу асарни ёзиш нияти пайдо бўлади. Адабиётшунос Н.И. Мордовченкoning ёзишича, Пушкин бу хотира-ривоятни Н.Н. Раевскийдан ёки унинг сингилларининг биридан эшитган. Поэманинг учинчи қайта нашрига (1830) илова тарзида эълон қилинган “Дельвигга мактуб”ида Пушкин ўзининг Боқчасаройга ташрифи ҳақида ёзар экан: “Мен илгари Ошиқ хон бунёд этган ажойиб бир ёдгорлик ҳақида эшитган эдим, — дейди. К... хоним<sup>1</sup> уни, кўз ёши фаввораси, (la fontane des larmes) деб атаб, поэтик бир тасвирини берган эди. Саройга кирар эканман, занг босган темир қувурчалардан сув томчилаб турган вайрона фавворани кўрдим. Мен, айрим хоналари яримевропача таъмирланаётган, эътиборсизлик туфайли чириб, емирилиб бораётган саройни зўр ачиниш ва ўкинч билан айланиб чиқдим”<sup>2</sup>. Мактубдаги шу мунгли, ғамгин оҳанг туфайли туғилган романтик кайфият шоирни эшитган, ривоятга айланиб кетган халқ ҳикоялари асосида ушбу “Боқчасарой фонтани” поэмасини ёзишга ундайди.

Зулмат ва адоват ҳукм сурган даврда ҳукмрон бўлган жаҳолат, босқинчилик, қабиҳлик, маънавий нопоклик, рашк, қотилликни романтик бир усулда тасвирлаш асарнинг бош масаласи ҳисобланади. Бу воқеалар, қалби нотинч, ўй ва турли хаёлларга ботган татар хони Гаройнинг ғамгин кайфияти, саройдаги ҳарам қизлари ҳаёти, улар ичида ўзининг ҳатто Ой билан тенглаша олувчи чиройи билан ҳаммани мафтун этган князнинг суюкли канизи Зарема фожиалари орқали тасвирланади. Лоқайд, золим Гарой хон ҳарамига асира польшалик қизнинг келтирилиши туфайли вазият ўзгарганди. Марияга дуч келгач, хоннинг Заремадан кўнгли қолади. Зарема

---

<sup>1</sup> Шоирга воқеани ҳикоя қилиб берган Н.Н. Раевскийнинг сингилларидан бири бўлса керак — (F.M.)

<sup>2</sup> Пушкин. Полное собрание сочинений. Т., IV. Изд-во АН Москва. 1949, 176-бет.

хоннинг унга озор етказиб, хиёнат-ла қараб, ҳеч хитобини эшитмай, куйганидан нолийди. Бунга бардош бера олмаган Зарема рашк ўгида ёниб, ҳасад билан яшайди.

Зареманинг аламли дардлари тобора ортиб борарди. У Мариядан ўч олиш хаёлида яшай бошлайди. Ана шундай сирли сокин кечаларнинг бирида у Мария хонасига кириб, “гўё жаннат” ўғли осмондан учиб тушиб, ухлаб ётгандай қиёфада ётган Мария тепасига келиб, ўз дардини илтижо билан баён қилади ва дарғазаб ҳолда унга қотиллик қилади.

Пушкин бошқа романстик руҳдаги асарларида бўлганидек, бу асарида ҳам содир бўлган воқеаларга муносабатини, қаҳрамонларнинг ички руҳий олами, дард, изтиробларини мажозий равишда нотинч табиат ва шафқатсиз мовий денгизнинг жонли тасвирига кўчиради... Шу йўл билан поэтик тасвирда таъсирчанликка эришадикки, бу ижодий анъана унинг муносиб ворислари ижодида ривожлантирилиши, янги кўринишда намоён бўлиши табиий эди. Асарда қадимги ривождаги широк оҳанг шоирининг ўз дард-ҳасратлари билан қориниб кетадикки, асардаги воқеалар, маълум сюжет асосида бир маромда ривожланмай, яхлит-яхлит лирик тасвирлар тизмасини ташкил этади. Бу ҳолни шоирнинг ўзи ҳам А.Бестужевга ёзган мактубида изоҳлаб:

“ ... Воқеанинг бир маромда ривожланмаслигидаги камчилик менинг айбим эмас, — деб ёзади у, — мен фақат ... ёш бир аёлнинг ҳикоясини шеърини йўлда ифодаладим, холос (8 феврал, 1824 йил)”.

Шу тариқа тақдири жуда ўхшаш икки қизнинг фожиалари ҳақидаги халқ оғзида дoston бўлиб кетган воқеалар икки шоир — Пушкин ва Миргемирнинг тасвирида алоҳида бир оҳангда акс этади. Воқеани жоҳиллик ва маънавий нопоклик туфайли халқ нафратига учраган Бухоро амири ва унинг сарой муҳити, ҳарамдаги гўзал қизларнинг фожиали тақдирларини тасвирлашга қаратган Миргемирнинг юқорида қайд қилганимиз поэмасининг ёзилишида Пушкин қаламига мансуб бу “Боқчасарой фонтани” поэмасининг ёзилишидаги шоирнинг ижодий тажрибаси, поэтик услуби муҳим роль ўйнагани, ижодий туртки бергани шубҳасиздир.

*20 май, 1999 йил*

## МИРТЕМИР ШЕЪРИЯТИДА ТУЙГУЛАР РЕАЛИЗМИ

XX аср ўзбек бадиий тафаккури тараққиётидагина эмас, шу билан баробар исломий маданият тарихида ҳам файзли ўрин тутган, янги йўналишдаги назмнинг “тамал тошини кўйган. Ўзбекистоннинг поэтик соломасини яратган забардаст шоирлардан бири” (К.Яшин) Миртемир бадииятининг абадиятини таъминлаган бош омил нимада? “Шеърларимда жилва қилсин замона, юртим мадҳи бўлсин сўнгги сатрим ҳам”. дейди шоир. Бунинг сирини, боиси недир? Нега шоир бир қадар қониқиш ҳосил қилиб, сатрларига тарикддек чилдим гурурини кўмиб кетаяпти? Кўкрагига уриб, баралла ҳайқирмаяпти. Ва аксинча, шоир тирикликда кечган камсуқум, камтар, хоксор гурурини сатрлари орасига яшираяпти? Негаки, Миртемир ижоди миллий ватанпарварликнинг шеърга кўчган гўзал ва баланд ифодаси. Миллий ватанпарварлик психологиясининг рамзлар тилида айtilган образли тасвирдир.

Шоирнинг болалиги “...Оҳори тўкилмаган эртақ, дoston, кўшиқ кўп бўлган”. айниқса, лапар, ёр-ёрниинг турли хиллари янграган кўҳна Туркистоннинг Иқон қишлоғида ўтди. “Қовун пишиғида ҳам, кўп ҳайдаганда ҳам, кўзи боққанда ҳам, сув суғорганда ҳам кўшиқ канда бўлмас эди”<sup>1</sup>, деб эслайди шоир таржимаи ҳолида. Табиийки, ҳаво, сув, она сути билан руҳига синган халқ ижоди она аллалари орқали, бувиларидан эшитган сирли-сехрли эртақлар орқали шоирнинг мурғак хотирасида ўрнашиб қолди. Бинобарин, шоир “Меҳнатқаш, ўта мушфиқа, ўта мақолгўй” меҳрибон онасини эслаганда, беихтиёр унда ёшлигиданоқ халқ кўшиқларига меҳр ва иштиёқни уйғотган буюк зотни кўз олдида келтиради. Бу омиллар шоирнинг бадиий онгида шаклланган тафаккур табиатини, яъни халқона идрокнинг чуқур психологик реаликлардаги, туйғу-кечинмалар ифодасининг ўта самимий ва табиий инкишофини белгилаб берди. Буни илмий тилда, туйғулар реализми, дейиш мумкин. Миртемир домла билан бадиий адабиёт ва ижод психологиясига оид суҳбатларимиз ҳаминша халқ оғзаки кўшиқларининг ранг-баранглиги, мусиқийлиги, сехрли таъсир кучи ҳақида бўларди. Шоир халқ

<sup>1</sup> Миртемир. «Ўстлар даврасида». Тошкент., 1980, 9-бет.

шеърларини ёддан ўқиганда “...замондан зорлик садолари,  
ҳасрат ва ҳикмат лим-лим” кўҳна дунёнинг мунгли оҳанглари  
вужудингизни ларзага солади.

Даричадан ой тушибди юзима,  
Сендан ўзга ёр кўринмас кўзима,  
Сендан ўзга ёр кўринса кўзима,  
Ўлимни раво кўрай мен ўзима<sup>1</sup>.

Шоир болалигида эшитган, биронта сўзи тугул, тиниш  
белгисини ҳам олиб ташлаш қийин бўлган бу қуйма халқ  
қўшиқларининг руҳи, унинг шеърларининг психологик  
асосини белгилаб берди.

Бир яхшига бир ёмон ҳар жойда бор,  
Икки яхши қўшилар жой қайда бор<sup>2</sup>.

Ана шу халқона руҳни эса кечинмаларнинг психологик  
асосланганлигида кўриш ва кузатиш мумкин. Мазкур самимий  
эпигроф туйғуси шоир асарларининг томир-томирига сингиб  
борди. “Фольклорни ўрганиш, фольклорни билишда ҳикмат  
кўп, — дейди шоир шеърят ҳақидаги суҳбатларимизнинг  
бирида. — Нечундир фольклор менинг руҳимга, менинг  
қарашларимга, ўйларимга, бадий фантазияларимга ўта  
яқинлигини ёшлигимдан сезардим. Шеърларимдаги фольклор-  
нинг таъсири халқ ижодига бўлган ана шу муҳаббатим, ундаги  
мотивларнинг қон-қонимга сингиб кетганлигидан бўлса керак...  
Халқ ижодидаги айрим образлар, сўзлар, иборалар ва мақоллар,  
ҳикматли сўзлар менинг шеърларимнинг қон-қонига сингиб  
кетишининг сабаби ҳам шунда”<sup>3</sup>.

Шоир 60-йилларда ёзилган “Қарқаралик” шеърининг  
ёзилиш тарихини эслар экан, халқ қўшиқларидаги:

Қарқаралик қайдан келдинг, қошимга,  
Қайдаги савдони солдинг бошимга,—

<sup>1</sup> Ўша асар, 8-бет.

<sup>2</sup> Миртемир. «Дўстлар даврасида». Тошкент., 1980, 59-бет.

<sup>3</sup> Ўша асар, 60-61-бетлар.

сатрларини эслаб: “Қаранг, бундан қирқ йил илгари эшитган ўша кўшиқ менинг туппа-тузук шеърларимнинг ёзилишига сабаб бўлди”, — деб ёзади. Шоирнинг “Кўзларим”, “Ой юзли”, “Офатлар”, “Кўшиқлар”, “Яли-яли”, “Боғ кўча”, “Келгин” ва бошқа қатор кўшиқлари ана шу сеҳр билан суғорилган. Дейдиларки, халқ дарди билан яшаган, ўз дилини халқ дилига камарбаста қилган киши ҳамиша эл ардоғида бўлади. Миртемир кўлига қалам ушлаб, адабиёт майдонига кирар экан, ана шу ақидага муносиб яшади, ижод қилди. “Халқим нима бўлса, мен ўша бўлдим”, ҳеч қачон “халқимга хиёнат ўйлаганим йўқ”, деб ўзига таскин беради. “Розиман, ризоман ўла-ўлгунча” шеърида ёзади:

Ўзимга хиёнат қилдим у аксар,  
Халқимга хиёнат ўйлаганим йўқ,  
Менинг юрагимни тешиб ўтдилар,  
Халқимга отилган талай-талай ўқ.  
Халқим етагида етдим вояга,  
Халқ билан кулшим.  
Бардошим сўз бермас, дейман қояга...  
Розиман, ўлгунча халқим деб ўлдим<sup>1</sup>.

Миртемир шеърияти миллий ватанпарварликнинг кўркем кўриниши. Унинг шеърларида ҳар бир сўз, ҳар бир образ, тимсол лирик қаҳрамоннинг бутун ички олами, ҳис ва туйғулари, дард аламлари-ю ҳасратлари, ёруғ келажак ҳақидаги орзу-ўйлари ўзига хос бир оҳангда ифодаланади. “Чунки у ҳар бир топган сўзини тиллога олади, уларни ўқийди, ҳали оҳори тўкилмаган торини қидиради, топади, чертиб-чертиб теради кўшиқ мисраларини, уларни ошиқлар қалбидан, меҳр-муҳаббат булоғидан териб олади. Шунинг учун ҳам бу шоирнинг кўшиқлари худди жарангдор пиёлага ўхшайди, синса ҳам куйлаб синади!”<sup>2</sup> деб ёзган эди Туроб Тўла. Шоирнинг кўшиқбоп шеърларидан, Тамарахоним таъкидлаганидек, кўпинча муайян куй ҳиди баралла анқиб, оҳанглар жилоси кўзга ташланиб туради.

Шоир қайси мавзуда қалам тебратмасин, фахр, ҳаяжон, таажжуб ҳис-туйғуларини ифодалади. Шоир шеърларида

<sup>1</sup> Миртемир. Асарлар. 2-жилд. Тошкент.. 1981. 369-бет.

<sup>2</sup> Туроб Тўла. “Нафосат”. Тошкент.. 1967, 33-бет

тасвирланаётган воқса ва ҳодисаларни қалб қўридан ўтказлади. Унга мос ифода ва бадиий тасвирлар излаб, ижод қозонида жўшиб қайнайди. Унинг лирик шеърларини ўқиганда китобхон шоир қалбининг бир парчасидан, ундаги барча жўшқин дамлардан огоҳ бўлади. Шоир тасвирлаётган воқеалар ҳақида ўқувчининг аниқ тасаввур қилиши учун бадиий тинсоллар оғушида қовурилади.

Миртемир бир умр шеърларининг “ҳар сатрида кўшиқ янгроғи янграб туриши, бедазорда беданалар садосига, дашаларда бўзгўрғайлар навосига жўр оҳанг” бўлиб янграшини орзу қилиб яшайди. Булар миллий ватанпарварлик психологиясининг зоҳирий унсур-аломаатларидир.

Озод Шарафиддинов тўғри таъкидлаганидек: “Миртемир ҳукмрон мафкура таъсирида баъзан замонасозлик билан асарлар ёзган бўлса-да, аслида у улғу шоир эди. Унинг шеърини истеъжоди жуда юксак бўлиб, шоирнинг ўтқинчи майллардан устун бўлишини, вақт синовига бардош бералган шеърлар биғишини таъминлаган. Айни шу фазилати, туғма шоирлиги, бетакрор самимияти, чинакам ўзбекийлиги уни ҳаётлигидаёқ устоз шоирлар қаторига қўйгандир”<sup>1</sup>.

Бугунги кунда Миртемир ўзининг “Бир гўзал”, “Яли-яли”, “Ой юзли”, “Тушмасин”, “Қаро кўзли”, “Мард йиғит, ёринг бўлай” каби ноёб кўшиқлари ва “Онагинам”, “Киприқларим”, “Кўшиқларим”, “Биби Марям”, “Бетоблигимда”, “Ўзим биламан”, “Сен она”, “Армон”, “Излаганим”, “Сен у ёнга кетдинг, мен бу ёнга”, “Розиман, ризоман ўла-ўлагунча”, “Тушмасин” шеърлари, “Сурағ” шеърини қиссаси билан бой услубий изланишлар маҳсули бўлган, “ҳар бир сўз қуюқ овозга гўлиб куйловчи” (Зулфия) кўйма шеърини асарлари билан ўзбек шеърини тарихи саҳифаларини безаб турибди.

Миллий ватанпарварлик туйғуси лирик қаҳрамоннинг кўкрагига уриб ҳайқаришида, минбарларга чиқиб, “Элим, юртим, миллатим дея ўзимни қурбон қилишга ҳам тайёрман” дея бақариб-чақиринларда эмас, аксинча, шеърининг руҳида, лирик қаҳрамон севгисининг самимий ва табиий эътирофларида зуҳур топар экан, “Муҳаббатнинг гавҳар донасини

<sup>1</sup> Кўчирма куйидаги китобга ёзилган сўз бошидан олинди: Тўлан Низом. “Ватан сурати”. Тошкент, 1996. 354-бет.

ўғирлаган” севишганлар ҳақида дард ва алам билан куйлагувчи “Сурат” достони бунинг ёрқин тасдиғи.

Ўзбек шеърятининг нодир бир намунаси бўлиб қолган бу асардаги миллий ватанпарварлик руҳи туйғуларининг халқона табиатида, бадий тафаккурнинг шарқона руҳида зухур топади. Кечинмалар руҳида ўзбек йиғитининг муҳаббати суратланган.

Илк учрашув, қалбларни банд этган илк муҳаббат, эзгу орзулар, вафо ва салоқат ҳақидаги аҳду паймонлар оғушидаги ўтган ширин дамлар, тасодифий айрилиқ, бу айрилиқ дардига бардош беролмаган бевафо маъшуқанинг саргузашти, севишганларнинг тасодифан қайта учрашуви, ёрнинг беғубор хусну жамоли, нозу қарашмалари, ғамгин кўзларидаги хижолат-пушаймон аломатлари, ёшликдаги илк муҳаббатини, юлдузли тушларни бедор ўтказган ширин дамларни эслаб, қалби жунбушга келган лирик қаҳрамоннинг армонли кечинмалари, лирик лавҳалар фониде тасвирланган воқеалар ўзаро мазмунан боғланган ҳолда, тадрижий ривожланиб боради.

“Сурат” лирик қиссаси бадий ният сифатида 30-йиллар охирида шоир кўнглида тугилган бўлса-да, 50-йилларда қоғозга тушди. Шоирни ларзага солган воқеа қалбиде шунчалар теган ўгириб қоладики, агар эътибор берсак, сурат образи шоирнинг аксар муҳаббат лирикасидан қизил ип бўлиб ўтади, ҳамон ўша сурат сийратини тугал тасвирлай олмаганидан хижолат бўлади. 70-йилларда ёзган “Абдулҳаққа айтганим...” шеъривде ана шу образ маъно-моҳиятига кўра рамзга айланади. Меҳр, ушанмаган орзу, армон, оқибат, вафо туйғулари яхлит мужассамликда тимсолли мазмун касб этади.

Оҳ, дилдаги сурат яқинлиги-ей,  
Ғўрман, тўпориман — қандоқ тизгайман.  
Ҳатто ҳасёлдан ҳам ёрқинлиги-ей,  
Ўлмасам ахири тўлиқ чизгайман.

“Агар мен...” сочмасивде ҳам яна ўша сиймо сурати тилга олинади.

Асарда баён қилинишича, лирик қаҳрамон археолог олимларимизнинг бир топилмасивдан воқиф бўлади. Хусусан, бундан бир неча аср бурун кафани-ю тобути, ҳарбий

анжомлари-ю олтин буюмлари қўшиб кўмилган шавкатли жангчининг сағанаси ҳақида хабар берилади. Шу муносабат билан: “Агар мен мангулик уйқуга кетар кун буюм ола кетиш эрки берила қолса...— Не олиб кетаркинман?” деб, хаёл суради лирик қаҳрамон. Ўзи учун умрида энг азиз ва ардоқли буюмларни эслайди. Камёб хотиралар тизими кўз ўнгида жонланади. Булар: ҳовлидаги гулларнинг бир ҳовуч атри; Ҳалимахоним авжидаги Навоийнинг ўша сўнмас бир сатри; устоз Ойбек тортиқ этган қалам; олис гурбатдан қайтганида онасининг қабрини тополмагани вазидан суяк-суякларига сингиб кетган ўша қирқ йиллик алам; Нозим Ҳикматнинг армонли сийрати; қозоқ қимизидан бир кўза; Оқсоқ бобо сағанасидан ложувард гишт синиғи ва бошқа табаррук буюмлар қатори “Ўлганда ҳам отини аташим ноҳўя бировнинг кўзларидаги тубсиз меҳрдан киприкчаси ва тиниғи” ва “Суйгулининг тирноқдеккина сурати” ни санаб ўтади.

“Сурат” лирик қиссасининг руҳи, оҳанги Миртемирнинг қолган қатор лирик асарларида ҳам шу тариқа давом этади. Поэтик образнинг ранг-баранг қирралари теран мазмундорлик касб эта боради. Шу тариқа, Миртемир лирикасидаги сурат образи суюкли маъшуқасининг ўчмас қиёфасидан бокира гўзаллик ва ситамкор ёр тимсолига айланади.

Устоз Миртемирнинг чексиз мўл сўз бойлиги, сербўёқ ва ранг-баранглиги ҳам туйғулар психологиясини очишга қаратилган. Оҳори тўкилмаган, турли маъноларни ифодаловчи сўзларнинг салоҳияти алоҳида эътиборни тортади. Бир хил ва яқин маъноли сўзларнинг “Эсимга тушади оқсоч Туркистон, Нодонлик, сарсонлик, гўллик, сўқирлик” (“Гоҳи”), яқин маъноли синоним сўзларнинг бир сатрда кетма-кет келиши (“Қизариб, бўзариб, сарғайиб, сўлғун, Шарқ томонидан босиб келар эди тун” (“Тошкент оқшомлари”)) сингари хусусиятларни таъкидлаш жоиз. Шоир қўллаган шеърӣ санъат турлари, поэтик воситалар; саволу жавоб, истиора, ташбеҳ санъати, қочириқ, инкор ва таъкид, майин илтижо, ташбеҳларнинг кетма-кет келиш ҳоллари, антоним сўзларни ўринли қўллаш, тимсол, истиора, фикрни образли ифодалаш, манзара яратишга қаратилган бошқа турли хил воситалари қуйма ва ранг-баранг эди. Шунинг учун унинг “...сўзлари худди ҳикматдек аниқ жаранглайди” (Р.Моран).



Миртемирнинг яқин таржимонларидан бўлган Р.Д. Моран шоир асарлари тилининг ранг-баранг ва сероҳанглиги ҳақида тўлқинланиб сўзлайди.

“Миртемир шеърларининг гўзаллиги, оҳанрабоси унинг бетакрор тилида. Миртемир энг содда фикрларни ифодалаш учун она тили хазинасидан ягона, оҳорли сўзлар топа олди”<sup>1</sup>. Бу фикрлар А.Мухторнинг Миртемир поэзиясининг ўзига хослиги, унинг ажойиб серзавқ, ҳар сафар оригинал эшитиладиган халқчил поэтик тили” да экани, шоирнинг “Тил соҳасидаги синчковлиги, унинг умумий ижодий изланишларининг бир қисми” бўлиб, булар “...ҳамма вақт ширали, тежамли, тиниқ бир тил”<sup>2</sup> сифатида қадрли бўлиб қолгани ҳақидаги фикрлари билан уланиб кетади. Унинг замондош дўстлари, китобхонлари шоирнинг бир ибора билан манзара чиза оладиган сержило, сеҳрли, халқона бой тилига ана шундай тан беришар эди.

Миртемир шеърлятида сўз-образ санъати кучли. Шоир бунда сўзларнинг турфа хил маъноларини ишга солади. Сўзлар шоир қаламида ҳамиша бир жило топар, образга айланарди. Масалан, “Истардимки...” шеърида “олтин”, “ёқут”, “арча”, “тупроқ” сўзлари поэтик образ даражасига кўтарилади ва бу сўз-образлар ҳар қандай жимжимадорликдан холи. Ва, энг муҳими, шеърдаги воқеа ифодасига жон бахш этиб, ҳаракатга келтирувчи, лирик қаҳрамоннинг ички туйғуларини ёрқин тажассумига кўмаклашувчи муҳим поэтик бўлакка айланади.

Маълумки, жаҳон шеърлятида, шу жумладан, миллий мумтоз адабиётимизда ҳам ошиқнинг ўз маъшуқаси висолига етиши, меҳр-эътиборини, урвоқдек майлини қозониш йўлида тоғдек зил мушкулотларни енгишга ўзлигини сафарбар қилган, одимлари озор чекмасин деб, жонини ҳам пойандоз этган шеърлар кўп битилган. Миртемирнинг “Истардимки...” шеърида ана шу бадий ғоянинг ўзгача бетакрор талқинини кўрамыз. Бундаги сўз-образлар, кечинмалар манзарасини ҳосил қилувчи, фикрловчи туйғулар лирик қаҳрамоннинг ҳиссиётлар камалагини ифодалашга бўйсундирилган.

<sup>1</sup> Миртемир замондошлари хотирасида. Тошкент., 1982, 87-бет.

<sup>2</sup> Ўша асар. 32-33-бетлар.

Олтин бўлсам,  
Қўлоғингга сирға бўлармидим,  
Тўй кунлари  
Тақармидинг...  
Ҳеч бўлмаса,  
Ўша оқшом бирга бўлармидим...<sup>1</sup>

Лирик қаҳрамоннинг фикрлаш тарзидаги халқона миллий колорит, ҳаёт тарзини ифодаловчи аломатлар, унсурлар кечинималарнинг миллий психологиясини кўрсатишга қаратилган. “Арча бўлсам-у, тарашадай ёқсанг... Ловиллатсам гулбарг ёноғингни... Ҳеч бўлмаса, сен суюнганда тўлиб-тўлиб тилга олгувлик содда қўшиқ бўлсам, талай маҳал ёдинда қолар эдим, ёқут мисол тоғда ётаймикан, ё денгизда инжу бўлиб кумга ботаймикан?”<sup>2</sup>. Лекин лирик қаҳрамон шу хилдаги эҳтиросли туйғуларга тўла кўнглига таскин бериб, ёрнинг оёғи остидаги тупроқ бўлишни ўзига афзал билади.

Истардимки...  
Йўқ, истама... Кўнглим олтин бўлма,  
Ёқут бўлма,  
Арча бўлма, тупроқ бўлган дуруст,  
Лоқақал ёр  
Босиб ўтар, шундоқ бўлган дуруст.  
Бари ахир  
Тупроқдан-ку, балли кўнглим, ўлма<sup>3</sup>.

Шеърдаги сатрларнинг манتيқан ўзаро сингдирилиши, айрим сўз-фикрларнинг ажратиб берилиши орқали алоҳида таъсирчанликка эришилган. Шеърдаги ўйчан баён усули фикрнинг психологик манзарали тасвирланишини таъмин этган. Бу эса, Миртемир шеърнатида намоён бўлган ноёб тасвир услубининг бир кўриниши.

Хотимадаги “тупроқ” сўз-образи бадиий мантиқни тўла ифодалашга кўмаклашади. Шу сўз-образ орқали шоир ўз фикрларини таъсирчан бир усулда баён қилишга эришади.

---

<sup>1</sup> Миртемир. Асарлар. 2-жилд. Тошкент., 1981. 141-бет.

<sup>2</sup> Ўша ерда, 141-бет.

<sup>3</sup> Ўша асар, 142-бет.

Она тупроқ мадҳи Миртемирнинг:

Қайларда юрмайин, ягона армон,  
Шу тупроқда қолсин, тупроғим!<sup>1</sup>—

мисраларини ўз ичига олган “Тагин тупроқ тўғрисида” ва “Мен туғилган тупроқ” шеърларида ҳам катта шеърлий ниятлар билан куйланади.

Инсоннинг тупроққа айланиши, албатта, ғайритабиий ҳолат. Аммо шоирнинг шу ўта муболағали образли ифода орқали жонли ва реал тус олган тасвири бутун қалб кўрини ёр васлига пойандоз қилишга журъат этган мурувватли, хоксор лирик қаҳрамон руҳий кайфиятининг табиийлигига монелик қилмайди. Бу образли тасвир ўқувчи тасаввурда лирик қаҳрамоннинг бутун ички туйғулари, ҳасрат ва армон ҳисларининг табиий бир поэтик ифодасига айланади.

Миртемир шеърляти сербўёқ, мантиқан мукаммал образли тасвирларга бой. Хусусан, табиат тасвири унинг қаламида айрича жило олади. Унинг тун, тонг, обиҳаёт — сув, ўйноқлаб оқаётган мавжли дарё, осмонўпар тоғ чўққиларининг жонли тасвири сизни беихтиёр шу табиатнинг ғусункор жамолини англаб, ҳис этишга чорлайди.

Миртемир қофия яратишда ундаги сўзлар маъноси ва товушларнинг мутаносиб ҳолда жарангдор келишига аҳамият беради. Шоир шеърларида ҳар бир қофияни ташкил этувчи товуш ва бўғинлар шеър мисраларига мантиқан мос тарзда асосий маънони таъсирли ифодалашга қаратилган бўлади. Шу тариқа, ҳар бир қофияланувчи сўздаги товушлар қатъий тартиб асосида жойланган бўлади ва таъсирчан муסיқий оҳанг яратади.

Шоир “Устозга атаганим” шеърда кучли сўз ўйини воситасида қофиянинг ноёб бир турини яратади:

Жонларнинг озиғи — сўзнинг ётиғи,  
Сўзим бўлса элнинг кўшиқ ё тиғи,  
Кўнглимни тигратмас асло ёт йиғи,  
Донм хушвақт кучолсам, дейман<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Миртемир. Асарлар. 2-жилд. Тошкент., 1981. 209-бет.

<sup>2</sup> Ўша асар. 1981. 47-бет.

Бунда шоир шаклан яқин, аммо турли маънони ифодаловчи омоним сўзлар (ётиги, ё тиғи, ёт йиғи) ёрдамида шеър бандида ифодаланган маънони ўзига хос бир усулда баён этишга эришади.

Шоирнинг “Қарқаралик” шеърининг қуйидаги бандида қофияланишнинг яна бир оригинал нусхасини кўрамиз:

Қош устига қўндирибсан қарқара,  
Қора сочинг қора тунда шаршара,  
Тўлқинида кошки ўзим чўмилсам...  
Шайдойингман, гар қарама, гар қара!..<sup>1</sup>

Бундаги банднинг “Шайдойингман, гар қарама, гар қара!” сатридаги “гар қарама, гар қара” сўз бирикмаларида ички бир мусиқийлик борки, бу, ўз навбатида, юқоридаги сатрлардаги “қарқара”, “шаршара” сўзлари билан ўзаро оҳангдошлик билан тутшиб кетади.

Бу фикрлар Миртемир шеърининг ҳусндор ва сержилолигидан айрим намуналар, холос. Унинг бой поэтик дунёси, жаҳон адабиёти дурдоналаридан маҳорат билан қилган таржималари бугунги кунда халқимизнинг нодир бадий хазинасига айланди. У тинимсиз ишлади. Ижод гашти билан яшади. Шеърини бутун ҳаётининг мазмуни деб билди. Уни “Эзгу-эхромим”..., Амалим ва ишқим, умиду армон, уйқусиз тунларим – жиндак илҳомим”, – деб таърифлади. Бу йўлда машаққатли довларни, синовли кунларни босиб ўтди. Катта орзулар, режалар билан яшади.

Миртемирнинг қалбидаги армон ва эзуликлар нафис шаклларда ифодаланган шеърини халқимиз қалбида, дилида.

*2 феврал, 2001 йил*

## ОЙБЕК ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

Маънавият тарихи шундан далолат берадики, жаҳон адабиётининг буюк вакиллари халқнинг бой оғзаки ижоди билан узлуксиз алоқада бўлганлар. Ундан ўз ижодида фойдаланганлар, фольклор асарларига юксак баҳо берганлар. Шунинг учун халқ ижодининг ёзма адабиёт тараққиётидаги

<sup>1</sup> Миртемир. Асарлар. 2-жилд. Тошкент., 1981, 31-бет.

муҳим босқичлардан бири сифатида эътироф этилиши бежиз эмас.

Албатта адабиётимиз тараққиётининг илк даврида фольклорнинг расман бўлақларини қўллаш ва поэтикада янги кўринишлар яратишга бўлган уриниш пайтлари ҳам бўлди. Аммо буюк ва мумтоз ижодкорларнинг ижодий изланишлари, тажрибалари туфайли халқ ижодининг туб моҳиятини янги адабиётнинг ривожланиш жараёнида янгича талқин қилдилар, бу қарашлар тобора камол топиб, янгича жило ола бошлади.

Ойбек ўзининг бутун ижоди давомида халқ ижоди материаллари билан узлуксиз алоқада бўлди. У ҳар бир йирик асари учун материал тўплаганда, мавзу билан боғлиқ халқ ижоди намуналарини тўплаб, ўрганиб, муносабат билдириб, махсус дафтарчада қайд этиб боради. Бунга Ойбек қўлёзмалар архиви, йигирма жилдлик “Мукамал асарлар тўплами” билан таниш бўлган ҳар бир киши гувоҳ бўла олади.

Ёзувчи ўзининг таржимаи ҳолидаги “Менга янги дунёни кўрсатган адабиёт” қисмида: “Халқ, унинг тарихи, ҳаёти, унинг куй-қўшиқлари мен учун битмас-туганмас илҳом булоғи бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади ҳам”<sup>1</sup>, деб ёзган эди.

Ойбек ўзининг дастлабки давр ижодида, хусусан, “Бахтигул ва Соғиндиқ” достонининг ёзилиш тарихи ҳақида ёзади: “Отам билан тез-тез бориб турадиган Қозоғистон чўлларида юрган кезларимдаёқ илҳомнинг маст қилувчи ҳиссиёти мени ўзига асир олган эди. Шунда менда ижод қилиш учун кучли орзу уйғонди... тошкентлик савдогар томонидан соғиб олинган гўзал қозоқ қизи ва Тошкентда ҳунармандлар ва батрақларни бойга қарши оёққа турғизиб, ўз севиклисини озод қилган халқ оқини тўғрисидаги ажойиб эртақ ижод булоқларини мавжга келтирди. Бунинг натижасида 1934 йилда “Бахтигул ва Соғиндиқ” поэмам дунёга келди”.

Асардаги Соғиндиқнинг ўз ёрини қутқариш йўлида кўрган чоралари “Ошиқ Фариб ва Шоҳсанам” ишқий-романтик достонидаги ўз муҳаббати топталган ва ҳақоратланган Фарибнинг Шоҳсанам саройига келиши воқеалари билан жуда ҳамоҳангдир.

<sup>1</sup> Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. XIV жилд. Тошкент., 1979. 14-бет.

Ойбек халқ ижодининг жуда қадимий ва ранг-баранг экани, у неча асрлардан бери бойиб, сайқал тоғиб, даврлар оша оғиздан-оғизга ўтиб, тобора такомиллашиб келаётгани ҳақида сўзлаб: “Халқ ўз қўшиқ ва дostonларини кўз қорачигидек асрар эди, дейди.— Порлоқ бадийий образлар билан ифодаланган халқ фантазияси, халқ донишмандлиги, бу бой хазинани кундан-кунга бойитар эди”, деган хулоса чиқарди. Шунингдек, Ойбек халқ ижодига хос жонли ва ширали тилни, турли услубий фигуралар ва бўёқларни алоҳида таъкидлайди ва улардан ўрганишга даъват этади. “Ёзувчилар тилни халқдан ўрганишлари лозим. Халқ тили ажойиб шакллар ва қочириқларга бой битмас-туғанмас асл манбадир”<sup>1</sup>. деб ёзган эди Ойбек.

Ойбек ҳар бир асарини ёзишга киришишдан илгари жуда кўп материал тўплай эди. Буларнинг аксарияти халқ ижодиётидан намуналардир.

Адибнинг ижоди ва шахсий архиви билан танишилганда бунга тўла иқрор бўлиш мумкин. Унинг шахсий архивида айрим фольклор асарлари ҳақида таассуротлар, халқ қўшиқларидан парчалар ва ниҳоят махсус халқ мақоллари ёзиб борилган 17-рақамли ён дафтарча сақланали. Буларнинг ҳаммаси Ойбекнинг фольклор асарларига бўлган эътиқоди ва меҳр-муҳаббатидан далолат беради.

Масалан, адибнинг 20 жилдлик “Мукаммал асарлар тўплами”нинг XVIII жилдида “Нур қидириб” повести учун тўпланган материаллар қисмида “Урдуча-русча луғат”, “Покистон халқ мақолларидан намуналар” берилган. “Бадийий ижодда фойдаланиш учун халқ оғзидан ёзиб олинган асарлар” қисмида эса, лапарлар, мақоллар, оталар ва оналар сўзи ҳамда айрим иборалар берилган. Булар 340 та мақол, 42 сатрдан иборат халқ лапарларидир. Халқ ижоди намуналари ҳисобланган бу дурдоналар Ойбек ижодининг сатрларида янгича жилдо топиб жаранглагани шубҳасиздир.

Ойбек ижодий меросининг асоси бўлган, унинг қўлёзмалари архиви ва бу асосда нашр этилган 20 жилдлик “Мукаммал асарлар тўплами”, юқорида айтганимиздек, адибнинг бой халқ оғзаки ижодига бўлган муносабатидан гувоҳлик берувчи

---

<sup>1</sup> Адабиётимиз автобиографияси. Т., 1974. 160-бет.

материалларга бой. 1934–35-йиллардан бошлаб мутгасил Навоий ҳаёти, фалсафий дунёқарашлари устида теран илмий тадқиқот бошлаган Ойбек “Навоийнинг таржимаи ҳоли ва ижодий фаолияти” номли монографиясини ёзиб тугатади, кейин унинг ҳақида дoston, роман яратишга киришган эди.

Адибнинг “Тули ва Навоий” достoйига сўзбоши ёзган Зарифа Саидносирова бу дамларни марoқ билан эслар экан “... 1968 йилнинг март ойида Ойбек ҳаёли яна беш асрлик воқеа чангини тозалаб, тарих йўлларини кезди, бир халқ афсонаси асосида “Тули ва Навоий” достонини яратди. Ойбек бу достонни ҳазрат Навоийнинг 525 йиллик юбилейига бағишлаган эди”, деб ёзади.

Шубҳасиз, Ойбек бу достонни яратишда биргина афсона сюжетини асос қилиб олмайди. Навоий ҳаёти ва фаолияти билан мутгасил шуғулланган адиб, Навоий билан боғлиқ барча халқ ижоди намуналаридан баҳраманд бўлган.

Бу ўринда “Навоий ва унинг севган қизи”, “Тарихдан тўрт донишманд киши”, “Мир Алишер ва Султон Хусайн”, “Доно Навоий” афсоналари асос бўлгани шубҳасиздир.

Навоийнинг шахси ва унинг севгилиси ҳақида жуда кўп ривоятлар мавжуд. Лекин Навоий ўз умрида кимнидир дилдан севган. Буни унинг “Лисон уг-тайр” асаридаги “Шайх Санъон” қиссасида ўз шахсий севгилиси ҳақида махсус асар ёзиш орзусида эканлигини таъкидлаганидан билиш мумкин. У ёзади:

Кел, Навоий, сўзни ҳола хатм қил,  
Ишқ аро изҳори даъво қилмагил.  
Бир неча кун умрдан топсам омон,  
Шарҳи ишқим назм этай бир достон.  
Анда билгай кимгаким инсофдир,  
Ким сўзим чинмудур ё лофдир

Е.Э.Бертельс ҳам “Навоий” монографиясида Навоийнинг севгиси хусусида гапириб, “Фарҳод ва Ширин” достонининг муқаддимасидаги шоирнинг ўзи ҳақида сўзлаган мисраларига ишора қилади.

Фольклор ва адабиёт хусусидаги бундай ижодий тажриба Ойбекнинг “Қўнғул қон”, “Нур қидириб”, “Олтин водийдан шабадалар” асарларида ҳам ўзига хос кўринишга эга. Масалан,

“Нур қидириб” повести учун тўпланган материаллар орасида бир қатор мақол ва афоризмлар билан бирга халқ донишмандлигини ифода этувчи ривоятлардан бирини асар тўқимасига сингдириш нияти борлигини баён қилган фикрлар, шунингдек, ёзувчининг асар режасини яратаётиб, бир ўринда “Илм-маърифатнинг аҳамияти ҳақида бир мақол ёки афоризм керак бу ерга”, деб қайд этган ўринлар бор. Шунингдек, Ойбекнинг “Олтин водийдан шабадалар” романи учун тўплаган материаллар орасида “Режа ва қайдлар”, “Эсда туриш учун” деган қайдлар; айрим мақолларга ишоралар ва “Юлдуз тўғрисида бирор халқ афсонаси керак”, деган қўлёзма ҳужжатларни кўриб, ёзувчининг халқ ижоди намуналарига беҳад меҳр қўйгани ва унга суянганининг гувоҳи бўламиз.

Ойбекнинг турли жанрдаги ижодида фольклор мотивлари, афсона ва ривоятлар, умуман фольклоризмнинг рангбаранг кўринишлари тобора янгича жило топа борди.

Халқ донолиги мужассам бўлган фольклор асарлари ёзувчи учун битмас-туганмас ижод чашмаси эканини намойиш эта борди. Унинг бу ижодий лабораторияси эндиликда юксак камолотга эришаётган бугунги адабиётимиз учун катта мактаб бўлиб қолди.

*10 апрел, 2005 йил*

## **ФАФУР ҒУЛОМ ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ**

Фольклорнинг бой тажрибасидан ижодий озиқланиш, мумтоз адабиётимизнинг тараққиёт даврлариданоқ бадиий ижоднинг муҳим хусусиятларидан бўлиб қолганлигини ҳаёт ва бадиий тараққиёт тарихи кўрсата борди ҳамда бу масала адабиётшуносликнинг ҳам бош мавзуларидан бўлиб қолди.

Ўтган асрнинг 30-йилларида адабиётшунос Олим Шарофиддинов ўзининг “Ўзбек адабиёти” мақоласида ёзган эди: “Халқ оғзаки шеърий ижодиёти ўзининг бутун ўсиш босқичларида порлоқ реалистик санъатнинг намунаси бўлиб келди. Ўзининг бутун жанрларида ва турларида (афсона, фантастик ҳикоя, тарихий нақл, эртак, кўшиқ, мақол, дoston) ҳар вақт реалистик тенденциянинг актив романтик характердаги тенденцияси билан бирлаштирди... Халқ



поэзиясига худди мана шу яқинлашув ўзбек ёзувчиларига бир қатор йирик асарлар яратишга имконият берди...”<sup>1</sup>.

Шу руҳдаги фольклор ва ёзма адабиёт муносабатига доир яна қатор мақолалар эълон қилинган бўлиб, буларда А. Қодирий, Ойбек, Ф. Фулом, Ҳ. Олимжон, Собир Абдулла ижоди жараёнидаги фольклорга муносабатнинг айрим муҳим масалалари кўтарилган.

Халқ ижоди ва унинг ёзма адабиёт тараққиётида тутган ўрнини юксак баҳолаган Ф. Фуломнинг халқ ижодининг кенг тарғиботчиси сифатидаги фаолияти адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин тутади.

У 1939 йилда бўлиб ўтган Ўзбекистон ёзувчиларининг иккинчи қурултойида қилган фольклор ҳақидаги маърузаси ва шу маъруза асосида эълон қилинган “Фольклордан ўрганайлик” мақоласида кўп асрлик тарихга эга бўлган халқ ижодининг ранг-баранглиги ва юксак бадиийлиги, унинг ёзма адабиёт тараққиётига катта таъсир кўрсатувчи хусусиятларини аниқ мисолларда кенг кўрсатиб берди. Чунончи, А. Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” асари билан бу поэманинг халқ ўртасида айтилиб юрган варианты ва фольклорнинг ўзаро боғлиқ назарий муаммоларини қамраб оладикки, бунда у моҳир адиб, айни пайтда ғояда зукко тадқиқодчи сифатида намоён бўлади.

У ёзади: “А. Навоий “Фарҳод ва Ширин”ни ёзишда халқ адабиётидан кенг фойдаланиш билан бирга, иккинчи навбатда Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”и ҳам фольклорга таъсирсиз қолмаган. Халқ оғзида айтилиб келаётган бир неча вариантлардаги бу дostonларда асосий сюжет бўлиб Навоий матни ётади”<sup>2</sup>.

Мақолада халқ ижоди, айниқса, халқ дostonларидаги севги ва вафо, садоқат, қаҳрамонлик, умид ва ишонч мотивлари ёш авлоднинг тарбиясида муҳим роль ўйнаяжаги хусусида ва бу ибратли фикр-ғояларнинг ёзма адабиётда камол топишига катта ишонч руҳидаги фикрлар ҳам кенг ўрин олган.

Фафур Фуломнинг мазкур мақоласидаги “уста эртақчилар оғзида айтилиб келинган ... жуда пухта ишланган, бадиийлиги, санъати юқори эртақлардан” бўлган “Уч оғайни ботирлар”

---

<sup>1</sup> Шарафиддинов О. “Танланган асарлар”. Т., 1978. 37–38-бетлар.

<sup>2</sup> Фафур Фулом. Асарлар 8-жилд, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1976. 67-бет.

таҳлилидаги зийраклик ва зукколик билан билдирилган фикрлар ҳам таҳсинга лойиқ.

“Халқ ижоди-фольклорнинг ҳозирги шоирларимизга ҳам таъсири кучлидир.— деб ёзади Фафур Фулом.— Фольклор устида ишлар экан, “Алпомиш”дай бир улуғ дostonни ишлаб чиқиб, босмага тайёрлар экан, ана шу иш жараёнининг ўзи ҳам шоир Ҳамид Олимжоннинг ижодига кучли таъсир қилди”<sup>1</sup>.

Муаллиф ўз фикрларини шоирнинг “Ойгул билан Бахтиёр”, “Семурғ” dostonлари таҳлили мисолида билимдон ижодкор сифатида исботлайди.

Мақоладаги Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”и билан Фозил бахшининг айтган шу мавзудаги dostonи хотима қисмидаги воқеанинг ечимига боғлиқ фарқ ҳақидаги таҳлили ҳам эътиборни тортади. Бунда у стук адабиётшунос ва фольклоршунослик илмининг билимдон олими сифатида намoн бўлади.

Шунингдек, мақола муаллифининг халқ бахшиларининг ўзига хос ижодий йўналишлари, ўзбек ёзма шеъриятида халқ қўшиқларининг туган ўрни, фольклорнинг ёзма адабиётга таъсири масалалари билан боғлиқ назарий фикрлари диққатни тортади.

Фафур Фуломнинг фольклорга бағишланган ушбу “Фольклордан ўрганайлик” мақоласига доир бу айрим мулоҳазаларни баён қилар эканмиз, муаллифнинг ана шу фикр-мулоҳазалари, халқ ижодининг катта маънавий бойлик сифатидаги хусусиятлари адабнинг ижоди жараёнида сайқал топа бошлагани ва адабиётшунослигимиздаги фольклор ва ёзма адабиёт муносабатига доир масала назарий ва амалий жиҳатдан адабиётгимизда шаклланиб, айрим ижобий белгилари кўринаётганининг гувоҳи бўламиз.

Фафур Фулом ва халқ ижоди мавзуи шу қадар кенг ва ранг-барангки, уни махсус ва чуқур ўрганиш керак бўлади.

Фафур Фулом ва фольклор деганда, унинг шеъриятидаги халқ қўшиқлари билан уйқаш ва оҳангдош бўлган ритм ва қофия тизимлари ҳақида, кучли эмоционал куй яратувчи қуйма такрорий мисралардаги сўз-образлар ҳақида сўзлаш керак бўлади.

<sup>1</sup> Фафур Фулом. Асарлар. 8-жилд. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т.. 1976. 67-бет.

Ниҳоят, шоирнинг фольклор поэтикасининг энг яхши хусусиятларини моҳирлик билан ўзлаштиргани ва уларга янги мазмун бахш этганлиги ҳақида сўзлаш, илмий мушоҳада юритиш керак бўлади.

Ғафур Ғуломнинг айрим асарлари ёзилишининг шоҳиди бўлган қаламкаш дўстларининг хотирлашича, у жуда кўп шеърларининг вазнини халқ қўшиқларини хиргойи қилиб туриб топган. уни изчил ва раво бир ўлчовда давом эттирган. Табиийки, бунда халқ қўшиқлари поэтикасига хос хусусиятлар ҳам шеърини мисраларга сингиб кетганлиги шубҳасиздир.

Халқ қўшиқларидаги мусиқийлик ва раволик, образли сўз ва ифодалар, мақол ва маталлар, умуман фольклор асарларининг лексик бойлиги Ғафур Ғуломнинг сиёсий лирикаси ва публицистик шеърларига айрича руҳ бериб туради.

Ғафур Ғулом қатор юмористик ҳикояларининг сюжетини халқ латифалари асосида, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати, ҳолатини халқ юмори кучи билан тасвирлаш орқали уларнинг бутун кирдикорлари ва ички руҳий оламини очишга эришади.

Ана шундай асарларидан бири “Луқмон” ҳикоясидир. Бунда ёзувчи асар воқеасининг баёни жараёнида киноявий оҳангдаги ҳажвий тасвир усулини кенг қўллайди. Ҳикоянинг сюжет мотиви халқ латифаларига яқин туради.

Ёзувчининг маҳорати шундаки, у латифа мазмунини ҳикоянинг умумий сюжет гўқимасига шу қадар сингдириб юборадикки, унда ҳеч қандай кашгачилик тутунини кўрмаймиз. Асарда қўлланган бу усул айни чоғда ҳикояда олға сурган фикр-ғояни ўта кучли бир тарзда ифодалаш, бош қаҳрамоннинг барча кирдикорларини кенг очишга кўмаклашади.

Ана шу тарзда фольклор мотивлари ёзувчи ижодига сингиб боради.

Худди шу ҳодисани адибнинг “Ҳийлаи шаръий”, “Элатияда бир ов”, “Ҳажи қабул бўлди”, “Чўтир хотиннинг толеи”, “Эшнообод” ҳикоялари ва қатор фелъетонларида ҳам кўришимиз мумкин.

Ғафур Ғулом менчанлик, ялқовлик, ҳийла-найрангни сув қилиб ичиб юборган тутуриқсиз устаси фарангларни фонн қилувчи бу хил ҳикояларида халқ ўрғасида кенг тарқалган ва халқ ижодининг намунаси сифатида фольклор хазинасига айланган халқ латифалари, ривоятлар, ҳангомалардан жуда унумли

фойдаланади, уларга ижтимоий мазмун, мантиқий мукамаллик бахш этгани ҳолда ўз ижодий услубини тобора чархлаб боради.

Бу хусусда унинг “Ҳийлаи шаръий” ҳикояси характерлидир.

Мазкур ҳикояга кўп жиҳатдан туртки берган ривоят ва халқ латифалари Аъзам Аюбнинг “Қиёматлик уч талоқ” ҳикоясига ҳам асос бўлган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Аъзам Аюб фольклор материалларидан фойдаланишда Фафур Фуломга нисбатан бирмунча фикрий тарқоқликка ва сюжет такрорига йўл қўйганлиги билан фарқланади.

Агар эътибор берилса, халқ латифаларидаги мантиқ Фафур Фулом ҳикоясига туртки берган, холос. Фафур Фулом ривоят ва халқ латифаларидаги жонли халқ тилининг бой кўринишларидан фойдаланган ҳолда муайян бир гоёни лўнда ва ёрқин тасвирий бўёқларда ифодалашга эришган. Аъзам Аюб ҳикоясига эса халқ ижоди материаллари қайта ишланмай, жўнгина сингдириб юборилган.

Фольклор сюжетларига ижодий ёндашиш, бир хил яқин мотивдаги халқ ижоди асарларига муносабат, фольклор элементларидан саралаб, ундан моҳирлик билан фойдаланишда Фафур Фуломнинг “Тирилган мурда”, “Шум бола” қиссалари алоҳида ўрин тутаяди.

“Шум бола” қиссаси, баъзи тадқиқотларда таъкидланганидек, фақат халқ эртаклари, хусусан “Тум сағирлигим” эртаги асосида ёзилган десак, асарнинг катта ижодий изланишлар эвазига дунёга келгани, унинг социал моҳиятини, унинг юксак бадий қимматини ва ёзувчи санъаткорлигини тўла кўрсата олмаган бўламиз. Аслида, ёзувчи бунда халқ ижодининг этак, афсона, ривоят, латифалар, аския ва халқ кўшиқлари жанрининг синтезлашган бир усулини қўллайдики, натижада шартли романтик бўёқлардан мўл фойдаланган ҳолда, ўз қаҳрамонларининг мудҳиш ҳаётини умумлаштириб, унинг жонли тасвирини беради.

Бу қиссанинг ўзбек прозасининг энг нодир намуналаридан бўлиб қолганлигининг боиси ҳам шундаки, унда ҳаёт материали ёзувчининг шахсий кечмиш-кечирмишлари саҳнида гоёят оригинал бир услубда тасвирланган.

Ёзувчи асарнинг ёзилиш тарихи ҳақида адабиётшунос А.Наумов билан бўлган суҳбатда бундай деган эди: “Тўғрисини айтганда, дастлаб ниятим ёшлигим ҳақида автобиографик

қисса ёзишмиди ёки бошдан охиригача қизиқ ҳангомалардан иборат бўлган болалар китобини яратишмиди — буни ҳозир эслаш осон эмас.

Мен ўзим сезмаган ҳолда қаҳрамонимга юз йиллар мобайнида халқим болалари бошидан кечирган жўнгина воқеаларни кўчирдим. Бироқ менинг шум болам, ҳар қалай, кейинчалик ёзувчи бўлиб етишган Фафур номли бола эмас. Ўн минглаб ўзбек болаларидан бири эди. Унинг саргузаштлари эса, умумга ҳос бўлиши мумкин эди...”<sup>1</sup>

Бу қисматнинг ўша давр учун типик ҳол эканини кўрсатиш, уни бадиий тўқималар воситасида баёнлаш учун ёзувчи халқ ижодининг жуда ноёб шаклларида фойдаланади, эртак сюжетларига суянади.

Бадиий тилнинг барча воситалари ёрдамида ҳаётнинг жонли манзарасини яратиш, уни оммабоп бир усулда бадиий баён этади.

Асардаги Шум бола қисматини кўздан кечирар эканмиз, беихтиёр ёзувчининг болалик йилларини, унинг саргузаштларини эслаймиз: “Кирмаган эшигим, қилмаган хизматим, тутунмаган ишим қолмади, — деб эслайди ёзувчи ўз болалигини, — этикдўз косибга шогирд тушдим, бўлмади. Кейин тунука қирқиб, майда чега михлар ясай бошладим, тузук эди, кейин мазам қочди, тирикчилик ўтмайдиган бўлди...”<sup>2</sup>

Ўз қисмати орқали миллионлаб меҳнаткаш халқ фарзандларининг ўтмишда дарбадарликда, муҳтожлик ва беқиёс хўрликда кечирган ҳаёти, саргузашти, моддий ва маънавий танг аҳволини, психологиясини ёрқин ҳаётий деталлар орқали типик бир ҳолда тасвирлаш чинакам санъаткорлик эди. Бунда, шубҳасиз, турли жанрдаги халқ оғзаки ижодининг тасвир ва баён усуллари, романтик тасвир йўллари чуқур юмор билан суғорилган жонли ва бой халқ тили хазинаси ёзувчига, адибнинг ўзи эътироф этгандек, катта ижодий таянч бўлди.

Фафур Фуломнинг “Шум бола”ни қайта ишлаш, уни янги саҳифалар билан тўлдириш, характерлар тасвирини янги чизгилар билан бойитиш жараёни қарийб 20 йиллар давом этади. У янги ижодий ишлар билан банд бўлганида ҳам унинг ҳаёлини “Шум бола” ҳеч қачон тарк этмайди.

<sup>1</sup> Биография замысла. Беседа с мастерами узбекской литературы записанные Александром Наумовым. Т., 1974, 20-21-бетлар.

<sup>2</sup> Ҳ. Ёқубов. «Фафур Фулом. Ҳаёти ва ижоди». Т., 1959. 66-бет.

Уч қисмдан иборат бу асар аслида 1936 йилда ёзилиб нашр этилган. 1937—41-йиллар асарга янги саҳифалар ёзилган (Бу кўшимча саҳифалар шоирнинг 10 жилдлик асарларининг 4-жилдида “Шум боладан саҳифалар” номи билан эълон қилинган).

Ғафур Ғулом қисса устида қайта ишлаб, айрим воқеаларни ривожлантириб, унга янги саҳифалар қўшар экан. қаҳрамонларнинг замон ва воқеликка муносабати, турмуш ҳақидаги ўй ва таассуротлари, ички хаёллари, умуман, улар психологиясини кенгроқ очиш мақсадида ривоят ва афсоналардан кенг фойдаланади.

Асарнинг тўлдирилган вариангида туякаш чолнинг шум болага айтиб берган, асар воқеасига сингдириб юборилган зулмдан, тенгсизликдан нолиш оҳангидаги катта ижтимоий мазмунни ифода этувчи Зухро юлдузи ҳақидаги афсонаси, шунингдек, кўкнорихона хўжайини Ҳожи бобо ва Шум бола образлари, улар характеридаги янги қирраларни очишга қаратилган саҳифалар, асар сюжет тармоқларини янги воқеа-ҳодисалар билан бойитишда қаҳрамонларнинг янги қирраларини очишга кўмаклашган бўлиб, ёзувчининг халқ ижоди хазинасидаги ноёб бадиий деталлар, сўз ва иборалар, туш ва хаёлот тасвири ва саргузашт усулидан усталик билан фойдаланганлиги Ғафур Ғуломнинг халқ ижодининг чуқур билимдонли, буюк ашшома эканлигидан далолат беради.

Маълумки, асарда шум боланинг Ҳожи бобо кўкнорихонасида танишган ҳинд саррофи билан муносабати, унга бўлган ихлоси баён қилинган саҳифалар кенг ўрин олган. Асарда ёзилишича, ҳинд саррофи “Ҳиндистоннинг ажойиб-ғаройиботларидан ҳикоя қилади. Чунончи, марварид кўчаларда сочилиб ётади... нон дарахтда пишади... Қиш бўлмайди, қўй текин, она-болали фил тўрт танга”.<sup>1</sup>

Шум бола ана шундай Ҳиндистон ўлкасини бир кўриш орзусида яшайди. Ғ.Ғулом қаҳрамонининг бу орзу-хаёлларидан илҳомланиб, 1947 йилда асарнинг тўртинчи қисмида Шум боланинг Ҳиндистонга сайрини тасвирида кўнглига туяди. Тасвирланувчи воқеалар режасини тузади. Ёзувчи Саид

---

<sup>1</sup> Ғафур Ғулом. Асарлар. 4-жилд. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т.. 1973. 238-бет.

Аҳмаднинг хогирлашича: Фафур Фулом "...кўп мулоҳазалардан кейин ўзим "Ҳиндистонни кўрмай туриб, қандай қилиб қаҳрамонимни у ёққа олиб бораман", деган мулоҳазага боради. Бунинг устига асар ёзилганига ўн йилча бўлган бўлса... Шундай қилиб, қиссанинг тўртинчи қисми қолиб кетди"<sup>1</sup>.

Эндиликда, Фафур Фуломнинг фольклорга муносабатидаги бой ижодий тажрибаси ундан кейинги авлод ёзувчиларининг ва сўнги истиқлол даври адабиёт вакиллариининг бу борадаги изланишларида катта ижодий мактаб бўлиб қолди.

*27 апрел, 2003 йил*

### **АБДУЛЛА ҚАҲҲОР ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ**

Жаҳон бадиий ижод тарихидан маълумки, барча йирик санъаткорлар халқ оғзаки ижоди билан яқиндан таниш бўлганлар ва бу бадиий хазинадан баҳраманд бўлиб келганлар. Бу ҳодисани XX аср ўзбек адабиётининг шаклланиш ва тараққиёт босқичларида ҳам аниқ кузатиш мумкин.

Бугун биз ҳурмат билан эслаётган ўзининг шоҳ асарлари билан нафақат ўзбек адабиёти хазинасига маънавий бойлик қўша олган Абдулла Қаҳҳор ижодида ҳам бу жараён алоҳида бир кўринишда зоҳир бўлади. А.Қаҳҳор бадиий услубини синчиклаб кузатганда унинг ниҳоятда халқ ҳаётига яқин бўлганлигини кўриш мумкин. У жонли халқ сўзлашув тилига чуқур ҳурмат билан қараб келди. Ўзининг рус мумтоз адабиётидан ўқиш-ўрганишга қадар бўлган илк изланиш даврида бироз примитив усулда бўлса ҳам халқ ижодидан кенг фойдалана бошлайди. Бироқ буларда фольклор элементларини бадиий асар тўқимасига сингдириб юборишдан кўра, унга қуруқ тақлид қилиш кучлироқ эди. Унинг "Гумроҳ", "Олам яшарадир" ҳикояларида бу нарса аниқ сезилади.

Ёзувчи "Олам яшарадир" ҳикоясида 30-йиллардаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт муаммолари, бунга оддий халқ оммасининг муносабатини кўрсатмоқчи бўлади. Воқеани

---

<sup>1</sup> Саид Аҳмад. "Йўқотганларим ва топганларим". "Шарқ" нашриёти. Т.. 1998. 46-бет.

бадий ҳикоя қилиш шакларини қидиради ва фольклор асарларида кенг қўлланадиган йигитнинг ёр висолига етмоғи учун қиз томонидан қўйилган ва бажарилиши зарур бўлган ҳар хил мазмундаги шартлар услубидан фойдаланади. Зотан ҳикоя сюжети ана шу тасвир усулида ривожлантирилади. Мана шу хил изланишлар ёзувчини халқ ижодининг катта бадий хазинаси томон етаклайди.

Маълумки, А.Қаҳҳор 30-йилларда ҳикоя жанрида самарали ижод қилди. Унинг ҳикоялари чуқур халқчиллиги, ҳажвий тигнинг ўткирлиги билан ажралиб туради. Унинг “Гумроҳ”, “Рақиб”, “Олам яшарадур”, “Афлотун муҳаббати” каби илк ҳикояларидан тортиб, сўнгроқ катта шуҳрат қозонган бошқа қатор асарларида фольклор руҳи аниқ сезилади. Тўғри, бу асарларнинг биронтаси бевосита фольклор сюжетида ёки фольклор асарлари мотиви асосида яратилган эмас. Лекин ўтмишнинг мудҳиш қора кунларини фавқулодда жонли манзараларда кўрсатиш, қаҳрамонларнинг тўлақонли характерини яратиш учун, турли хил шартли тасвир услубларининг, эртақларга хос ғайри одатий воқеалар, вазиятларнинг қўлланишида фольклорнинг таъсири сезилиб туради, ёзувчининг халқ ижоди тажрибаларидан ижодий фойдалангани яққол кўринади. А.Қаҳҳорнинг кўпчилик ҳикояларида халқ мақоллари ва кўшиқларидан олинган парчаларнинг эпиграф сифатида келтирилиши ҳам бежиз эмас. Маълумки, эпиграф кўпинча ёзувчи нияти, шунингдек, асарнинг асосий мазмунини изоҳлаб келади. Мақол ва халқ кўшиқларидан келтирилган парчалар ёзувчининг ўзи баён қилаётган воқеасига ёки айрим қаҳрамонлар тақдирига бўлган муносабатини кўрсатиб туради.

А.Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳаётнинг аянчли лавҳаларини тасвирловчи, қолоқ ва қабиҳ шахсларни ҳажв қилувчи “Анор” ҳикоясидаги “Уйлар тўла нон, оч-наҳорим болам, Ариқлар тўла сув, ташнаи зорим болам!”, “Кўр кўзнинг очилиши” ҳикоясидаги “Мулла Умар сизмисиз? Тўнғиз ўқи ермисиз?”, “Ўғри” ҳикоясидаги “Отнинг ўлими – итнинг байрами”, “Бемор”даги “Осмон йироқ, ер қаттиқ”, “Башорат” ҳикоясидаги “Ола қарға қағ эгади, ўз вақтини чоғ эгади” каби халқ мақоллари ва кўшиқларидан келтирилган эпиграфлар ана шундай вазифани бажаради ва ўқувчининг воқеа



моҳиятини, унинг мазмунини дарҳол англашига ёрдам беради. А.Қаҳҳор бу мақол ва кўшиқ сатрларини ниҳоятда эътибор билан саралаб, уларга катта бадиий вазифалар юклайди.

Адиб халқ ҳаётини узоқ вақт кузатиш натижасида халқ сўзлашув тилининг ноёб намуналарига дуч келади, ажойиб халқ характерларини зеҳндан ўтказди. Халқ аскиялари, латифа ва кўшиқлар, мақол ва ҳикматларни саралайди, уларни махсус дафтарчада қайд этиб боради ва аста-секин турли жанрдаги асарларида моҳирлик билан қўллаш бошлайди. Қаҳрамонлар характерининг муҳим белгиларини алоҳида таъкидлаш, унинг ички маънавий оламини очиш, уларни воқеа ва ҳодисаларга бўлган муносабатини кўрсатишда бу фольклор элементлари муҳим роль ўйнайди. Кучли юмор ва заҳархандали халқ сўзлари билан сугорилган жонли халқ тили ва халқнинг образли иборалари ёзувчи тилининг ўта таъсирчан, сермаъно бўла боришини таъмин этади.

Ёзувчи қаҳрамонларининг халқ нақллари, афористик ибора, пичинг, мақол ва фразеологик сўз бирикмалари билан сугорилган нутқи ва диалогларига диққат қилайлик: “Синчалак” қиссасида хўжалик раиси Қаландаров хўжаликка фирқа ташкилотининг секретари бўлиб келган Саиданинг синчковлиги, мустақиллиги, ташаббускорлигини ёқтирмайди. Улар кўп масалаларда келишолмайдилар. Секретарнинг ҳар бир ҳаракати раисни тафтиш қилаётгандек туюлади. Баҳсларнинг бирида уни мот қилмоқчи бўлиб, “Синчалак деган қушни биласизми, оёғи ипдай... Шу қуш “Осмон тушиб кетса ушлаб қоламан” деб оёғини кўтариб ётар экан, дейди. Саида бўш келмайди, мийиғида кулиб муносиб жавоб қилади: — “Дунёда бунақа жониворлар кўп, Арслонбек ака, хўроз ҳам “Мен қичқирмасам тонг отмайди” деб ўйлар экан”... Худди шунингдек, Зулфиқоров найрангларида учиб алданган, хотин устига турмушга чиқиб панд еган Меҳри билан Саида диалогидagi “Ит очиқ қолган қозонни ялайди”, Қаландаров нутқидagi “Бутун бир рўзғорни кўтарган туяга битта элак оғирлик қилган экан”, “Тўкилгандан томчилаган ёмон”, “Бўри қариса итга кулги бўлади”, Козимбек нутқидagi “Эшон, дадамнинг гўшти билан териси орасига кириб олган” каби таъриф ва образли ифодалар, “Оғриқ тишлар” комедиясидagi Заргаровнинг иккинчи хотини, маънавий

бузук, танноз Хуморхон билан Зухра диалогдаги Зухранинг “Нега ишламайсиз! Ҳозирги замонда сичқон гутмайдиган мушук ҳам одамнинг кўзига хунук кўринади”. “Сигирнинг қулоғига тушган канадай эрни сўриб ётиш ҳам яхши касб” каби аччиқ сўзлари, “Тобугдан товуш” комедиясидаги Сухсуров нутқидаги муғомбир, устаси фаранг, мунофиқ порохўрнинг асл башарасини очувчи “Томоққа қилтириқ тикилса, мушукнинг тирноғида ол”. “Майли, порани шу сафар ҳам олай, ундан кейин нафсимга қозиқ қоқиб арралаб ташлайман” каби нутқий бўлақлар қахрамонлар характерини, унинг бутун қиёфасини, ички руҳий оламини ихчам ва лўнда, таъсирли ифодалашга кўмаклашади. Бу сўз ва образли ифодаларнинг, мақол ва афоризмларнинг айримлари халқ оғзаки нутқида, унинг бадиий ижодида айнан учрайди, айримлари эса ёзувчи ижодий лабораториясида сайқал берилиб яна ҳам таъсирли, аниқ ва конкрет ифода шаклини олган. Баъзилари эса ёзувчининг кузатувчанлиги натижасида туғилган янги топилдиқдир.

А.Қаҳҳор ана шундай бадиий сўз устаси эди. Шу нарсани таъкидлаш керакки, А.Қаҳҳор асарларида тасодифан қўлланган мақол, матаи ва ҳикматли сўз бирикмаларини учратмаймиз. Буларнинг ҳар бирига ниҳоятда катта вазифа юкланган бўлиб, ёзувчи гоёвий ниятини аниқ ва таъсирли ифодалашга кўмаклашади. Ўз асарларида қўлланган баъзан кулги кўзғовчи, баъзан нафрат уйғотувчи қочириқ, пичинглар, мақолларнинг характер мантиқи билан узвий боғлиқ бўлишига эришади.

Халқнинг юз йиллар мобайнида яратган мақол ва афоризмлари, кулги кўзғовчи сўз ва образли ифодалари мураккаб ҳодисалар моҳиятини ва халқ дунёқарашини ифодалай олинш қудратига эгалдир. Шу ваздан ҳам жаҳон адабиёти мумтозлари халқ мақоллари ва халқ ижодининг бой ва гўзал тилига юксак баҳо бериб келдилар. “Ҳар бир мақолда мен шу мақолни яратган халқнинг сиймосини кўраман”, деб бежиз айтмаган эди Л.Н.Толстой.

“Бир жумла билан чилпарчин қилиб ташлаш” кучига эга бўлган ана шу халқ мақоллари, иборалар, фразеологик бирикмалар, халқ оғзаки ижодидаги бошқа ифода воситалари А.Қаҳҳорнинг турли жанрдаги асарларида кенг ва мўл қўлланганлиги бежиз эмас эди.

Ёзувчи ижодидаги фольклоризм билан боғлиқ бўлган бу хил ҳодисани унинг “Сароб”, “Кўнчинор чироқлари”, “Ўтмишдан эртақлар” ва бошқа қатор ҳикоялари мисолида ҳам кузатиш мумкинлиги, бу адабиётшуносларни ҳали жиддий илмий кузатишлар қилишга даъват этиб туради.

А.Қаҳҳор ижоди мисолида фольклор ва ёзма адабиёт муаммоси хусусида фикр билдирилганда, адибнинг “Фалончига пора деб берсанг тирик қирғини тескари югади”, деган халқ нақли асосида яратилган “Пора” ҳикоясининг эртақ усулида ёзилгани, “Олам яшарадур” ҳикоясида келтирилган жамиятдаги тенгсизликни даҳшатли воқеа тасвири орқали ифодалашни таъмин этган бой ва камбағал ҳақидаги ҳикоят хусусида ҳам кенг мулоҳаза юритиш мумкин.

Ёзувчи ўзининг 30-йилларда яратган “Башорат” ҳикоясида фольклордан фойдаланишнинг ёрқин намунасини кўрсатган эди. Бунда у халқ эртақлари ва ривоятларидаги шартли-мажозий тасвир услубидан, фантастик тасвир усулидан фойдаланган ҳолда ўз бадиий фантазияси ёрдамида кучли ҳажвий вазият яратди ва жамиятда ҳеч қандай фойдали иш билан шугулланмайдиган, турмушни фақат кўкнори кайфи билан тасаввур қилувчи Саид Жалолхон тоифасидаги кишилар образини яратди...

Кўкнори танқислигидан аранг кайф қилиб ётган Саид Жалолхонга пашша халақит бериб, кайфини бузади. Уни тутиб жазоланиш мақсадида хаёлан излаб кетади ва, ниҳоят, уни “Қир этагида ўглаб юрган эшакнинг яғиридан” топиб тутади. Пашша унга кўп ваъдалар қилиб, жазодан омон қолади. Пашша Саид Жалолхонни афсонавий топбақа ёрдамида кўринмас қаногли одамга айлантиради. Энди Саид Жалолхон кўкнори излаб учиб кетади, дўсти Мулла Шамсиддиннинг бекитиб қўйган кўкнорисини олади, хўжалик раисининг олдида бориб “Мен арвоҳ бўламан”, деб дўқ қолади ва пахта далаларига кўкнори экишни буюради. Ёнига мулла Шамсиддинни олиб, уни ҳам кўринмас одамга айлантиради. Лашкар тузиб “Қирарман”, “Йиғарман” номли махлуқлар ёрдамида қирғин урушини бошлайди.

Саид Жалолхон “экиндан кўкнори, жон эгасидан тошбақа билан пашша қолса, бас!” деб фармон беради. Бироқ ўз “фаолияти”да кўп қаршиликларга учрайди, ниҳоят, устма-

уст ҳалокат кўриб, ганг бўлиб шишган бошини кўтармай, отдан йиқилади, кайфи тарқаб, кўзини очиб қараса туши экан. Бунда ёзувчи Саид Жалолхон тоифасидаги ўтмишнинг чиркин ҳаётини қўмсовчи, яшашнинг моҳиятини фақат кўкнори кайфида деб билган, жамиятда ўз ўрнини тополмаган кишиларнинг ҳажвий ҳолатини ўткир халқ юмори, латифа ва афсонавий вазиятлар воситасида фавқулодда жонли ва таъсирли қилиб тасвирлашга эришади.

А. Қаҳҳор нутқ ва танқидий мақолаларида ҳам халқ ижодидаги катта мантқиқ кучига эга бўлган латифа сюжетларидан кенг фойдаланади ва ўз фикрини жонли ва таъсирли ифодалашга эришади.

Агар “Ашула тўғрисида”ги нутқида адабиётдаги айрим ҳодисаларни ўз гази билан ўлчаб хулоса чиқарувчи танқидчиларни халқ ўртасида кенг тарқалган “Сигса-сигмаса бир танга” нақлини келтириб чиқарган латифа қаҳрамонига ўхшатиб ўсал қилган бўлса, “Ҳусн бузар” мақоласида айрим истёодсиз, ношуд ёзувчилар ҳақида куюниб ёзади. Бунда адиб латифа мазмунини ўз фикр тўқимасига сингдириб юборади. “Насриддин Афанди созанда бўлгиси келибди”, — деб ёзади у, — машшоқларга йўлиқиб: мени тўпларингга олинглар, — дебди. Машшоқлар қайси созни яхши чаласиз, деб сўрашган экан, созлардан сурнайни яхши пуфлайман, лекин парда босишга ожизман, бу ёғига ўзларинг қарашиб юборасизлар, деган экан.

Латифа мазмунидан келиб чиқиб “Ёзувчилар орасида ҳам ёзувчилик сурнайини пуфлашга уста, лекин парда босишга, яъни ёзишга ожиз, бу ишда бировларнинг қарашиб юбориши”, яъни таҳририга муҳтож адабий прораблар бор, деган хулоса чиқаради адиб.

Шундай қилиб. фольклор элементлари А. Қаҳҳорнинг бутун ижоди давомида, унинг ижодий лабораториясида янада сайқал топиб, асарларига бадиий ранг кўшиб, тасвир ва ифода кучини оширишга кўмаклашувчи бой бадиий хазина бўлиб хизмат этиб келди. Буюк адибнинг бу борадаги бой ижодий тажрибаси эса ҳар бир қаламкаш учун катта ижодий мактаб ролини ўйнайди.

*10 сентябр, 1987 йил*

## “КАШМИР ҚҶШИҒИ”НИНГ ИККИНЧИ ҲАЁТИ

Санъаткор учун ўз асари устида қайта ишлаш, унга янги ранг, янги оҳанг бериш жараёнидек машаққатли, айна чоғда завқли дам бўлмаса керак.

Ўзининг “Ғолиблар” асарининг йиллар ўта кенгайтирилган янги вариантини яратган, “Қудратли тўлқин”, “Бўрондан кучли” романларининг журнал вариантыга тузатишлар киритиб, сайқал бериб, сўнг китоб нашрини тайёрлаган, ҳар бир саҳифа, ҳар бир образ, ҳатто ҳар бир сўз, ифодага алоҳида эътибор бериб қайта қалам урган Шароф Рашидов ана шу ижод машаққати ва гаштини сурган ва бу хил ижод услубига умр бўйи содиқ қолган адиблардан эди. Буни унинг афсонавий сюжет асосида яратилган “Кашмир қўшиғи” қиссаси мисолида ҳам кўриш мумкин.

Қиссадаги реалистик ва романтик бўёқларнинг омихта ҳолда ишлатилганлиги, лирик тасвир билан публицистик баённинг ўзаро алмашиб туриши натижасида бу афсонавий қиссаси билан ёзувчи ўзбек насрини халқ бой оғзаки ижодидаги аллегорик образлар орқали ҳаёт ҳақиқати ҳақида тиниқ сўзловчи, халқ орзу-истаклари, уларнинг бу йўлдаги мардонавор курашини ифодаловчи ажойиб бадиий полотно билан бойитди.

Бундаги афсонавий сюжет ёзувчи фантазиясига қанот бағишлаб, унга реал воқеликнинг мажозий ифодасини бериш имконини яратади. “Ушбу қисса Кашмир халқининг қадимги севги достони асосида ёзилди, — деб изоҳлайди ёзувчи. — Бу дostonга талантли шоир, композитор ва ўқитувчи Дина Набҳ Надм музика яратган. Шу ажойиб дostonни яхши биладиган кашмирликлар билан қилинган суҳбатлар мени бу қиссани ёзишга илҳомлантирди”<sup>1</sup>.

Ёзувчи 1955 йилда ҳукумат делегацияси таркибида Ҳиндистонга қилган сафари пайтида у ерда шу афсона асосида яратилган “Бамбур ва Янгбарзол” мусиқали драма спетаклини ҳам кўриб ғоят таъсирланади. Неча юз йиллаб мустамлакачиликка қарши ўз эрки, ўз ҳуқуқи учун курашиб келган

<sup>1</sup> Шароф Рашидов. Асарлар. 3-жилд. Т., 1982, 334-бет.

халқнинг қалб ифодасига қулоқ тутади. эзгу ниятларини уқали, ширин туйғуларига ҳамдард бўлади. Шу ҳол афсона мазмуни мазлум Шарқ халқлари ҳаётини узоқ вақт кузатган, чуқур билган ёзувчини гоё тўлқинлантиради, унинг ижодий лабораториясига кириб келади, илҳом ҳарорати, бадиий фантазияси ёрдамида ўзида катта бир мазмун ташинган ҳолда чуқур бадиий ифодасини топади.

Ошиқларга мардик, маъшуқаларга умид бағишлаган, кўнгилларга қанот боғлаган, инсонларга нажот йўлини кўрсатган, халқнинг азалий орзу-умидларини ифода қилган, тилдан-тилга, авлоддан-авлодга кўчиб юрган бу қадимий севги достонини, дил кўшиқларини, ёзувчи, ўзининг ҳаётбахш суви билан чечаклар ва экинларнинг, дарахтлар ва ўсимликларнинг томирига ризқ берувчи, меҳнатсевар эл қалбини умид ва севинч билан тўлдирувчи тўлқинли дарёларга ўхшатади ва бунинг тобора янги оҳанслар, янги мазмун билан бойиб бораётганини таъкидлайди. Энди афсонавий қисса ёзувчи қаламида янада сайқалланиб, ўзининг янги мазмуний ифодасини топади.

Асарнинг қаҳрамонлари баҳорнинг турли нафис гуллари: Наргис, Лола, Атиргул, асаларилар шоҳи Бамбур, Бўрон, Хоруд каби мажозий — аллегорик образлардир. Воқеа булар ўртасидаги ҳаётий кураш фонида ривожланади.

... Илк баҳор элчиси, ўз гўзаллиги билан табиатга ҳусн кўшигувчи Наргис севинчи ва асаларилар шоҳи Бамбурга бўлган севгисини изҳор этиб кўшиқ куйлайди. Борлиқни гўзал мусиқий оҳангга кўмади. Унга дугоналари Атиргул, Лола жўр бўлишади. Шу пайт бунга ҳасад қилган Бўрон келиб бир зумда ҳамма ёқни зулмат қоплайди, гуллар водийсини аёвсиз яқсон этади. Гуллар сўлади, ҳолсизланади, аммо таслим бўлишмайди, мажолсиз бўлса ҳам умидсизланмайди. Бундан газабланган Бўрон ўсимлик офаги бўлган Хорудни ёрдамга чақиради, зулм кучаяди, аҳвол оғирлашади. Лекин гуллар бардон бериб мағрур курашадилар. Шу пайт Бамбур дўстлари билан етиб келади. Бўрон ва Хоруд билан қаттиқ олишади ва голиб чиқади. Адолат ва севги тантана қилади.

Асар мазмуни адолат ва эрк учун, эзгулик учун интилаётган мазлум Шарқ халқларининг курашига акс-садо

бўлиб янграйди. Ёзувчи мажозий образларни кучли бадийи тасвир орқали жонлантириб тасвирлайди. Гўзал табиат тасвири фониде уларнинг жонли тимсолини чизади. Натижада воқеа тасвири катта реал ҳаётгий кураш ва чин инсоний севгининг ажойиб таронаси бўлиб янграйди.

Ёзувчи ўзининг бундан чорак аср<sup>1</sup> илгари яратилган мазкур лирик қиссасини тамоман қайта ишлаб, лирик қаҳрамоннинг ички руҳий оламини янада чуқурроқ, таъсирлироқ ифодалаш, воқеалар тасвиридаги драматизмни кучайтириш, шеърый парчаларда аниқ ва равонлик, мусиқийликни оширувчи тузатиш ва тўлдиришлар қилади. Ёзувчи кўп жылди “Асарлар”ига киритилган “Кашмир қўшиғи”нинг бу янги вариантга ёзган сўзбошисида бунини таъкидлаб ёзади: “Маълумки, муаллифлар ўз севимли асарларига умр бўйи мурожаат этиб, қайта ишлаб, тўлдириб турадилар. “Кашмир қўшиғи”нинг бу янги наشري ҳам шундай асарлар жумласидан”<sup>1</sup>. Бу янги вариантдаги тузатиш ва тўлдиришлар, асар композицияси, портрет яратиш усули, шеър поэтикаси, тил ва услуб каби бадий маҳорат масалалари билан боғлиқдирки, ёзувчи ижодидаги маҳорат сирлари билан боғлиқ бу хил услубий изланишлар уни чуқур илмий таҳлил этиш, ижодий лабораториясини кенг ўрганишга даъват этади.

Асарнинг бу янги варианты муқаддимасида муаллиф илгаринг вариантыдан фарқли ўлароқ халқ донишмандлиги ва ақл-идроки билан йўғрилган, унинг оғзаки ижоди асрлар оша авлоддан-авлодга ўтиб, тобора бойиб, такомилланиб, сайқал тониб бориши ҳақидаги ҳақиқатни ривоят шаклида ифодалайди ва гуллар боғида энг олдин очилган, ўз чиройи билан асаларилар шоҳи баҳодир Бамбурнинг гўзал ва покиза муҳаббати ҳақидаги қадимий мажозий-ишқий дostonнинг халқ ўртасида кенг тарқалгани, у ҳар бир санъаткорга катта ижод чашмаси бўлиб хизмат қилажагини баён қилади. Ёзувчи бунда чуқур лиризм билан суғорилган тасвирларга суянган ҳолда фикрни халқ ривоятлари қолипиде чуқур маъноли ифодалашга эришад.

---

<sup>1</sup> Шароф Рашидов. Асарлар. 3-жилд. Т., 1982. 334-бет.

Дарёларнинг қаердан пайдо бўлиши, эл заковатининг ибтидоси ҳақида талабаларга савол билан мурожаат қилган донишманд-зукко муаллим баҳсларга якун ясаб бундай дейди:

“Заковатнинг ибтидоси — халқ дилида, эл хотирасидадир. У бир океандирки, тоғ ирмоқлари ва булоқларни бунёд этади, у бир океандирки, азим дарёлар жисмига сингган тоғ жилғалари ва чашмаларни бағрига олади. Хотира — Заковат тамали, унинг негизидир. Тарихнинг баланд-баланд доvonлари оша, асрлар оша, замонлар оша уни истиқболга нима элтади, нима унга омил бўлади? Бу — қоя ва матодаги суратлар. Бу — тош тахтадаги ва китобдаги сатрлар. Бу — эртақлар, ривоятлар, афсоналар. Бу — назм ва наволар. Эл хотирасининг дарё мисол қирғоқларини тобора кенг олиб авлоддан-авлодга ўтишига боис шудир. Халқ заковатининг ёлқинли машъалсимон дилдан-дилга, наслдан-наслга кўчишига сабаб шудир.

Донига дон, сатрига сатр кўшиб, кўшиғига кўшиқ, куйига куй улаб, бу силсилани давом эттирмақ инсон зотига фарздир!”<sup>1</sup>

Ана шу абадиёт тамғаси босилган хотира тамали туфайли авлодлар халқнинг донишмандлиги, унинг эзгу орзу-истаклари ифодаланган оғзаки ижоди, санъат намуналарини эъозлаб келади. Ёзувчи ана шу халқ афсоналари намуналаридан бири — Наргис ва Бамбурнинг гўзал ва покиза муҳаббати, уларнинг бу йўлдаги кураши, иродасини мадҳ этувчи ишқий дostonни куйлаш ва бу орқали халқнинг эзгулик, эрк йўлидаги кураши, уларнинг самимий, беғубор қалби, иродасини ифодалашни мақсад қилиб кўяди. Ёзувчи асарнинг бу янги вариантыдаги муқаддимасида шунга ишора қилади. Шу маънода қиссанинг бу янги муқаддимасида асарнинг ғоявий ва эстетик моҳиятини бевосита очувчи мазмуни, ёзувчининг халқ ижоди манбалари ҳақида кенг илмий мушоҳада юритувчи фалсафий фикри орқали ғоят таъсирли ва кучли ифодаланган.

Қиссанинг янги вариантыда ёзувчи воқеа мантиғидан келиб чиқиб тасвир оҳангини оширувчи, ўз мантиғи билан катта фалсафий мазмун ташувчи парчалар киритади, баён

---

<sup>1</sup> Шароф Рашидов. Асарлар. 3-жилд, Т., 1982, 336-бет.



услубидаги лирик ва публицистик йўналишни янада бойитади, воқеаларнинг мантиқий боғланишини таъмин этувчи хулосалар ясайди.

...Мана, фусункор табиат чиройи билан ҳамоҳанг гўзал Наргис севиклиси Бамбур ишқи билан банд ҳис-гуйғуларини ифодалаб кўйламоқда, рақсга тушмоқда. Унга дугоналари жўровоз. Бутун олам, бутун табиат бу севгини олқишлаётгандай... Аммо кўп ўтмай, воқеа ривожини бошқа оҳангда давом этади. Тўй тараддудидаги оромгоҳни тун зулмати қоплайди. Ёвуз кучлар бу дилхушликка раҳна солишади. Гўзаллик ва ҳаёт тимсоли гуллар билан зулмат ва вайроналик, жоҳиллик тимсоли Бўрон ва Хорудлар ўртасида кураш кетади. Воқеа ривожининг бундай ўзгариши ҳаёт пародокслари, унинг қонуниятини мисолида мантиқан асосланиши эҳтиёжи туғиладики, муаллиф бу янги вариантда чуқур фалсафий-дидактик хулосага эга бўлган фикр билан воқеаларни боғлайди:

“Тонглар шомларни, шомлар тонгларни қувлаб, кунлар кетидан кунлар ўтаверди. Заррин ва нафармон нурларга кўмилган бу дориламон маскан улар бахтидан мунаввар эди. Сўлим сойлари шовуллаб, муаттар гуллари ханда қилиб, ўзларига оро бериб, қулф уриб ётган бу оромгоҳда шодлик сурури ҳукмрон, жумлаи жониворлар ҳам рўшнолик касб этган эдилар.

Бироқ олма йўқки, гир айланаси бир текисда қирмизи бўлса.

Бўстон йўқки, бир чеккаси тоғларга тақалмаган, бирор жойи жарлик билан тилинмаган бўлса.

Эзгулик йўқки, атрофида фалокат ўралашиб юрмаган бўлса”<sup>1</sup>.

Ана шу ҳолда ёзувчи икки куч ўртасидаги кескин кураш фониди ривожланаётган воқеаларга ўз муносабатини билдириб боради, қиссадан ҳисса чиқариб, воқеалар мазмунини реал ҳаёт воқеалари, турмуш қонуниятлари билан муқояса қилади, фалсафий хулосалар чиқаради. Яна бир парчага диққат қилайлик: ...Ҳамма ёқни харобага айлантирган, гул ва чечакларни ҳолсизлантирган Бўрон ва Хоруд беҳал хурсанд

---

<sup>1</sup> Шароф Рашидов. Асарлар. 3-жилд, Т., 1982, 342-бет.

бўлиб турганида, Наргиснинг сеҳрли, нафис ва майин кўшиғи эшитилади. У куйламоқда эди. Бу умид ва ишонч кўшиғи водий бўйлаб тарқала бошлайди, теварак-атрофга жон кира бошлайди. Ёзувчи қиссанинг янги вариантыда бу ҳодисадан хулоса чиқариб ёзади:

“Ҳаёт дегани шу — дараю довлонлар оша, сахрою музликлар оша воҳадан воҳага кўчиб юрган бир карвон. Саҳронинг боши — учи бор, ҳаётники — йўқ. Ёмонликдан чиққан акс-садо ҳар қадам сайин заифлашиб бораверади, бора-бора учиб йўқ бўлади. Яхшиликдан яралган кўшиқ ва афсоналар воҳалар аро юрган карвонлар сингари авлодлар қалби ва хотирасидан жой олиб абадиятга йўл солади”<sup>1</sup>.

Бундай лирик чекинишлар, давр ва умуман ҳаёт муаммолари билан ҳамоҳанг бўлган умумлаштирувчи фалсафий фикрлар асарнинг ғоявий йўналишини, унинг мазмунини янада бойитиб боради.

Асарнинг бу янги вариантыда энди ёзувчи ҳаёт ва ундаги кураш тасвирини кенгроқ олади. Наргис ва Бамбурнинг эрк ва бахт учун, яшаш учун, табиат гўзаллигининг барқарорлиги учун олиб борган курашларида уларга ҳамдард ва ҳамкор бўлган янги образ (Офтоб)ни киритади...

Бамбур Наргис фироқида кўп машаққатлар чекади, қайғу-гамларга дуч келади. “Тунлари юлдузлардан, кунлари шамоллардан, тунлари елдирим оёқли охулардан, кунлари олмос кўзли бургутлардан сўроқлаб”<sup>2</sup>, бедор бўлади. Ниҳоят озиб-тўзиб кетган, айрилиқ ўтида ўртаниб адо бўлган, лекин умидини узмаган Бамбур Офтобга мурожаат қилади:

Офтоб,  
Офтоб,  
Қайдасан, офтоб?  
Қани Наргис,  
Қани у моҳтоб?  
Қани ўзинг ёйган пойандоз?  
Офтоб,  
Офтоб.

---

<sup>1</sup> Ўша асар. 352-бет.

<sup>2</sup> Шароф Рашидов. Асарлар. 3-жилд, Т., 1982, 359-бет.

Ахир, бер жавоб!  
Азобимга тезроқ чора қил,  
Ёвузларнинг юзин қора қил!  
Наргисимни кўрсат,  
Авайла,  
Булутларни пора-пора қил!<sup>1</sup>

Офтоб унга ёрдам қўлини чўзиб, “олам-олам ёғду ва оташ забти билан булутларга урилади. Кўкдаги пода-пода булутлар жунбушга келиб, алғов-далғов бўлиб кетадилар”<sup>2</sup>. Бамбурнинг йўли ёришиб водийга етиб келади. Ёзувчи ҳаёт, ёруғлик, гўзаллик тимсоли бўлган Офтоб образини киритиб, яхшилик йўлида курашувчи кучларга ҳамфикр, ҳамдари бўлган кучлар сафини кенгайтиради, икки куч – ёруғлик ва зулмат ўртасидаги кескин курашнинг ҳаётий тасвирини кучайтиради.

Табиат гўзаллигининг сеҳрига мафтун ёзувчи асарнинг янги вариантыда Наргис ва бошқа баҳор гулларининг жонли портретларини фоят ҳассослик билан ажиб бир поэтик тасвирини чизади. Буни қуйидаги парчалар мисолида аниқ кўриш мумкин: “Мана, у оқ шоҳи кўйлаги устидан зангор бахмал нимчасини кийиб олган, бошига эса очилган гулнинг барча гўзаллигини акс эттирувчи кичкина, шинам ва оплоққина дурра ўраган. Қулоқларига эндигина очилган гулдан исирға тақиб, ясаниб, ёшлик ва гўзаллик севинчлари, орзу-умидларига маст бўлиб, гуллар боғида товланиб турибди”<sup>3</sup>.

Ёзувчи асарнинг илк вариантыдаги бу портрет тасвирига янги вариантда қуйидагича сайқал беради: “Мана у шоҳи кўйлаги устидан зангор бахмал нимчасини кийиб, жамики гуллар кўркини жо этган бежирим оплоқ дуррачасини танғиб, қулоқларига шабнамнинг инжу қатраларидан исирғалар тақиб ёшлик ва гўзаллик нашидаларидан, орзу-умидларидан сархуш бўлиб, товусдек товланиб турибди”<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Шароф Рашидов. Асарлар. 3-жилд. Т., 1982, 359-бет.

<sup>2</sup> Ўша асар, 360-бет.

<sup>3</sup> Шароф Рашидов. “Кашмир кўшиғи”, Т., 1970, 5–6-бетлар.

<sup>4</sup> Шароф Рашидов. Асарлар. 3-жилд. Т., 1982, 338-бет. (Тағкид бизниқи–*Ф.М.*)

Гап бу ерда фақат образли сўз ва ифодаларнинг сероб ишлатилганлиги, фикрнинг лирик бир оҳангда баён этилгани-дагина эмас. Бунда ёзувчи ишлатган ҳар бир сўз, образли ифода ўзаро боғланиб табиатнинг фусункор гўзаллигининг яхлит қиёфасини беришга сафарбар этилгани, объектнинг янада жонли, гўзал тасвирини яратиш кучига эга эканлиги билан характерлидир. Бундай тасвир ўқувчининг севимли курашчан қаҳрамонларига бўлган самимиятини янада оширади, уни мафтун этади. Ўз навбагида шундай гўзаллик тимсолини пайҳон этмоқчи бўлган ёвуз куч Бўрон ва Хорунга нисбаган қаҳр-газабини яна бир бор оширади. Бу нопок, ноодил ҳодисага ўқувчи ҳеч бепарқ қарай олмайди. Янги матндаги бу аниқлик, образлилик, мусиқийлик, асарнинг тасвир ва ифода ритмига жуда мос ва ҳамоҳангдир. Бунда ёзувчининг қалб қўри янада жозибали, янада жўшқин ва ҳарорат билан ифодаланади.

Ёзувчи айни чоғда асардаги воқеа ва қаҳрамонларнинг ички руҳий олами тасвирида эмоционалликни оширувчи шеърый бўлақларни қайта ишлайди, сайқал беради, уларнинг мусиқий, мантиқий таъсир кучини оширувчи тузатишлар киритади. Бунда у халқ қўшиқлари ритмига кенг суянади.

Наргиснинг висолига ошиққан Бамбур машаққатли узоқ сафардан сўнг ҳориб, чарчаб бир харсангтош устида тин олар экан, узоқ-узоқдан эшитилаётган мунгли бир оҳангга қулоқ туттади. Бунда у ўз қайғу-ҳасратлари ва дардларига ҳамоҳанг бўлган нидо эшитади ва ўзининг юрак дардини ифодалаб уларга жўр бўлади:

Кел, жононим,  
Шараф-шоним,  
Мустаҳкамдир  
Аҳд-паймоним.

Кел, душманни  
Енгажакмиз.  
Унга тикан  
Санчажакмиз.

Кутурсинлар  
Хоруд, Бўрон,  
Биз бермаймиз,  
Зарра омон!

<sup>1</sup> Шароф Рашидов. “Кашмир қўшиғи”, Т., 1970, 26-бет.

Бу шеърӣй парчадаги ошиқнинг фироқ дарди ва илтижосини ифодаловчи вазмин оҳанг, асарнинг янги вариантыда ёвузларга қарши ғазаб ва нафрат билан суғорилган сатрлар билан бойитилади, шунга мос равишда ритмда шиддатли кураш мотиви кучаяди:

Кел, жонгинам,  
Армонгинам,  
Жонимга жон.  
Дармонгинам!  
Қани баттол?  
Қани қаттол?  
Зуғуми зўр  
Ўша дажжол?  
Чиқсин бу дам,  
Берса чидам,  
Бўрони ҳам,  
Хоруди ҳам!  
Қани Бўрон,  
У зўравон!?  
Бошларига  
Солай қирон!  
Наргис ёрим,  
Вафодорим,  
Қайлардасан,  
Гулбаҳорим!

Кўриш мумкинки, янги вариантдаги сатрлар, сўз ва қофиялар фаоллашган, унда курашга даъват этувчи оҳанг, жанговарлик кучайган. Бундай ҳодисани асардаги бошқа шеърӣй ифодаларда ҳам кўриш мумкинки, буларда мусиқийлик ва тиниқлик янада ошган. Энди ёзувчи шеърӣй поэтикасида, умуман, асарнинг тасвир усулида халқ кўшиқларининг ритмик оҳанги устун бўла боради. Буларда ёзувчининг воқеага муносабати янада фаоллашади.

Гулзорларни яксон этиб, гулларни хор этган Бўрон ва Хоруд хурсандчилик қилишади, бақириб-чақириб ашула

---

<sup>1</sup> Шароф Рашидов. Асарлар. 3-жилд, Т., 1982, 361-бет.

айтадилар. Шу пайт ер остининг аллақаеридан Наргиснинг нафис ва майин кўшиғи эшитилади. Унинг жонбахш, янги ҳаётидан дарак берувчи кўшиғи қанчалик нозик ва паст овозда бўлмасин, қора кучлар тантанасини ифодаловчи кўшиқ оҳангини тобора босиб боради. У шу оғир дамда севгилиси Бамбурни эслаб, унинг йўлига кўз тикиб, интизорлигини баён қилади:

Жоним, йўлинг йироқдир,  
Ёринг сенга муштоқдир.  
Кел, ўргилай, зор қилма,  
Тунлари бедор қилма!

Баҳорда гул очилар,  
Йўлга тушар йўлчилар,  
Нечун йўлга тушмайсан,  
Келиб мени қучмайсан?

Куни билан кутаман,  
Туни билан кутаман.  
Бўрон, Хоруд сўлдирган  
Гуллар билан кутаман!..<sup>1</sup>

Биринчи вариантдаги бу шеърини сатрлар янги вариантда халқ кўшиқларига яқин янгича бир ритмик оҳангда жаранглайди:

Жоним, йўлинг тошмиди,  
Чаман от йўлдошмиди?  
Бунча йироқлаб кетдинг,  
Кўргилигим ёшмиди?

Ёшларим булоқ-булоқ,  
Бунча қилмасанг муштоқ.  
Кел, ўргилай, зор этма,  
Бунча кетмасанг йироқ.

Кел, ўргилай, зор қилма,  
Бунчалар бедор қилма.  
Бўрон, Хоруд қўлида  
Ёргинангни хор қилма.

---

<sup>1</sup> Шароф Рашидов. “Кашмир кўшиғи”, Т., 1970, 18-бет

Эгилмайди Наргисинг,  
Эгилмайди ёлғизинг.  
Эгилмайди золимга  
Сенинг ёруғ юлдузинг<sup>1</sup>.

Бу янги матндаги қофияларнинг мукаммал ва тўлиқлиги, аллелетерациялар ёрдамида яратилган товушлар жаранги (ш, з, к), хитоб-интонация, янгича туруқланиш натижасида пайдо бўлган ритмик оҳанг халқ кўшиқлари сингари ўта мусиқий, равон ва оҳангдор бўлиб янграйди. Шундай қилиб, ёзувчи асардаги қахрамонларнинг руҳий ҳолатини, дард ва аламларини, эзгу ниятларини, умуман кайфиятини ифодаловчи шеърий сатрларга қайта ишлов беради, ҳар бир сўз, ҳар бир қофияни саралайди, уларга сайқал беради. Шеърий парчалардаги бу тузатишлар, агар диққат қилинса, асар матнининг мазмуни ва ифода ритмига уйқаш баён услубига мос тарзда олиб борилади.

Асарнинг ғоявий йўналишини белгиловчи мотивлардан бири дўстлик ва биродарлик, вафо ва садоқат таронасидир. Бу мотив асарда алоҳида бир оҳангда янграб, муаллифнинг лирик чекинишларида ҳам, қахрамонларнинг қалб сўзларида ҳам, уларнинг дил кўшиқларида ҳам эшитилиб туради...

Душман мағлубиятидан, Наргис ва Бамбурнинг висол кўринишидан шод бўлган гулларнинг севинчи ичига сиғмайди. Шу пайт Наргис ва Бамбур муҳаббатини шарафлаб, барноликда ягона Наврўзгул очилади ва гуллар боғига кўз ташлаб ҳамма гапни тушунади, Наргис, Лола, Атиргул ва яна кўпгина бошқа гулларга ҳамдард кўзларини жовдиратиб кўшиқ бошлайди. Унинг кўшиғидаги:

Аммо, бирлашсак, дўстлар,  
Ҳар қандай ёв қочади,  
Ахир кичик юлдузлар,  
Бирлашиб нур сочади<sup>2</sup>, —

чақириқ сўзларга бошқа гуллар жўр бўладилар. Кўшиқ такрор-такрор эшитилади. Атрофига ҳақиқат учун курашувчи кучларни йиғишга чорловчи мадҳиядек янграй бошлайди...

<sup>1</sup> Шароф Рашидов. Асарлар. 3-жилд. Т., 1982, 351–352-бетлар.

<sup>2</sup> Ўша асар. 365-бет.

Гуллар ва ёвуз куч Бўрон ўртасидаги шиддатли кураш тасвирида ёзувчи қахрамонларнинг дил ҳасратига ҳамдард бўлгани ҳолда дўстлик, биродарлик, ҳамкорлик, ғалабага, келажакка умид буюк куч эканлиги ҳақидаги фикрни баён этар экан, бу фикрни бўлиб ўтган кураш, бундаги гулларнинг мардлиги, жасорати ва ҳаётга оптимистик қарашлар мисолида умумлаштиради. Қаттиқ олишувдан сўнг "...зулмат йўқолиб, жамики мавжудот тиклана бошлаган..., қалбларда умид чироғини ёқиб юборган эди"<sup>1</sup>. Буни хулосалаб, адиб лирик чекиниш қилади ва ҳақиқат йўлидаги порлоқ истоқбол учун олиб борилган курашнинг ғалабаси муқаррар эканлиги ҳақидаги ҳикматли фикрни баён қилади. "Зеро, умид — дилларга таянч, эзгу ниятларга қанотдир, энг теран тилакларга гаровдир. Шу умид бор экан, гуллар боғи аҳининг томи баланд, осойишталиги барқарордир. Шу умид ёр экан, улар ўз бахт-саодатлари учун, порлоқ истиқбол учун, Наргис ва Бамбурнинг нодир севгиси учун курашадилар. Якка, тарқоқ ҳолда эмас, бир жону бир тан бўлиб, бир ёқадан бош чиқариб, якдил ва бирдам бўлиб курашадилар ва албатта енгадир.

Ҳаёт курашсиз бўлмайди.

Одамлар курашадилар. Қушлар курашадилар. Гуллар курашадилар. Курашларда тобланадилар. Фақат курашларда зафар кучадилар"<sup>2</sup>.

Ёзувчининг дўстлик ва биродарлик ҳақидаги, бирлашиш буюк куч эканлиги, ҳар қандай уммонлар зарралардан пайдо бўлиши ҳақидаги бу ҳикматли сўз-фикрлари асарнинг бутун руҳига сингдирилган. Шундай қилиб, Ш.Рашидовнинг ижодий фантазияси туфайли қадимий халқ афсонаси, халқ донишмандлиги билан суғорилган ривоят ва ҳикоятлар, дард-ҳасратни, эзгуликни, қалб туғёнини ифодалаган кўшиқлар билан янада бойиб, сайқал топиб, ўзининг янги қирраларини очади, катта ижтимоий мазмунни ифодалаб, реал ҳаётий муаммолар хусусида баҳс қилувчи бой бадиий-ижодий чашма вазифасини ўтайди.

---

<sup>1</sup> Шароф Рашидов. Асарлар. 3-жилд. Т., 1982, 363-бет.

<sup>2</sup> Шу ерда. 363-бет



Ёзувчининг халқ ижодий манбаига чуқур ҳурмат ва ўткир эҳд билан ижодий ёндашганлигини асарнинг ҳар бир боби, ҳар бир саҳифасида кузатиш мумкинки, бу унинг юксак истеъдодини яна бир бор намоиш этади.

Асарнинг юксак ғоявий-бадий қиммати ҳақида йирик адиблар, мунаққидлар самимий, ҳаққоний фикрларини баён қилиб келганликлари ҳам бежиз эмас. Чунончи, ёзувчи Сергей Баруздин адибнинг бу асарига юксак баҳо бериб ёзади: “Ш.Рашидовнинг қалами остида қадимий афсона эзилган халқнинг ёвуз кучга қарши акс эттирилган мажозий қиссага айланади. Бамбур билан Наргиснинг учрашуви қисса воқеаларининг мумтоз нуқтасигина эмас. Бу яхшилик ҳамда ақлу идрокнинг чин ғалабаси ҳамдир.

Қисса шу қадар мусиқий, шу қадар ифодали ёрқинки, гўё унинг ҳар бир сатридан булбул навоси, най садоси, қушлар ва насимлар, еру осмонларнинг қўшиқ-куйлари эшитилаётгандай бўлиб туюлади. Кашмир афсонаси Ш.Рашидов асари тимсолида XX аср ўзбек адабиётида гўзаллик воқеаси бўлиб қолди. Афсонанинг фалсафий талқин қилиниши ҳам, унинг ижтимоий ўткир йўналиш ва маъно касб этиши ҳам, ниҳоят, тиниқ, лўнда ва том маънода халқчил ифодавийликка эга бўлиши ҳам ана шулардан далолат беради”<sup>1</sup>.

“...Шиддатли драматизм ҳолатларининг шартлилиги, кинояли ифодалар,—деб ёзади Г.Ломидзе,—“Кашмир кўшиғи”га хос белгилардир. У эҳтиёткорлик ва ўта талабчанлик билан йўғрилган нафис бўёқларда битилган. Бордию ўша бўёқлар салгина қуюқлаштириб, ҳикоячининг овозини салгина бўлса-да, кўтариб юборилса борми, афсона ўзининг романтик нафосатини йўқотиб қўйган бўларди... Ш.Рашидов авайлаб қайта тиклаган қадимий афсонада халқнинг орзу-истаклари, унинг яхшилик ва нур — қоронғилик, ёвузлик, жабр-зулм устидан ғалаба қозонишга умиди ўз аксини топгандир”<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1983, 24 июнь. № 26.

<sup>2</sup> Г.Ломидзе. “Қалбга яқин тутиб ” (ижодкор ва давр). “Правда ”. 1980, 6 август.

Шубҳасиз, асарнинг ғоявий-бадiiй ва таълимий аҳамияти катта. Ёзувчи бунда халқ ижоди манбаларидан фойдаланиш, ундаги мотивларни ҳозирги замон адабиётида ривожлантириш, уни янги мазмун билан бойитишнинг юксак намунасини кўрсатди. Асарнинг ҳозирги замон адабиётида катта намунавий аҳамиятга эга эканлигини жаҳоннинг эллиқдан ортиқ тилларига таржима қилиниб нашр этилганидан ҳам билиш мумкин.

*10 март, 1992 йил*

### МАНГУЛИККА ДАХЛДОР

У бу кунларга етиб келолмади, бир олам ижодий режаларини амалга оширолмади. Янги китобхон авлодининг олқишларини кўриб, севинч гаштини суролмади, халқ шоири сифатида ардоқланадиган ёруғ кунлар унга насиб этмади. “Тиллари чучук-чучук. Бири-биридан кичик... гули ғунчалари... гиргиттон қизчалари”нинг дуркун балоғат кунларини кўриб завқланолмади, қалби тўла соғинч ва армон билан кетди...

Инсоният тарихида қора саҳифа қолдирган фашизм билан бўлган курашда Ватан ҳимояси ва халқ бахт-саодаги йўлида қурбон бўлган асл фарзандларнинг номини ҳурмат ва эҳтиром билан тилга оламиз.

Булардан 275 киши ёзувчилар эди. Шулар қаторида эндигина ижоди барқ уриб гуллаётган ўзбек халқининг асл фарзанди, 30-йиллар ўзбек адабиётининг истеъдодли вакиллари билан бири Султон Жўра ҳам бор эди.

Султон Жўра 1939 йили босилиб чиққан биринчи шеъррий китоби “Фидокор” даёқ катта истеъдод эгаси, касбини севган, меҳнаткаш, жўшқин қалбли шоир эканини кўрсатди. Унинг илк шеърларида айрим норавонлик ва хомакилик сезилса-да, шоирнинг давр ҳақидаги, яратувчи кишилар ҳақидаги кучли ҳарорат, кўтаринки пафос билан айтган сўзлари, порлоқ келажак ҳақидаги ўйлари кишини ҳаяжонлантирмай қолмас эди. У. “Янги инсоният баҳорининг фарзанди” эканидан фахрланган, бу бахтиёр диёрни ёвдан кўриқлаш учун “Жони-танини фидо” қилишга тайёр бўлган замон

кишисининг фикр-ўйларини, қувонч ва шодликка тўла ички туйғуларини завқ-шавқ билан куйлайди. У ҳамиша изланади. Давр руҳини, бу давр кишисининг характерини, ички дунёсини тўла ва бутун мураккаблиги билан ифодалаш учун тинимсиз ўқиди, ўрганди. Шоир бу даврда ёзган она-диёри, меҳнат ҳақидаги шеърларида ўзининг жўшқин овозини намойиш қила олди. У қалбдан, зўрма-зўракисиз куйлади. Шоир янги ҳаёт кураётган севикли диёримизга разм солар экан, ундаги юксак манзил сари дадил одим отаётган ватандошларининг шахдам қадам зарбларига кулоқ солар экан, беихтиёр завқланади, қалби ғурур, фахр ҳислари билан тўлади.

Шоир ўзининг “енг шимариб, оқ олтин кучоқлаб эрк кўшиғини куйлаётган қиз”лар (“Меҳнат кўйнида”) ва “ёшликнинг гурурин янграиб кўкда Ватанни сақлашнинг онтини ичган...” (“Ҳавас”), “яп-янги бир ҳаёт қуришга” талпинган, вужудини “бир ҳавас, интилиш қоплаган” лирик қаҳрамонлари билан мамлакатимизнинг турли бурчакларида барча соҳаларда олиб борилаётган ижодий меҳнатдан завқланади, ўзини бу умумхалқ курашининг фаол иштирокчиси эканидан фахрланади.

Лирик қаҳрамон – шоир қалбидаги севинч, фахр ҳислари орқали бахтиёр турмушимиз, гўзал диёримиз ўзининг бутун фусункорлиги билан тараннум этилади.

Шоир “ҳар бирининг кўзида кўёш” порлаган, “янги ҳаёт” кураётган янги киши, янги ҳур авлод” (“Очиқ чехралар”) ҳақида ўта шодлик билан куйлайди. Ижодининг энг асл мисраларини ана шу бахтиёр халққа бағишлашни муқаддас бурчи деб билади:

Юрак!  
Қани бергин лириканинг  
Энг аслини,  
Энг жўшқинини,  
У акс эттирсин мазмунида  
Шодлигимнинг бор тўлқинини”<sup>1</sup>

Шоир “ўтмишдаги юрак қайғусининг белгиси” бўлган “қонли ёшлар”, “бахт, севинчларга таржимон бўлган юрак

---

<sup>1</sup> С.Жўра. Шеърлар, Т., «Ўздавнашр», 1951, 90-бет.

кулгиси” билан алмашганини таъкидлаб, бахтиёр турмушидан, қисматидан фахрланади. Ана шу “кулгиларга жўр бўлди созим” деб баралла куйлайди:

Эҳ...  
Кулгидек лазиз ором борми?  
Кулгиларга жўр бўлди созим...  
Кулги юракдаги завқ-сурурнинг  
Ипак қаног таққан овози<sup>1</sup>.

Зотан шоирнинг бу давр туркум шеърларининг “Кулги” (1936), “Шодлигим” (1939), “Очиқ чеҳралар” (1939) деб аталиши ҳам бежиз эмас.

Султон Жўранинг дастлабки шеърларида табиат ва ўлка гўзаллигини қуруқ мадҳ этиш, риторикага кўп ўрин бериш ҳоллари учрар эди. Сўнграқ, секин оригиналликка, конкретликка интилиши туфайли кичик сюжетли шеърлар майдонга кела бошлади. Буларда у оригинал поэтик деталлар воситасида характерлар яратишга эришади. Бу ҳолни айниқса шоирнинг кичик эпик асарларида кўриш мумкин. Бу хил шеърларининг аксариятида шоир поэтик ижодининг ўзига хос бир услуби дарҳол кўзга ташланади. Бу қиёсий тасвир услубидир. Шоир ҳаётдаги янгиланиш кўринишларини мадҳ этишда, унга ўз муносабатини билдиришда, уларни эскига ҳаминша қиёс қилади. Ўз ғоясини қарама-қарши воқеалар билан муқоясада, шунга мос танланган сюжет чизиғида ифодалайди!

Бундай аниқ тасвирий услуб оила ва муҳаббат: севгига садоқат (“Оила, муҳаббат, бола”, “Икки ҳикоя”), ҳаётимиздаги мўл-кўллик, майший тўкинликни гараннум этувчи (“Ота сўзидан”, “Палов”) шеърларда ўтмиш билан бугунни қарама-қарши зиддиятда кўрсатиш усулида тасвирланувчи “Май кўшиғи”, “Икки сурат” шеърларида, икки давр, икки шароитдаги ижод аҳлининг тақдири қиёсланувчи қатор асарларида қўлланган. Бу шеърларда шоирнинг бахтиёр турмушдан олган завқ ва шавқи, чинакам гўзаллик, порлоқ келажак ҳақидаги эзгу ниятлари ёрқин бўёқларда, кўгаринкилик билан ифодаланадики, воқелик ҳақида кенг тасаввур

---

<sup>1</sup> Ўша асар, 17-бет.

пайдо қилиш ниятида атайин ана шу қиёсий услубни танлаганини сезиш қийин эмас. Бу шоирга катта ижодий имконият очади. Шеърлардаги воқеалар, айрим деталлар, образли ифодалар, ҳатто қўлланилган тасвирий воситаларнинг ҳаммаси ана шу бир нарсага — янгини, яхшини улуғлаш, бахтиёр ҳаётни қадрлашга ва унга содиқ бўлишликка даъват этувчи шоирнинг ниятларини ифодалашга қаратилгандир.

Шоирнинг “Оила, муҳаббат, бола” шеърида бир даврнинг ўзидаги икки хил оила, икки тақдир, икки хил характер тасвирланади. Биринчи бахтиёр оиланинг лирик қаҳрамони “янги севги, янги оила”да “яшашнинг чин завқи, гаштини” сураётганидан ва буни тухфа этган янги даврдан фахрланади. Турмушга янгича қараш, янгича фикрлаш улар оиласига ҳамиша бахт нурини таратиб туради. Бундай жойда, эскининг разил иллоти, рашк ва жоҳилликка ўрин ҳам йўқлиги табиий. Шоир буни лирик қаҳрамон тилидан, унинг завққа тўла дилининг ифодаси сифатида беради:

Синдирмадим қабик сўз айтиб,  
Эркамнинг ёш кўнгил қанотин.  
Ё ранжитиб киприк учида  
Тиздирмадим инжу донасин.  
Қуролмади дилга рашк ва гаш  
Ўргумчакдек чиркин уясин,  
Чунки мия — бир баҳор тонги,  
Янги фикр унинг қуёши...<sup>1</sup>

Ана шундай бахтли оила билан ёнма-ён турган ўз тенгқур, синфдошлари Санобар оиласини, улар тақдирини ёнма-ён тасвирлайди. Санобар ўз эри Умар билан бўлган турмушини:

“Жоним” билан бошланган ҳаёт  
“Аблаҳ”ларга келиб тақалди.  
Чил-чил синиб севги ниҳоят  
Оилада лаззат йўқолди<sup>2</sup>, —

деб ҳикоя қилади.

<sup>1</sup> С.Жура, Шеърлар, Т., «Ўздавнашр», 1951, 18-бет.

<sup>2</sup> Ўша асар, 21-бет.

Шоир не умидлар билан турмушга қадам қўйган Санобарнинг ўз ҳикояси орқали жоҳиллик ва рашк мавжуд бўлган оилада бахт бўлмаслиги аниқ эканини афсус билан таъкидлайди.

Ана шундай икки тузум, икки тақдирнинг жонли манзарасини шоирнинг “Май қўшиғи” ва “Икки сурат” шеърларида ҳам кўриш мумкин.

Султон Жўранинг қиёсий услуби ҳатто унинг ёндош мисраларида ҳам кўринади. Масалан, у “Икки сурат” шеърда биринчи суратдаги бахтиёр онага “ҳар кеча эртанги бахт учун арафа” бўлса, иккинчи мудҳиш суратдаги аёлнинг “ҳар мудҳиш тунни эртанги ғам учун бир озор”, унинг ҳар тонги ҳасрат келтиришини алоҳида таъкидлайдики, бу шоирнинг қиёсий тасвир услубининг айрим нозик ва муваффақиятли томонини кўрсатади.

Султон Жўранинг бу давр ижодида инсоннинг фазога парвоз қилиш ҳақидаги орзу-истагини ифодалаш ва техника қудратини куйлаш, фан ва дин ўртасидаги кескин кураш масаласи алоҳида ўрин тутади.

Шоир дастлаб “Биринчи сакраш” шеърда (1936 йил) шу хусусда поэтик фикр юритади. Шеърдаги лирик қаҳрамон – парашютчи ўзининг Ватан ҳимоясига лойиқ киши бўлиб етишганидан шод, ўз ишининг чинакам мардлар, иродаликлар иши эканидан фахрланади.

У инсоннинг ақл-заковатига қаттиқ ишонади. Қачонлардир инсон қуёшни ҳам забт этиши муқаррар эканини фахр билан баралла куйлайди:

“Ўз қўлимда фазо-кўк” дея  
Мағрурланма, қуёш, бунчалар!  
Ватан,  
Унинг ўғил-қизлари,  
Сенга ҳам тез буюк йўл солар.  
Олтин қозик, ёрқин қамарни  
Бирин-кетин қўймай енгамиз!  
Маҳкам боғлаб фаннинг камарин  
Узоқ эмас, унга минамиз!

---

<sup>1</sup> С.Жўра. “Ёмғирдан сўнг”. Т., “Ёш гвардия” нашриёти. 1965, 36-бет.

Бу фикрни шоир Чкаловга бағишланган “Қаҳрамоннинг ўлими” шеърида ривожлантиради. Шоир Ватанимиз шону шуҳратини бутун дунё бўйлаб таратган, кўзларида “ватан садоқати чарақлаган” Чкаловнинг ҳалокатидан чуқур қайғуга тушади. Лекин “ҳар бир ботир лочин сиймосида образингни қўраман, шунқор”, деб ўзига таскин беради. Фазони забт этишдаги орзуларимиз, изланишларимиз самарасига катта умид боғлайди:

Пайти келар, нсча планстани  
Сендай учиб туташтирамиз.  
Йўл-йўлакай тўхтаб, ҳар юлдуздан  
Папирос ҳам туташтирамиз!<sup>1</sup>

Султон Жўранинг бу мавзудаги энг йирик асари “Парвознома” (1938–1939) балладасидир. Баллада етти қисмдан иборат бўлиб, ҳар бир қисмда инсоннинг парвоз қилишга, коинот сирларини билишга бўлган ташналигини, унинг интилиши, курашини ифодаловчи афсоналардан тортиб Ватанимизнинг қанотли ўлка бўлиб қолганига қадар ўтган даврлари ҳақида ҳикоя қилади.

Кишиларнинг учиш ҳақидаги орзулари жумбоқ бўлиб келди. Фақат карвонлар асрлар оша:

Дам Семуруғ қуш,  
Дам учар тулпор, —

ҳақидаги афсоналарни олиб келди.

Ўтмишда ҳўрланган қулар зулмдан қутилиш, ҳур ва эркин бўлишни орзу қилиб, қанот ясаб узоқ-узоқларга учиб кетишни хаёл қиларди. Шоир қадимги Греция ўлкасида таралган ота-бола Икар ва Дедал ҳақидаги афсона тўғрисида сўзлайди. Лекин уларнинг орзулари барбод бўлади, улар ясаган қанот қуёш “таптига тоб беролмай” эриб кетади. Мана шу ҳол:

Фарқ бўлгандек афсонадаги  
Орзу-рамзи ўша қаҳрамон,  
Асрларнинг чуқур тубига  
Чўкиб кетди не гавҳар армон!<sup>2</sup>

<sup>1</sup> С.Жўра. “Ёмғирдан сўнг”. Т. “Ёш гвардия” нашриёти. 1965, 40-бет.

<sup>2</sup> Ўша асар, 44-бет

Инсоннинг парвоз қилиш ҳақидаги орзуси сўнмайди. Шоир асарнинг учинчи қисмида қанот ясаб учишга отланган крепостной деҳқон Никита образи орқали феодал крепостной турмушда ҳар қандай эркин прогрессив фикр, орзу-ниятлар дин ва монархия қаршилигига учраб барбод бўлгани ҳақида ёзади. Бераҳм шоҳ бутун халқни лол қолдириб, биринчи бор осмонга қадам қўйган Никитанинг бошини танидан жудо қилишга буюради. Шундай қилиб, жаҳолат тузум:

Хор қилди босиб,  
Биринчи бор учиш нурин сочиб,  
Чиқаётган фикр куёшин.  
Икки жаллод қон чуқурида  
Никитанинг кесдилар бошин...<sup>1</sup>

Лекин “сувда ботмас, ўтда ёнмас” инсоннинг буюк фикри ҳатто Рим гулханида ҳам ёнмади, сўнмади:

У сўнмади,  
Гарчи неча бош —  
Қирқилса-да гавда-танидан!  
У — ҳаёлнинг тўнғич негизи,  
У — инсонни учирган қанот,  
У шу қадар қудратки,  
Ҳар тўсиқни енгиб қилди мот!<sup>2</sup>

Ҳа, инсон тафаккури ўз кучи-қудратини ва абадиятини кўрсатди. Инсон эркин ҳаёт кечира бошлаган бизнинг Ватанда асрлар бўйи муаммо бўлиб келаётган орзуларни амалга оширишга кенг имкон туғилди. Шоир балладанинг сўнгги қисмида кашфиётлар, парвоз этишдаги мардликлар ҳақида фахр билан тўлқинланиб, бу жаҳонни ҳайратда қолдириб, биринчи бор ваҳший стихияни енгиб, океанлар оша шимолий кутбга қилинган парвоз “асрий орзуларнинг камолотга етган зўр иши”<sup>3</sup> эканини зўр пафос билан куйлайди.

---

<sup>1</sup> С.Жўра. “Ёмғирдан сўнг”. Т.. ”Ёш гвардия” нашриёти. 1965. 45-46-бетлар.

<sup>2</sup> Ўша асар, 46–47-бетлар

<sup>3</sup> Ўша асар, 51-бет



Шоир Чкалов, Громовларнинг жасорати мисолида илм-фаннинг куч-қудрати ва имкониятини кўз-кўз қилади. Шоир фалакиёт илми келажагига жуда катта умид билан қарайди. Балладани “бутун ер юзини бир кунда айланишини” кутган халқларнинг кўтаринки кайфиятини ифодаловчи мисралар билан тугатади.

Султон Жўра бир неча эпик асарларнинг муаллифи бўлиб, уларнинг кўпчилиги фольклор мотивида ёзилгандир. Бу ўринда ҳам шоир ўзининг севимли услубини қўллайди. Эртаклардаги ёки дostonлардаги қаҳрамонларнинг саргузашти орқали эски турмуш билан ҳозирги турмушни қиёслайди. Бунда у реал воқеликдан бир оз кўтарилиб бўлса ҳам, бош қаҳрамоннинг (хоҳ реал, хоҳ рамзий образ бўлсин) романтик саргузашти, орзу-интилишлари орқали ўз идеалини ифодалашга эришади.

Бу хусусда унинг “Қалдирғоч” ва “Жаннат” номли янги эртаклари (шоирнинг ўзи алоҳида таъкидлаганидек, булар чиндан ҳам янги мазмундаги эртаклардир) ва “Зангори гилам”. “Карим ва Кундуз” поэмалари характерлидир. Бу асарларда шоир халқ эртаклари билан қоришиб кетган оддий сюжет заминида халқимизнинг асрлар бўйи орзу қилган ер очиш, сув чиқариш, ўз ерининг хўжайини бўлишдек эзгу ниятлари, хаёл-орзулари амалга ошганини, кишиларнинг севинч ва шодлик кайфиятларини ифодалайди.

Султон Жўра умуман халқ ижодидан, фольклор асарларидан моҳирлик билан фойдаланади. У афсонавий эпос ва эртаклар мотивини реал ҳаётини лавҳалар билан тўлдиради, ундаги мотив, сюжет ва тасвирий воситаларни ижодий қўллагани ҳолда ўз асарларига сайқал беради. Куюқ тасвирий бўёқлар орқали чуқур халқчилликка эришади, реализмнинг кўп қиррали тасвирлаш усулларини намойиш этади. Унинг имкониятини янада кенгайтиради.

Султон Жўра шеърининг кўрки, шак-шубҳасиз, “Бруно” поэмаси ҳисобланади. У фақат Султон Жўра ижодидагина эмас, балки 30-йиллар ўзбек поэзиясида ҳам муҳим воқеа бўлди. Поэма ёш шоир томонидан ёзилган бўлишига қарамай, поэтик фикрларнинг салмоғи катта, мураккаб мавзунини ҳал қилиб беришдаги жасорати билан китобхоннинг диққат-этиборини тортади.

Асарда тасвирланган воқеалар оддий сюжет воситасида ҳикоя қилинади. Оламнинг тузилиши ҳақидаги илмий қарашни илгари суриш, коинот сирларини ўрганиш билан боғлиқ бўлган катта орзулар, дин ва фан ўртасидаги курашни кўрсатиш, дин ақидаларини фош қилиш, илғор фан билан куролланган инсон ақлининг тантанасини куйлаш поэманинг асосий гоаявий мундарижасини ташкил этади. Ана шу мотивлар XVI асрнинг машҳур олими Жордано Бруно образи, унинг мураккаб ҳаёти, изланиши, илм-фан тантанаси йўлидаги кескин кураши фонида тасвирланади. Коинот сирларини билиш мумкин, инсон ақл-заковатига асосланган прогрессив илм-фан бунга қодир экани ҳақидаги фикр Брунонинг илк давр изланишлари, Оксфорд университетидаги жўшқин маърузаларида ўз ифодасини топганди.

Ернинг қуёш атрофида айланиши, сайёраларнинг беҳисоблиги ҳақидаги илмий қараш ва буни исботлаш йўлидаги олимнинг фаолияти жоҳил дин аҳлларини саросимага солади. Жаҳолат ҳукм сурган бир даврда бундай қарашларнинг кучли зарбага учраши табиий эди. Бруно қаттиқ таъқиб остига олинади. Бироқ у ўз фикри ва тушунчаларидан қайтмайди. Уни ўлимга ҳукм қиладилар, ўз фикрларидан қайтариб, тавба қилишга даъват этадилар, унга ҳаёт ваъда қилишади. Булар буюк олим иродасини енголмайди. У ўлим ҳақидаги ҳукмдан асло кўрқмайди. Аксинча ҳақиқат йўлида қурбон бўлиш шарафини улуғлайди:

Йўқол, сеҳрлама,  
Ўлим даҳшати!  
Фаннинг иродаси  
Устун ҳукмингдан  
Жон дсб ҳақиқатни  
Этайми қурбон?  
Фанний ҳақиқатлар  
Устун ҳукмингдан!!

У олам ҳақидаги илмнинг, ҳақиқатнинг тантана қилишига қатъий ишонади. Асарнинг асосий конфликтини ташкил этувчи оламнинг тузилиши ҳақидаги фан ва дин ўртасидаги

---

<sup>1</sup> Султон Жўра, Шеърлар. Ўздавнашр. Т.. 1951, 166-бст.

кураш поэманинг биринчи бобида Брунонинг монастирдаги ҳаёти ва изланишларининг тасвиридан бошланади.

Жордано хиёбонда ёлғиз кезаркан “... ишқибози — олтин ойга узоқ-узоқ боқиб, хаёл суради. Фикри қанот тақиб капалаклардай, юлдузларга миниб учиб юради...”

Унинг хаёлида олам ҳақидаги диний назария ва ўз қараши ўртасида кураш кетади. У чексиз коинотга боқаркан, ой, қуёш, юлдузларни кузатаркан, беихтиёр ўз-ўзига савол беради:

Қани, улар айтган  
Шаффоф, тиниқ кўк?  
Нега беркитилсин  
Унга юлдузлар...  
Нега ер гирдида  
Айлансин қуёш?  
Ишонмайман ўйлаб  
Кеча-кундузлар...  
Қани, Бателмуснинг<sup>1</sup>  
“Олам девори?”  
Чексиз бўшлиқларда  
Қандай чегара?  
Кошки, тилга кириб  
Жавоб берсанг, ой!  
Қўзим сени сузиб  
Бўлди нигорон<sup>2</sup>.

Брунонинг дин ақидаларига зид, дунёвий изланишлари ва кайфиятини кўрган роҳиблар ташвишга тушадилар, фикри юлдуз оламига саёҳат қилиб “осмон сирларини билмоқ билан банд” бўлган Брунонинг диний китобларга “меҳри совуқ”-лигини, бош роҳибга етказишади. У 13 йил ўз ҳаётини дин уяси —монастирда роҳиблар таъқиби остида ўтказди. У “дур тушунчалари”ни ўртага ташлашга, ҳасратлашишга бир ҳамфикр тополмас, — ўзини маҳбусдек сезарди. Бунга ортиқ чидаш мумкин эмас эди. Бруно монастирдан кетишга муяссар бўлади “...гўё эл кезган ел”дек Рим, Париж, Лондон, Леон шаҳарларида кезиб юради. Бироқ қайга бормасин, ўз фикридан

<sup>1</sup> Бателмус — оламнинг тузилиши ҳақида диний назариячи.

<sup>2</sup> Султон Жўра, Шеърлар, Ўздавнашр, Т., 1951, 166–167-бетлар.

қайтмайди, тобора асослироқ қилиб исботлашни давом этади; таъқиб ва мутаассиб диний таъсирларга қарамай, оламнинг тузилиши ҳақидаги материалистик фикр-ғояга қизиқувчилар орта боради. Булар Бруно фалсафа фанидан маъруза ўқиган Оксфорд университетининг талабалари эди. Энди Бруно диний назариячиларнинг мавҳум фикрларидан таажжубланибгина қолмай, тўғридан-тўғри, унга қарама-қарши фикр баён қилади, далиллар билан уларнинг мутаассиб қарашлари мавҳум тушунчадан келиб чиққан, оммани изланиш, ҳақиқат учун кураш йўлидан қайтаришга асосланганини фош қилади.

“Унинг ой нуридек равшан ғояси” ана шундай қанот ёзиб боради. Ўз-ўзидан маълум, диндор олимлар яна дарғазаб:

Қандай пайдо бўлди,  
Бу қайсар даҳри,—

деб ўшқирадилар, яна унинг атрофини яширин фитналар, яна “илон халқаси” қуршаб олади. Шоирнинг Бруно образини яратишдаги муваффақиятларидан бири шундаки, у буюк олимни ҳаминша қийинчиликлар ва қарама-қаршиликларни енгиб чиқувчи қуруқ маърузачи, шу йўл билан ўз идеалини ўтказувчи силлиқ образ қилиб тасвирламайди. Жордано кучли таъқиб, қувгинлар таъсирида қаттиқ изтироб чекади.

Бир томондан, дунёнинг тузилиши ҳақидаги диний қарашларни рад этувчи тушунчалари ва тўғри фикрларидан фахрланиш ҳисси, иккинчи томондан, ўз халқининг ҳозиргача бу фикр-ғояларни тушуниб етолмаслиги, уларнинг авомлигидан афсусланиш ҳисси унинг қалбида ички курашни юзага келтиради. Қаҳрамоннинг ички руҳини кўрсатувчи бу хил тасвир унинг характерини тўла очишга имкон беради.

Султон Жўра Брунонинг ички дунёсини очишда ички монологлардан кенг фойдаланади. Зотан шу ички монолог воситасида воқеанинг ривожини, сюжет ҳаракати юзага келади. Асардаги салбий образ Базиль ва роҳибларнинг диалогларини эътиборга олмаганда, Брунонинг ўз идеали учун кураши унинг ана шу ички монологлари воситасида ривожланади.

Бруно таъқиб натижасида ўз меҳрибон шогирдларини ташлаб, Лондондан ҳам кетишга мажбур бўлади. “Дам бепаноҳ, дам бепул” қолган Брунонинг ҳамроҳи яна кулфат

бўлади. Узоқ, сарсонликдан сўнг Франкфуртда паноҳ топади. У қаерда бўлмасин ўз фикрини янада исботларга бойитиш, уни кенгроқ халқ оmmasига етказиш орзусида бўлади. Бироқ, у қаерда юрмасин, ўз она юрти Италияни соғинади, унинг тақдирига ачинади ва:

Ватанимни шилиб,  
Қонларин шимган  
Дин аждарин қайтиб  
Қилсам тору мор,  
Ҳақ нурини сепсам  
Халқим кўзига...<sup>1</sup> —

деган орзуда яшайди.

Унинг Италияга — ўз Ватанига бўлган чексиз муҳаббатини сезган инквизиторлар мунофиқ Базиль ёрдамида “Римнинг аҳолиси ичиккан сизга” деб сохта такаллуф билан уни Италияга таклиф қиладилар... Лекин Италияда Брунони жоҳил роҳибларнинг қора қалбидай мудҳиш зиндон кутар эди. Уларнинг бирдан-бир шарти Брунони ўз фикридан қайтариш ва тавба қилдириш эди. Лекин Бруно ҳар қанча азоб ва изтиробларга чидайдики, бу таклифни қабул қилмайди. Шу аҳволда зиндонда 8 йил азоб чекади. Лекин унинг коинот сирларини билиш ҳақидаги орзу-ўйлари сўнмайди. Суд ҳамон Брунонинг тавбасини кутар эди. Лекин кўзларида ғазаб учқунлари чақнаб, қони жўшган Жордано жавоб қотади:

Йўқ! Такроран дейман  
Жавоб ўша, бир!  
Ер юмалоқ, кезар  
Куннинг гирдида.  
На худони кўрар —  
Менинг қарашим!  
На осмон бор унда,  
На мўъжиза, сир!  
Балки, фаним каби  
Ёрқин. Лекин ҳур —  
Сайёралар сузар  
Чексиз фазода...

<sup>1</sup> Султон Жўра, Шеърлар, «Ўздавнашр», Т., 1951, 175-бет.

Ишончим қалбдан  
Ўғирлай олмас  
Хатто ўзингиздан  
Кўрқинч жазо-да..<sup>1</sup>

Роҳиблар уни тавба қилдиришга жон-жаҳдлари билан киришадилар. Уни чуқур ўйлашга мажбур қилиб, яна 40 кун ва тун муддати кўядилар. Унинг хаёлида ҳамиша “бир палласи умр, битгаси ўлим” бўлган “нозик тарози” турарди. “Жон деб ҳақиқатни этайми қурбон” деган Бруно ўлим даҳшатидан фан ҳақиқатининг қудратли ва ўз иродаси букилмас эканини исботлайди.

1600 йилнинг мудҳиш кунларидан бирида даҳшатли воқеа содир бўлади. Бу Рим тарихида қора доғ бўлиб қолади. Жордано Бруно инквизиторлар томонидан ваҳшийларча ўлдирилади. У ўлим олдида ҳам бош эгмади. Фанни, ҳақиқатни мағрур туриб ҳимоя қилди. Ўз ғояларининг тантанасига зўр ишонч билан қаради. Унинг ўлим олдидаги нутқи шоғирдлари ва барча хайрихоҳлари қалбига чўғ ёқиб кетди:

– Майли, ёндиригиниз,  
Ёндиригиниз, ёнай,  
Ваҳший хуморингиз  
Қонсин бир умр!..

.....  
...Бироқ, ҳайқираман:  
Ўлмас Жордано!  
Ҳақиқат ва ўлим  
Курашур ҳали!

Букун ботган қуёш  
Эрта чиққандек,  
Аср тонгларида  
Ёғур машъалим...

.....  
Келар асрдаги  
Фикрлардек ҳур –  
Сайр этажак ҳамон<sup>2</sup>  
Ой юлдузларим!..<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Султон Жўра, Шеърлар, «Ўздавнашр», Т., 1951, 182-бет.

<sup>2</sup> Султон Жўра. Шеърлар, Т., 1951. 186–87-бетлар.

Жордано ғоят ҳақли эди. Зотан, XX аср шоирининг буюк олим ҳаётини, унинг оташин фаолияти ва юксак иродасини мадҳ этиши тараққийпарвар инсониятнинг орзулари рўёбга чиқаётган, Брунолар ёқиб кетган машъаллар яна ҳам порлаб ёна бошлаган бизнинг кунларимизда катта мазмун касб этади. Бу поэма 30-йиллар ўзбек адабиётининг фақат мавзу жиҳатдан эмас, балки ғоявий-бадий жиҳатдан ҳам камолотга эришганидан дарак беради. Шунинг учун ҳам бу асарнинг Султон Жўра ижодининг бадий синтези бўлиб қолиши бежиз эмас. Умуман, Султон Жўра ижодида илм-фанни тарғиб қилиш, зиёлилар образини яратишга интилиш муҳим ўрин тутди. Бу нарса дастлаб унинг кичик поэтик жанрдаги асарларида кўринса, сўнграқ унинг айрим эпик асарлари махсус шу мавзуга фан ва дин ўртасидаги курашни, фанни, инсон қудратининг тантанасини тараннум этувчи зиёли образини яратишга бағишланди (“Парвознома” балладаси, “Бруно” поэмаси).

Ўзининг “Қалдирғоч”, “Жаннат”, “Зангори гилам” поэмаларида эса бадий фантазиядан кенг фойдалангани ҳолда ёзувчи идеали билан реал ҳаёт ўртасидаги муносабатни ифодаловчи романтик тасвирларга бой саҳифалар яратди.

Шундай қилиб, Султон Жўра 30-йиллар ўзбек поэмачилигига янги мавзу, оригинал сюжетлар олиб кирибгина қолмай, истеъдодли санъаткор сифатида бадий услуб бойлигини ҳам кенг намойиш қилди.

Султон Жўра ижодида болалар шеърини алоҳида бир туркумни ташкил этади. Ростгўйлик, фан сирларини эгаллашга интилиш, ёмон одатларни танқид қилиш, мактаб ҳаёти билан боғлиқ бўлган бошқа қатор масалалар Султон Жўранинг болаларга бағишланган шеърининг мундарижасини ташкил этади. Шоир болаларга атаб ёзган шеърларда мундарижага жуда мос поэтик шакл ва тасвирий воситалар топади. Султон Жўра асарларида қўлланилган хат шакли, қиссадан ҳисса чиқариш услублари борми, ёхуд юмор тўла кайфиятни талқин этувчи воситалар борми, ҳаммаси шоир ғояларини ўқувчи дидига мос, унинг завқини уйғота олувчи бир усулда ифодалашга ёрдам беради. Унинг болаларга ёзган шеърлари фикрнинг аниқ ва тугал хулосага эга эканлиги, бола дунёқарашига мос поэтик бўёқларга бойлиги, вазн жиҳатидан энгил ва ўйноқлиги, қофияларининг қуймалиги, мисраларининг

бола ёдига тез ўрнашиш фазилати билан характерланади. Шу маънода шоирнинг “Ҳарфлар паради”, “Тиниш белгилар мажлиси”, “Ой нечта”, “Чўнтак”, “Ёлгончи” ва “Соғинчли салом” каби шеърлари, шубҳасиз, ўзбек болалар шеърияти-нинг энг яхши намуналаридир.

Султон Жўранинг болалар учун ёзган аксарият шеърлари ўқувчиларга эстетик завқ берибгина қолмай, улар айна чоғда болаларга мактаб дастурларини ўзлаштиришларига ёрдам бериш вазифасини ҳам ўтайди. Уларнинг тарбиявий аҳамияти жуда кучли. “Кимнинг хати чиройли?” “Ҳарфлар паради”, “Тиниш белгилар мажлиси” ва бошқа педагогик мавзудаги шеърлари услубларининг хилма-хиллиги, образларга бойлиги билан киши эътиборини дарҳол жалб қилади. “Тиниш белгилар мажлиси” шеърини ўқиган ўқувчи тиниш белгилар ҳақидаги грамматика қоида-сини ўқиб, ёдлашдан кўра, шеърни ўқиб кўпроқ маълумот олади, зотан, шеърдаги жонлантириш усули, ундаги образлар ўқувчи тушунчасига мос. Шеърда ҳам тиниш белгилар йиғилишиб, ўз вазифалари ва ишлатилиш қоидалари ҳақида ҳикоя қиладилар. Шоир дастлаб тиниш белгиларнинг ўзига мос ўхшатишлар (“нуқта чиқди бир думалаб мисли колток”, “зирак таққан қулоқ” сўроқ белгиси, “кичик тўқмоқ бизнинг вергул”) топади ва уларнинг вазифаларини ўз тилларидан образли йўсинда баён қилади:

– Сен сингари ролим айтсам, нуқта дўстим,  
Ҳар сўроқ, гап битган жойда менинг постим.  
Мендан сўнг ҳам катта ҳарф кўймоқ шартдир,  
Бунга одат қилинмаса ёмон дарддир.

(сўроқ белгиси)

Ёки тире белгисининг вазифаси ва қўлланишини шундай тасвирлайди:

– Диалогда менинг энг кўп турар жойим.  
Яна, маъно такрорланса, мен бор доим.  
Гоҳо бир сўз сигмай қолса тўлиб хатга.  
Аямасдан буринидан қирқиб хатто.  
Қолганини, кўчираман бўлак йўлга.  
Бироқ шартим – сўз қолмасин ўлда-жўлда.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Султон Жўра, Шеърлар. «Ўздавнашр», Т., 1951, 143–144-бстлар.



Султон Жўра болалар шеърятининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири — кичик қаҳрамон бола характерини жуда усталик билан ярата олиши ҳамдир. Бу хусусда шоирнинг “Ой нечта?”, “Лола”, “Қарздор” шеърлари характерли. Масалан, “Лола” шеърда ёш қизнинг тиниқ ва содда характери орқали икки ҳақиқатни реал тасвирлашга ва тавсирда табиийликка эришади. Лола ёш бўлишига қарамай, катталардек мутолаа қилади, у кинони жуда севади. Айниқса, у “Чапаев” фильмидан жуда ҳаяжонланади. Ҳар сафар шу фильмни кўрганда афсонавий қаҳрамоннинг сувдан сузиб чиқишини кутади:

“Ўтган боришимда бир дарёга  
Ботиб оққан эди Чапаев,  
Бугун уни чиқадими десам,  
Йўқ, чиқмади. Шу чоққача йўқ!”  
“Чапаев”ни Лола ҳар келганда  
Бориб бир кўради албатта.  
Ҳар боришда “Сувдан чиқади” деб,  
Кутадию, лекин эҳ аттанг...”<sup>1</sup>

Шеърда бола характери шу қадар аниқ ва ёрқин қилиб тасвирланадики, унинг билан бирга беихтиёр Чапаевнинг тақдири, қисматига ачинасан киши, унга бўлган меҳр-муҳаббат янада ошади. Муаллиф шеърда миллионлар қалбидан чуқур ўрин олган халқ қаҳрамонларининг ўлмаслигини таъкидлаш билан бирга фильмнинг ҳаётийлиги, томошабинни ўзига ром эта олиш санъатини ҳам таъкидлашга эришади. Бу айни чоғда фильмни яратган ака-ука Васильевларнинг фильмни кўрган ҳар бир “...томошабин бизнинг қаҳрамонларимизни қалбдан севишлари, душманларимиздан эса даргазаб бўлишларини истаймиз”<sup>2</sup>, деб қилган орзуларининг рўёбга чиққанидан далолат беради. Султон Жўра, Лола образи орқали миллионлаб катта-кичик томошабиннинг фикр-ўйини, таассуротини ифодалай олган.

Уруш даври шоир ҳаёти ва ижодининг порлоқ саҳифаларини ташкил этади. Ўзининг дастлабки шеърларидан бирида:

<sup>1</sup> Султон Жўра, Ўша асар, Т., 1951, 134-бет.

<sup>2</sup> «Литературная газета», № 44, 1967, (7 ноябрь сони) 8-бет.

Бўстонимни кўриқлаш учун  
Фидо бўлсин жоним ва таним, —

деб ёзган шоир бутун ҳаёти давомида ўз аҳдига содиқ қолди, ҳаёти ва ижодини она-Ватанга, унинг гуллаб-яшнашига ва порлоқ келажагига бағишлади. У дастлаб фронт орқасида қизгин ижодий меҳнат билан шуғулланар экан, кишилар бирдамлиги, дўстлигининг қудрати, уларнинг иродаси ҳақида куйлади. Москва мудофаачиларига Андижон вилояти меҳнаткашларининг қизгин шеърий саломини хатга<sup>1</sup> туширган асосий муаллифлардан бўлди. Ғалабанинг муҳим омилиридан бўлган халқлар ўртасидаги дўстлик ва биродарлик, уларнинг фронт орқасидаги фидокорона меҳнати тараннум этилади:

Шонли кунда қаҳрамон эл. бир жон, бир тана,  
Ёвга бўлган ғазабимиз мисли пўртана.  
Ўз постида, ўз ишида қилур намойиш,  
Жангдагидек оламшумул зафар билан иш.  
Стахановча вахталарда турамиз тун-кун,  
Дунё-дунё бойлик келур Ватанга бу кун.  
Кўзимизни сақлагандек киприқларимиз,  
Сени сақлар қалқон бўлиб кўкрақларимиз.

Султон Жўра шу йиллари уруш даври ҳаётидан олиб ёзган ва кишиларнинг олижаноб мардлик ва жасоратини, кучли иродасини тараннум этувчи “Ирода” драмасини яратди. Асар Андижон Давлат театрида кўйилиб муваффақият қозонди. Шундан сўнг шоир қалам ва қурол билан Ватан мудофаасига отланиб, ўзининг жанговар постини эгаллайди. У ботир жангчилар (“Тўпчи Муҳаммад”, “Пулемётчи овози”, “Найзамиз”, “Чавандоз”) ҳақида зўр пафос билан ёзди. Ёирғич душманнинг ваҳшийлиги ҳақида (“Соғинчли салом”) ғазаб билан сўзлади. Шоир:

‘ Узоқмас ўлими ёвнинг батамом,  
Бизнинг ҳам кўчамиз тантана қилур, —

---

<sup>1</sup> Шеърий мактуб, Жасур, Карим Аҳмадий, Восит Саъдулла, Офтобхон Холботирова. Ҳошимжон Раззоқлар билан ҳамкорликда ёзилган. (F.M.)

деб ғалабанинг муқаррар эканлиги ҳақидаги башоратни ўзининг оташин шеърларида ифодалади.

Султон Жўранинг уруш даврида яратган асарлари ичида унинг “Соғинчли салом” шеъри алоҳида ўрин тутати. Бунда шоир ўз фарзандларига йўллаган шеърий хати орқали уруш даҳшатларини, фашист газандаларининг ваҳшийликларини жуда характерли деталлар воситасида сўзлаб беради. Ота ва болани, ёр ва биродарни, қавму қариндошни фироқ дардида куйдирган, бошларига жафо солган, ҳатто бир-биридан жудо қилган урушни лаънатлайди.

Ўз отасини сабрсизлик билан кутаётган болаларига жавобан мактуб йўллаган шоир-жангчи минглаб оталарнинг фироқ дардини ифодалайди:

Эй, гули ғунчаларим,  
Олтин юлдузчаларим,  
Тиллари чучук-чучук,  
Бир-биридан кичик,  
Гиргиттон қизчаларим;  
Жон-жон нинничаларим!  
Силаб-сийпаб жингалак  
Ипакдай сочингиздан,  
“Айланай” деб эркалаб,  
Ўпиб кўз-қошингиздан,  
Салом ёздим, кўп салом!  
Сон-саноги йўқ салом.<sup>1</sup>

Айрилиқ дарди огир. Лекин на чора, Ватанга ёвузларча бостириб кирган фашистни яксон этмагунча қайтиш йўқ. Бу ҳар бир жангчининг аҳд-паймони. Шоир ана шу юксак ватанпарварлик ҳисларини лирик қаҳрамон ота образи орқали ифодалайди. Шоир озод қилинган бир қишлоқдан кампирнинг ҳасрат ва ғазаб билан қилган ҳикояси орқали одамлик қиёфасини йўқотган фашист газандаларининг ваҳшийликларини фош этишга, умуман уруш даҳшатлари ҳақида ҳикоя қилиб беришга эришади. Кампир, фашистлар қишлоққа бостириб кириши билан арзиса-арзимаса бутун мол-мулкни талай бошлаганлари, қизи ва невараси Варваранинг

---

<sup>1</sup> Султон Жўра, Шеърлар, «Ўздавнашр», Т., 1951, 61-62-бетлар

эгнидаги “қонли кўйлакчасини” ва пайпоқларини тортиб олиш учун уларни ваҳшийларча отиб ташлаганини юм-юм йиғлаб ҳикоя қилади:

– Вой!... Кўрқинчли манзара:  
Кўкрагидан қон оқиб,  
Ерда ётар Варвара...  
Фашист жаллод найзасин:  
Боланинг ҳали ёши  
Кетмаган кипригидан.  
Бир томонда онаси,  
Бир томонда боласи,  
Қон ичида ётибди  
Эй воҳ, иккаласи!...  
Немис бўлиб юз тубан  
Ҳеч чиқармай сасини,  
Варваранинг устидан  
Қонли кўйлакчасини  
Тортиб олди суғуриб.<sup>1</sup>

Уруш даҳшатларининг бир лавҳасини ҳикоя қилувчи мисралар орқали шоир уруш, умуман, фашизм кишилар бошига солган кулфатларни ҳикоя қилади. Мана шу ваҳшийлик учун, шу босқинчилик учун минглаб оналарнинг ва егим қолган болаларнинг кўзёши учун душмандан қасос олиш — ҳар бир жангчининг муқаддас бурчи экани ҳақидаги ғоя шеърнинг умумий руҳидан сезилиб туради. Варваралар учун қасос олишга қасамёд қилган ота-жангчининг юрак сўзларини шоир шундай баён этади:

Ана шу Варварадай  
Қанча ёш болаларни,  
Болалик бўстонида  
Очилган лолаларни  
Хазон этган пеллардан,  
Шу жаллод фашистлардан,  
Жон учун жон оламан,  
Қон учун қон оламан.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Султон Жўра. Шеърлар, 81-бет.

<sup>2</sup> Султон Жўра. Ўша асар, 83-бет.

Бу шеърый мактуб 7 ҳижоли халқ қўшиқлари вазнида ёзилган бўлиб, туроқланиши ва қофияланиши эътибори билан ҳам халқ ижодига жуда яқин туради. Шеърый мактуб муаллифи — лирик қаҳрамон халқ эпосларидаги жангда голиб чиқиб, мардонавор қайтувчи халқ қаҳрамонлари хислатларини ифода этади.

Юксак ватанпарварлик туйғуси, ғалабага ишонч кайфияти шеърнинг умумий руҳидагина эмас, унинг ҳар бир мисрасида, ҳар бир сўз, образнинг талқинида баралла янграб туради.

Шоир ушбу шеърый мактуби орқали ўз фарзандларига, қолаверса бутун ёшларга ғалабага ишонч туйғусини синдиришни мақсад қилиб кўяди ва буни жуда-жуда истади. Бу хусусда шоирнинг оиласига ёзган қуйидаги мактуби характерлидир:

“Азизим Моҳира, мен тез-тез хат ёза олмаганим учун кечир. Хат ёзишга ҳам вақт зиқ. Биз олға, фақат олға кетяпмиз. Бу мактубни жангга кириб кетаётиб ёздим. Ўғлим Ботир, қизларим Румия, Илҳомия, Нурияларни ўпиб қўй, хат билан қўшиб “Қонли қўйлакча” ва “Соғинчилик салом” деган янги шеърларимни юбордим. Болаларимга ўқиб бер. Лозим топсанг, бирорта газетага бергин. Энди сизларни ҳам, ўзимни ҳам Ватанга топширдим. Мен учун қайғурмангиз, асло қўрқмангиз, Биз Голиб чиқамиз.

*Салом билан сизларни қучиб — Султон”.*

Шоирнинг бу даврда яратган, “Соғиниб” деб номланган шеъри ҳам шу руҳдаги асарлар туркумидан бўлиб, бунда висол дақиқаларини орзиқиб кутган жангининг ғалабага ишончи ва чуқур ватанпарварлик туйғулари ифодаланади:

Соғиндим чироғим, начора, бироқ —  
Ҳар бир айрилиқнинг кўришмоғи бор;  
Ва ҳам душманни қилгунча яксон  
Дадангнинг жаҳд ила урушмоғи бор —  
Узоқмас ўлими ёвнинг — батамом,  
Бизнинг ҳам кўчамиз тантана қилур;  
Қайтарман бу аниқ сен ва мен омон,  
Сен учун қучоғим жон паноҳ бўлур.

Шоирнинг бу даврдаги кўтаринки ғоялар билан тўла шеърлари фронт ва фронт орқасида жуда тез тарқалиб, курашаётган халққа куч ва мадад бағишларди.

Пулемёт расчётининг командири, гвардиячи жангчи Султон Жўранинг ўзи эса, жанг майдонларида юксак қаҳрамонлик намуналарини кўрсатиб, душман қисмларини ларзага соларди.

Унинг моҳир пулемётчи ва жасур жангчи эканини дўстлари фахр билан эслашарди: “Шиддатли эди Султон, — дейди собиқ жангчи, драматург Зиннат Фатхуллин. — Мен уни ёниб турган шаҳар алангалари ичида кўрганман. Султон отни елдириб борарди. Қайрилиб қараб, мени таниди. Ўшанда унинг тутунда қорайган юзида табассум пайдо бўлиб, кўзлари чақнаб кетганди. Бу учрашув Днепрга яқин жойда юз берган эди”<sup>1</sup>.

Жангчи ёзувчи Адҳам Раҳмат бундай хотирлайди:

“Йигитлар Савченконинг буйруғини кутиб турганларида лейтенант штурм бошлаш тўғрисида команда берди. Дот ва пулемёт уяларига товуш чиқармай бориб қолган жангчиларимиз бараварига граната иргита бошладилар. Кучли портлашларга пулемёт овозлари қўшилиб ҳаммаёқни маҳшарга айлантириб юборди. Пастликдаги ертўлалардан гитлерчилар югуриб чиқа бошлаганда, Султон Жўранинг пулемёти қирондай ўт очиб, гитлерчиларни қийрата бошлади...

...Лоев шаҳридан 17 километр нарида Козероги ўрмонида қаттиқ ва қонли жанг бошланиб кетди. Бу ерда мардона ҳужум қилиб келаётган жангчилар қаторида жангчи-шоир Султон Жўра ҳам қаҳрамонларча курашар ва олға ташланарди. Ўрмон ичидаги жанг бир кечаю бир кундуз давом этди. Худди мана шу жанглар вақтида Султон Жўра душман билан шерлардек курашиб, қаҳрамонларча ҳалок бўлди”<sup>2</sup>.

Шоирнинг жанг майдонидаги фаолияти, унинг абадияти ҳақида Султон Жўра хизмат қилган гвардиячи командирнинг сиёсий ишлар бўйича ўринбосари, гвардиячи подполковник Х.М.Алиевнинг Султон Жўранинг хотини Моҳира Жўраевага ёзган мактубида жуда яхши айтилган:

---

<sup>1</sup> Ўткир эди қалами... “Ўзбекистон” нашриёти. Т., 1965, 74-75-бетлар.

<sup>2</sup> “Ўзбекистон маланияти”, 24 ноябрь. 1965.

“Хурматли ўртоқ Жўраева! Сиз, севикли Ватан олдида ўзининг улуғ бурчини бажарган турмуш йўлдошингиз билан фахрлансангиз арзийди, у муқаддас уруш тарихига кирази ва келгуси насллар уни фахр билан тилга оладилар”...<sup>1</sup>

Мактуб муаллифлари гоёт ҳақ эди. Элим-юртим деб келажак авлоднинг тинчлиги, фарошонлиги деб жанг қилган ўзбек халқининг азамат фарзанди Султон Жўранинг азиз номи унутилгани йўқ. Унинг ҳаётбахш қўшиқлари оғиздан-оғизга кўчиб юрибди. Гомель шаҳрининг меҳнат-кашлари ўз ҳаётини эл-юрт учун бахш этган жангчи-шоир номини муносиб ардоқлаб, эъзозлашмоқда. У дафн этилган қардошлик мазоридаги қабрига ҳайкал ўрнатилган. Гомель вилоятининг Лоевск туманидаги Козероги қишлоғида бир сўлим кўча Султон Жўра номи билан аталади. У ерда ёдгорлик тахтаси ўрнатилган бўлиб, қуйидаги сўзлар ёзиб қўйилган:

*“Султон Жўраев, 1910 йилда туғилган, Ўзбек халқининг шонли фарзанди, шоир, пулемётчи-кавалерист. 1943 йил 10 ноябрда Лоев шаҳрини озод қилиш вақтида немис-фашизм босқинчиларига қарши олиб борилган жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлган”.*

Лоевск туман ўрта мактабининг ўқитувчи ва ўқувчилари Султон Жўранинг ҳаёти ва жанговар фаолиятига оид бой материаллар тўплашган. Мактаб музейида ана шу қимматли материаллар асосида жангчи шоир хотирасига шон-шараф бурчаги ташкил этилган. Николай Островский номидаги мукофот конкурсининг жюриси ижодий фаолиятини ёшлар ҳаёти билан узвий боғлагани, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашдаги ролини ҳисобга олиб Султон Жўрани мемориал медаль билан мукофотлади.

Ҳа, унинг шуҳрати асло сўнмайди. Чунки ўз ҳаёти билан яшаш ва ишлашнинг энг олий намунасини кўрсатди.

---

<sup>1</sup> “Ўткир эди қалами”. “Ўзбекистон” нашриёти. 1965. 76-бет.

Халқимиз бугун ўз суюкли фарзанди ҳақида қўшиқлар тўқимоқда, унинг ёрқин ҳаётини тараннум этувчи катга бадийй полотнолар яратмоқда. Султон Жўра орамиздан жуда эрта кетди. Шоир Хайриддин Салоҳ Султон Жўрага бағишлаган поэмасида айтганидек:

Афсус, ўтди оламдан бевақт  
Ўн гулидан бири очилмай.  
Сулув шеърлар ёзмоқликка аҳд  
Қилган эди, пок эди гулдай.  
Бу бағри кенг гулгун ҳаётда,  
Ҳали унинг кўп эди ҳаққи.  
Ғалабамиз кулган соатда  
На кўксига гул узиб тутди,  
На сайр этди хиёбонларда,  
На гулшанда айланиб юрди.  
На сахрою биёбонларда  
Боғлар барпо бўлганин кўрди.  
Етолмади етилган ёзга,  
Қўшиқ тўқиб баҳорига у.  
Бизлар қайтдик қишлоғимизга,  
Қайтолмади диёрига у.  
Орзулари мўл эди, афсус...  
Ёш умрга ёв бўлди завоқ...<sup>1</sup>

Аммо:

Авиюлларга ундан обида  
Бўлиб шеърый гулдаста қолди...<sup>2</sup>

Шу шеърый гулдаста шоир абадиятининг тимсолидир.

Султон Жўранинг ҳаёт йўлига назар ташлаган ҳар бир кишининг кўз олдида кўкрагида ўзбек адабиётини ривожлантиришдаги хизматлари учун тақдирланган “Ҳурмат белгиси” ва Ватан уруши жангларида кўрсатган жасорати учун мукофотланган “2-даражали Ватан уруши” ордени порлаган толмас курашчи, шоир ва жангчи, ажойиб инсон образи гавдаланади.

*20 июн, 1968 йил*

---

<sup>1</sup> “Шарқ юлдузи” журнали, Т., 1965, 5-сон, 30-бет.

<sup>2</sup> Шу ерда.



## ФОЛЬКЛОР ВА ЁЗМА АДАБИЁТ

(Масаланинг тарихига доир)

Босиб ўтилган тарихий тараққиётимиз давомида халқимиз маърифат, маънавият ва маданият соҳаларида катта ютуқларга эришди.

Жаҳон халқларининг илғор маданиятидан баҳраманд бўлган ўзбек адабиёти бугунги кунда жаҳонга танилган катта бадиий ҳазиналардан бири бўлиб қолди. Бунда барча омиллар қатори миллий адабий аъёналарнинг, жумладан, бой тарихга эга бўлган халқ оғзаки ижодининг роли ва ўрни буюқдир.

Чиндан ҳам ёзма бадиий адабиётнинг халқ оғзаки ижодига муносабати реалистик адабиёт назариясининг энг муҳим масалаларидан бўлиб қолмоқда. Бу ўз навбатида, бадиий эстетиканинг асосий муаммоларидан бўлган адабиёт ва санъатдаги халқчиллик, ғоявийлик ва бадиий маҳорат, меросга муносабат масалалари билан боғлиқдир.

30-йилларда ўзбек фольклори намуналарини ва улар ҳақидаги тадқиқотларни ўз ичига олган бир қанча китоблар, тўпламлар нашр этилди. Миён Бузрук ўзининг “Октябрғача бўлган ўзбек оғзаки адабиёти” китобида ўзбек халқ эртаклари, халқ театри, мақол ва дostonларидан намуналар киритиб, уларнинг изоҳи ва таҳлилини берди. Унинг айрим ўринларда методологик жиҳатдан нотўғри қарашлари (“Алпомиш” дostonини нотўғри баҳолаш каби)ни қайд этган ҳолда, умуман, фольклорнинг ёзма адабиётга бўлган таъсири, унинг аҳамияти юқори баҳоланганини эътироф этмоқ керак. Масалан, у бой халқ оғзаки ижодининг жуда катта имкониятларини, ранг-баранг тасвирий воситаларини қайд этиб шундай ёзади: “... гўзал тасвирлар халқ ижодиётида оз эмас. Қисқа қилиб айтганда, ўзбек фольклори ўзининг тили, услуби, бадиий тасвирлари жиҳатидан кенг меҳнаткаш оммасининг завқига мувофиқ ўзбек адабиётини ўстиришда ёрдамчи манбалар қаторида қабариб туради”<sup>1</sup>.

Ўрта Осиё бюросининг (1933 йил 20–25 майда ўтган I пленумида “Ўрта Осиё халқлари адабиётининг тараққиёти”

<sup>1</sup> М.Бузрук. Солихов. “Октябрғача бўлган ўзбек оғзаки адабиёти” (фольклор). Тошкент., 1935, 33-бет

ҳақида гап кетди. Унда ёзувчиларнинг бадиий тил устида ишлаши, сўз бойлигини орттириб бориши алоҳида таъкидланади. Бунинг учун неча юз йиллар мобайнида яратилган халқ тилидан фойдаланиш, фольклор асарларини қунт билан ўрганиш зарурлиги уқтирилди. 1934 йил 14 февралда “Литература Средней Азии” газетаси ўз бош мақоласини фольклор масаласига бағишлади. Чунончи мақолада: “Айрим миллий ёзувчилар (А.Қодирий, С.Айний, Ф.Фулом ва бошқалар) фольклордан ўрганиб, ўз асарларининг бадиий қимматини ошираётганини ҳаётда кўрсатмоқда”, дейилади. Мақолада халқ оғзаки ижодини тўплаш ва нашр қилишга катта эътибор бериш билан бирга адабиётшунос ва адабий танқидчилар олдида турган муҳим масалалар ҳам кўрсатилади. Улардан бири халқ оғзаки ижоди ёзувчиларимиз томонидан қандай ўрганилаётгани, оғзаки адабиётнинг адиблар ижодига таъсири, маҳоратларининг ўсувига кўмагини кенг очиш ва тарғиб қилиш эканлиги таъкидланади.

Газетанинг шу сонида “Ёзувчилар фольклор ҳақида” рубрикаси остида Ҳусайн Шамс, Ҳасан Пўлат, Плитнёвларнинг мақолалари берилган. Улар ўз ижодлари, тажрибалари асосида фольклорнинг ёзувчи ижодий камолотида ўйнаган ролини қайд қилдилар. Жумладан, Ҳ.Шамс “Олтин фонд” деб номланган мақоласида “Ёзувчи бўлишимдан илгарийк мен фольклор билан шуғулланганман. Менда турли бўлимларга қаратилган катта дафтар бўлиб, бунга фольклор материалларини, мақоллар ва маталлар, қўшиқлар ва болалар ўйинларини ёзиб бораман... Мана шу қимматли заҳира — олтин фонддан бадиий асар устида ишлаганимда фойдаланаман. Ёш ёзувчиларнинг асарларига ёзган тақризимда, мен одатда, уларга фольклордан ўрганишни таклиф этаман”<sup>1</sup>.

Ўша йиллари халқ оғзаки ижодини тўплаш ишига республикамизнинг турли бурчакларидаги зиёлиларига Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг мурожаати эълон қилинди. Мурожаатда фольклор асарларини тўплаш тамойиллари, унинг аҳамияти, маданий ўсишимизда ўйнаган роли баён қилинади: “Фольклор фақат ўтмишнинг ҳайкалигина эмас, ҳозирги замоннинг баланд овозидир. Замонамизни очиқ акс

---

<sup>1</sup> Литература Средней Азии, 14 февраля, 1934.

эттирган ёзма бадий адабиёт сингари оғзаки адабиёт ҳам ҳар куни вужудга келади. Янги қўшиқлар, янги эртақлар, мақоллар, лапарларда бизнинг кунларда бўлаётган ишлар акс этгандур... Келгуси ёш насллар учун барча халқлар томонидан яратилган оғзаки поэзия катта тарихий аҳамиятга эга бўлажак. Фольклорни билиш ва уни ўрганиш ишига қўшилган ҳар бир ёш ёзувчи, адабий тўғарак аъзоси, қишлоқ ва ишчи мухбирлари шунга ишонсинларки, уларнинг қилган меҳнатлари фан ва адабиётга ҳеч шубҳасиз фойда етказадур. Чунки халқ оғзаки ижодини тўплаш ва уни ўрганиш меҳнаткаш халқнинг бевосита иштироки билангина мумкиндир”, дейилади ўша муурожаатда.

Халқ оғзаки ижодига бўлган эътибор, зўр қизиқиш уни тўплаш ва нашр қилиш, янги бахшиларни аниқлаш, илгаридан маълум бўлган халқ достонларининг янги вариантларини ёзиб олиш ишлари айни чоғда янги адабиётнинг ривожланиши ва такомилда халқ ижодининг ўйнаган ролини қайд қилиш, бу ўзаро муносабатнинг назарий асосларини очишга ҳам қаратилган эди.

Халқ ижодига нигилистик муносабатда бўлган айрим мутахассислар кенг жамоатчилик томонидан кескин фош қилинди. Айни чоғда матбуотда ёзувчиларнинг анжуманларида бу нарса махсус баҳсга сабаб бўлиб турди. Ўзбекистон ёзувчиларининг I съезди (1934 й., 7—11 март)да Ўзбекистон МКнинг биринчи котиби А.Икромов катта нутқ сўзлаб, адабиётда юксак гоаявийлик ва бадийлик учун кураш масалаларига тўхталади. ёзувчиларнинг мумтозлардан, рус ёзувчиларидан ва ниҳоят, бой халқ оғзаки ижодидан фойдаланиш, тинмай ўрганиш, фольклор асарларини тўплашга катта эътибор бериш лозимлигини алоҳида таъкидлади.

Ўртоқ А.Икромов халқ ижодидан ўрганиш ва уни тўплаш лозимлигини қайд этганда енгилтаъб кишиларга мўлжалланган палапартиш сўз ўйинлари, лапар, яллаларни эмас, балки халқнинг дил ҳасратини, унинг тарихи, турмушини ифодаловчи, бутун руҳий оламини очувчи фольклор асарларини кўзда тутати ва буни аниқ мисолларда алоҳида кўрсатади. Айни чоғда мумтозларга ва халқ ижодига лоқайдлик билан қаровчи айрим ёзувчиларни кескин танқид қилади.

Чунончи, у шундай дейди: “Ҳозир қадимги ўзбек мумтоз адабиётидан ҳеч нарса нашр қилиш керак эмас, деган кайфиятдаги айрим ёзувчилар бор. Бундан икки ой муқаллам мен адабиётимизда таниқли бўлган бир ўртоқ билан суҳбатлашдим ва унга ўзбек мумтоз ёзма адабиёти ва халқ оғзаки ижодининг энг яхши намуналарини изоҳлар, сўз белгилари ва тушунтиришлари билан нашр этиш зарурлигини айтдим. Шундай китоб бор, масалан, бошдан-оёқ мақоллардан ташкил топган, ўзбек тилининг ғоят бойлигини кўрсатувчи Гулханийнинг “Зарбулмасал”и. Бунини нима учун нашр қилмаслик керак? Мумкин эмас дейишди. Мен бу нотўғри эканлигини айтдим. Биз “Горе Леваков”га қаршимиз, маъмуриятчиларга қаршимиз ва биз бадий қимматга эга бўлган қадимий китобларни нашр этамиз. Биз “Мулла Насриддин Афанди” номи билан боғлиқ бўлган асарларни тўплаб, унинг тўлиқ нашрини қиламиз”<sup>1</sup>.

Ўртоқ А.Икромовнинг съезддаги бу нутқи ва сўнгроқ Бутуниттифок миқёсида марказий матбуотларда, ёзувчилар йиғилишларида бой халқ оғзаки ижоди, унинг ёзма адабиётини ҳар томонлама озиқлантирувчи потенциал кучи, умуман, меросга муносабат масалалари адабиётнинг кун тартибидаги муҳим масалаларидан бири бўлиб қолди. Ўзбекистон ёзувчиларининг II съезди (1939) да “Ўзбек халқ оғзаки ижоди ҳақида” махсус маъруза қўйилиши ва бу масаланинг кенг муҳокама қилиниши фикримиз далилидир. Фафур Фуломнинг бу маърузасида ўзбек халқ оғзаки ижодининг жуда қадимий, бой ва бадий бўёқларга сероб эканлиги қайд қилинади. Бахшиларнинг ижод йўллари, уларнинг услуби, конкрет халқ достонларининг поэтикаси кенг таҳлил этилди.

Ғ.Фулом маърузасининг характерли белгиларидан бири шундаки, бунда у халқ оғзаки ижодининг ўзбек ёзувчиларининг ижодий камолотида ўйнаган буюк ролини муайян мисоллар орқали очади ва бадий маҳорат, ёзувчининг ижодий лабораторияси хусусида жуда характерли назарий хулосалар чиқаради. У Ҳамза, Ҳ. Олимжон, Собир Абдулла ва бошқа

<sup>1</sup> Советская литература народов Средней Азии. 1934, 2 (7) август, 85-бет.

ёзувчилар ижоди мисолида ёзма халқ оғзаки ижодининг ўзаро муносабатлари масалаларини ёритади.

Фольклор ўзининг жуда муҳим томонлари билан реалистик адабиёт ижодкори учун ҳар томонлама қадрли ва қимматли эканлиги ижодий тажрибада исботлана борди.

Ёзувчиларимиз халқ ижоди намуналарини тўплаш ва уни нашр этиш бобида ҳам самарали ишладилар. Масалан, Элбек ана шундай қилди. У ўз ижодининг жуда катта қисмини фольклор асарларини тўплаш ва нашр этишга бағишлади. Бу нарса, шубҳасиз, унинг ижодига фольклор асарларини ўзлаштиришда ва ижодий ўрганишда баъзан формализмга йўл очди. У бора-бора бу хатони тушуна борди. Буни 1935 йилда тўплаб нашр этган “Ашулалар” тўпламига ёзган сўзбошисидан кўриш мумкин: “Халқ адабиёти жуда бой бўлиши билан бирга ўз даври ва ўша замон кишиларининг турмушларини ўз ичига олган қимматли адабий ҳужжатдир... Ашулалар ёки қўшиқлар ҳаётий лавҳаларни турмуш безаги билан зийнатлаб, унинг аччиқ-чучукларини ўз парчаларига ўраб, сақлаб келувчи муҳим адабий ҳужжатлардирки, булар ўзбек ҳаётида бўлган ва бўлаётган турли жараёнларни ўзларида гавдалантириб кўрсатадилар. Шунинг учун “Халқ оғзаки адабиётини тўплаш ва ўрганиш ҳамда танқидий қараш билан ундан фойдаланиш биз учун керак ва тегишлидир. Чунки халқ адабий ижодини ўрганиш бизнинг ёзма адабиётимиз учун катта материал ва сабоқ беради”<sup>1</sup>.

Элбекнинг узоқ вақт фольклор асарларини тўплаб, нашр этиш ишлари билан шуғулланиши, уларни илмий ўрганиши бадий ижодида ҳам сезиларли из қолдирди. Бу жиҳатдан унинг “Аноргул” номли ҳужжатли ҳикояси, айниқса характерлидир. Ёзувчи уни “Эски қишлоқ турмуши”ни ҳикоя қилувчи асар, дея ишора қилади. Ҳикояда Аноргул номли қизнинг мажбуран икки хотин қўйган Акром чиён исмли йигитга узатилиши, тўй маросими, юз очиш каби маросимларда йигит-қизларнинг айтишувлари, лапарлар, ёр-ёрлар ўз ўрнида келтирилган. Муҳими шундаки, бу халқ қўшиқлари қизларнинг дарду ҳасратларини, тилак-орзуларини ифодаловчи поэтик восита вазифасини бажаради, асар сюжетининг қизиқарли бўлишини таъмин этади.

---

<sup>1</sup> Элбек. “Ашулалар” тўплами. Тошкент—Самарқанд. 1935, 67-бет.

Ҳикояда Аноргул дугоналарининг, отасининг бой қарзидан қутилиш учун, ноилож ўз қизини бойга беришга мажбур бўлган отадан ҳасрат қилиб айтган кўшиқлари келтирилади:

Шаҳар йўли тош экан,  
Ичганлари мош экан?  
Қиз боққан Ўрмонжоннинг  
Икки кўзи ёш экан<sup>1</sup>.

Ҳикоянинг асосий воқеаси Аноргулнинг унаштирилиши, тўй таралдудидан бошланади. Унда тўй маросимининг барча тартиблари, урф-одатлари, анъанавий кўшиқ турлари воситасида баён этилади. Ҳикоядаги қизлар куйлаган:

Жийда кесдим, сувга солдим, сув бўлиб оқармикан,  
Чин кўнглимни ёрга солдим, оғрисам боқармикан.  
Оғридим, боқолмади, кўйлар олиб қоқолмади,  
Жон ота, жоним онам, юртларда эмчи қолмади.

Ёки:

Каклигим қаҳ-қаҳ учади шу дарахтнинг шохида,  
Пастга тушмай қошига ўсма тилайдир каклигим.  
Ўсмаси ёмон экан, қулф урмади,  
Ваъдаси ёлғон экан, бир келмади.

Ва кувёв айтган:

Эшигинга супа боғлай, лой қилиб қоним билан,  
Сен мента ошиқ эсанг хизмат қилай жоним билан, —

сатрларидан иборат кўшиқлар ҳамда бошқа фольклор намуналари Элбек томонидан 1935 йилда нашр эттирилган “Ашулалар” тўпламига киритилган эди.

Адибнинг “Аноргул” ҳикояси 1927 йилда ёзилган. Демак, Элбек бу кўшиқ ва лапар намуналари билан ижодининг илк даврларида, яъни 20-йилларнинг бошида таниш бўлган ва

<sup>1</sup> Элбек. “Дадамат”. Очерк ва ҳикоялар. Тошкент., 1936, 3-бет.

бу фольклор асарлари унинг бутун ижоди давомида ҳамроҳ бўлиб келган.

Бу даврда ижодкорларнинг фольклордан фойдаланиши ва ўрганиши анъанавий тус олди. Хислат, Абдулла Авлоний каби шоирлар халқ ижодига бефарқ қарамади. Улар баъзан бевосита, баъзан эса бивосита халқ ижодига мурожаат қиладилар. Масалан, Хислат Навоийнинг “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин” дostonларини насрий йўл билан қайта ёзиб халққа тақдим қилар экан, бу асарларга асос бўлган халқ ижоди намуналарига ҳам суянгани шубҳасиздир. Ўзининг илк шеърларини халқ куйларига мослаб ёзган Абдулла Авлоний сўнграқ “Муштум” журналида ва газета саҳифаларида эълон қилган ҳажвий ҳикоялар ва юмористик асарларида халқнинг аския, ҳажвияларидан ҳам кенг фойдаланди.

Ойбек, Ҳ.Олимжон, К.Яшин, Уйғун, Миртемир, Шайхзода, Собир Абдулла каби ёзувчилар халқ оғзаки ижодидан ҳам озиқландилар. Натижада ўзбек реалистик адабиётининг муҳим хусусиятларидан бўлган чуқур халқчиллик билан сугорилган бадийий полотнолар яратдилар.

Ўзбек адабиёти ва маданиятининг яқин дўсти бўлган А. Дейч ўзининг “Ўзбек халқининг қомуси” мақоласида “юқорида номлари қайд этилган ўзбек ёзувчилари ижоди, халқ санъати ва Ўрта Осиё мумтоз шеърляти билан алоқада бўлиш – улар ижодининг муштарак характерли хусусиятларидир. Шу туфайли улар ижодида фикр аниқ, ҳикматли шеърлар, оҳангдор кайфиятлар, кўтаринкилик мавжуд”<sup>1</sup>.

Бу – ҳақ гап. Мазкур ёзувчилар ўзларининг илк ижодиданоқ фольклорга меҳр билан қараганларини қайд қиладилар.

Фольклордаги соф мақсадли, кишини ҳайратда қолдирадиган ажойиб қаҳрамонлар – халқнинг ҳақиқат ва адолат ҳақидаги ғояларини ифодаловчи жасур кишилар, уларнинг сербўёқ тасвири Ойбекнинг диққат марказида туради ва у ўзининг қатор мақола ва суҳбатларида халқ ижодининг ана шу томонига алоҳида эътибор бериб, ёзувчиларимизни мафтун этган бу халқ дурдоналарини улуғлайди. Шунингдек, Ойбек халқ ижодининг тили, чуқур мазмунга ва рангга эга бўлган

---

<sup>1</sup> Дейч А. ” Ўзбекистон қалби ”. Тошкент., 1974, 101-бет.

бошқа поэтик бўлакларни алоҳида таъкидлайди ва ундан ўрганишга даъват этади.

“Ёзувчилар тилни халқдан ўрганишлари лозим. Халқ тили ажойиб шакллари ва қочириқларига бой битмас-туганмас асл манбадир”<sup>1</sup>, деб ёзган эди адиб “Навоий” романини қандай ёздим”, деган мақоласида.

Ойбек ижодининг ҳар бир қадамида, ўзи фикр юритган ҳар бир асар муносабати билан халқ ижодининг бебаҳо хазина эканини таъкидлаб, таърифлаб борди ва ҳар гал халқ ижодининг янги қирраларини, ёзувчи ўрганиши зарур бўлган масалаларни кўрсатиб берди. У Абдулла Қодирий ижодини таҳлил қилар экан, халқ тилининг буюк қудрати ҳақида зўр эҳтирос билан ёзади. Ғ.Ғулом ва Ҳ.Олимжон ҳақида фикр юритар экан, халқ поэтик ижодининг буюк роли ва унинг ёзма адабиётга таъсири ҳақида аниқ мисоллар асосида чуқур назарий фикрлар билдиради. У Алишер Навоий ижодини кузатар ва таҳлил қилар экан, бу буюк сиймонинг халқ ижодига бўлган муносабати ҳақида алоҳида кенг тўхталади. Фольклорнинг катта ижтимоий ва бадиий таъсир кучини кўрсатишга ҳаракат қилади. Чунончи, у “Фарҳод ва Ширин” достони ҳақида шундай ёзади: “Бу буюк асарнинг сюжети, шубҳасиз, халқ адабиёти хазинасидан олингандир. Бу достоннинг бир афсона эканлигини Навоий ҳам яширмайди... Навоий бу асарни яратишда халқ ижодидан фойдаланган. Зотан, аксар юксак бадиий асарларнинг негизида халқ ижоди ётади...”

Албатта, Навоий халқ ижодидаги фикрларни ўз идеаллари призмасидан ўтказиб, тамом янги бир асар, ғоявий йўналиш ва санъаткорлик даражаси эътибори ила халқниқидан бошқа асар яратган. Маълум даврда яшаган, маълум мафкурага эга бўлган шоирнинг ижодий фантазиясидан кечган халқ адабиёти материаллари бошқа ранглар, бошқа товланишлар касб этади. Халқ адабиётидаги образлар қайтадан ишланди, қаҳрамонлар бошқа янги ғояларни тафсил этувчи шахсларга айланади ва ҳоказо.

“Фарҳод ва Ширин”да ҳам халқ афсонаси асосий материал бўлиб хизмат этган. Шоир халқнинг бадиий тўқимасига ранг-

---

<sup>1</sup> Адабиётимиз автобиографияси. Тошкент, 1974, 160-бет.



баранг фикр гулларини чизиб, асарнинг бутун қисмларини маълум фалсафий ғоя билан боғлаб катта проблематик дoston яратган”<sup>1</sup>.

Халқ ижодига юксак баҳо берган ва ундан ўзи ҳам кенг илҳом олган Ойбек бу бой бадиий хазина умр бўйи унга ҳамроҳ ва катта ижодий мактаб бўлиб келганини қайд этиб, ўзининг 60 йиллик юбилейи кечасида шундай деган эди:

“Халқ, унинг тарихи, ҳаёти, унинг кўп қўшиқлари мен учун битмас-туганмас илҳом булоғи бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади ҳам”<sup>2</sup>.

Ойбек ўз насрий асарларида халқ ижодидаги қаҳрамонлар характери, портрет яратишдаги кучли тасвирлар, мақол ва афоризмлар, ривоятлардан кенг фойдаланганидек, чуқур халқ ижоди руҳида “Бахтигул ва Соғиндиқ” поэмасини яратди. Тўғри, Ойбекнинг бу поэмаси бевосита муайян фольклор асарлари сюжетида ёки бошдан-оёқ бирон аниқ фольклор асари мотивида яратилган эмас. Аммо ишқий-романтик дostonлар ва қаҳрамонлик эпосларига хос элементлар ва айрим мотивларда ана шу руҳ яққол сезилади.

Шоир поэманинг биринчи вариантыда (1934) “Бувимнинг айтмишларидан” деб изоҳ бериши бежиз эмас, албатта. Шубҳасиз, ҳаётдаги адолатсизлик, жоҳилликка қарши аламзада ошиқ йигитнинг севги романтикасини, унинг қаҳрамонлиги, жасурлигини беришда халқ эпослари ва афсона, ривоятлардаги вазиятлардан кенг фойдаланган, халқ ижоди материалларини сингдириб юборган.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, поэманинг дастлабки вариантыда айрим натуралистик характерга эга бўлган майда тафсилотлар кейинги вариантларда олиб ташланиб, ўрнига бош қаҳрамон Соғиндиқнинг қизгин фаолиятини очишга хизмат этувчи эпизодлар киритилган. Бу эса Ойбек реализмининг тобора чуқурлашиб борганидан дарак беради. Энг муҳими бу эпизодларда Ойбек севишганлар қиссасига бағишланган жаҳон адабиёти тажрибасига, халқ ижоди намунасига янада кенгроқ суянади. Чунончи, поэманинг иккинчи вариантыда Соғиндиқнинг ўз ёрини қутқариш учун кўрган чоралари, Бахтигул билан

---

<sup>1</sup> Ойбек. Асарлар, 9-жилд, Тошкент., 1974, 78-бет.

<sup>2</sup> Адабиёт гимиз автобиографияси, 166-бет.

дийдор кўришиш мақсадида Отабойнинг қароли бўлиши, юрак дардларини кўшиқ орқали ифодалаб Бахтигулга ўзини таништириш, уни қутқариш тадбирларини кўриши каби воқеалари муҳаббати топталган, ҳақоратланган Ғарибнинг Шоҳсанам саройига келиши воқеалари тасвирланган “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам” ишқий-романтик достони ва унинг Хоразмда тарқалган вариантлари билан жуда ҳамоҳангдир. Соғиндиқ — оқин, дўмбирани дўндириб чертади. Бир қарра Отабой қарвонига ўз дўстлари билан ҳужум қилиб, муваффақиятсизликка учрагач, бошқа тадбир қўллайди. У Отабой иккинчи марта Қарқарага келганида унга қарол бўлиб тушади ва севгилиси Бахтигулга ўзини меҳр тўла кўшиғи билан танитади. Худди шу ўринда Ойбек халқ эпосларидаги тасвир услубларини қўллайди. Асардаги эпик баён лирик тасвир билан алмашади. Куйидаги параллел лаҳзаларга эътибор берайлик. Юрагини ғамалам қоплаган Бахтигул тўлғанади. Уйку қочган. Ногаҳон севгилиси Соғиндиқнинг кўшиғи эшитилади:

Шунда юксалар суюкли, кўркам  
Таниш бир овоз. Шунда ногаҳон,  
Жаҳон ёришар Бахтигул учун:  
Соғиндиқ куйлар — мумкинми ахир.  
Қалтираб тинглар, юракда тўлқин.  
Дардини куйлар ёш оқин-шоир:

“Келдим сени сўроқлаб.  
Дилда ёлғиз ардоқлаб.  
Ҳолим сўр, марҳамат қил.  
Берган сўзингни оқлаб...”<sup>1</sup>

Соғиндиқ Бахтигулни қутқариш йўлидаги олиб борган кураши, торгган азоблари ҳақида тўлқинланиб куйлайди.

У ўзининг дилкашлиғи, кўрқмас ва тадбиркорлиғи билан қароллар ўртасида тез танилади, уларнинг бошини кўшади ва севгилиси Бахтигулнинг ёрдамида Отабойни енгиб, озод бўлишади, мурод-мақсадига етади. Бу воқеалар “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам” достонидаги севишганларнинг висол учун кураши ва мурод-мақсадларига эришиши, буни халқнинг хайрихоҳлиғи, ошиқнинг бахшилиғи, ўзини ишқий айтишма

<sup>1</sup> Ойбек. Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент., 1952. 270-бет.

билан таништириши эпизодларига жуда ҳамоҳанг. Ғариб ўзини шундай танитади:

Қулоқ солиб, тингла менинг розимни,  
Олур бўлсанг қул жойина ол, Санам.  
Киши билмас асло менинг аслимни,  
Олур бўлсанг қул жойина ол, Санам.  
Рақиблар элидан пинҳон эт мени.  
Ғариб айтур чин ошиқман, бил мени,  
Олур бўлсанг қул жойина ол, Санам<sup>1</sup>.

Бундай параллел кузатишлар ҳеч қачон чалғитмаслиги керак. Ёзувчи ўз идеалига, ўз ғоявий ниятига мос мотивлар, усуллар топади, айрим образлардан илҳомланади, уларни ижодий қўллайди. Тўла маънода ижодий ёндашади, юлиб-чўқиб кетмайди: Бунда Ойбекнинг “Халқнинг образли тафакқурини тўлиқ идрок этишга” урингани яққол кўринади.

Ойбек ўзининг насрий асарларида ҳам жуда кўп ўринларда халқ ижодига кенг мурожаат қилди. Айрим афсона, ривоят, мақол ва маталларни кенг қўллади.

Фольклор ва унинг ёзувчи ижодида тугган ўрнини очишга Ҳ.Олимжон ижоди катта материал беради. Халқ ижодига яқинлик шоир ижодининг илк давридан оқ бошланган. У ўзининг болалик даврини эслар экан, халқимиз ўртасида жуда кенг тарқалган “Тоҳир ва Зухра”, “Маликаи Ҳуснобод”, “Ёрилтош”, “Кенжа ботир” каби жуда кўп эртақларни суюкли онасидан такрор-такрор эшитганлигини таъкидлайди. Буни шоир сўнграқ яратган “Ойгул билан Бахтиёр” поэмасида шундай эслайди:

Болалик кунларимда,  
Уйқусиз тунларимда  
Кўп эртақ эшитгандим,  
Сўйлаб берарди бувим.  
Эсимда ўша дамлар:  
Ўзи учар гиламлар,  
Тоҳир-Зухра, Ёрилтош,  
Ойни уялтирган қош.  
Ўт боғлаган қанотлар  
Беқанот учган отлар...<sup>2</sup>

<sup>1</sup> “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”. Тошкент., 1956. 4-бет.

<sup>2</sup> Ҳ.Олимжон. Асарлар мажмуаси. Ж.2, Тошкент., 1971, 119-бет.

Халқ ижодига бўлган муҳаббат шоирнинг бутун ижоди давомида унга катта илҳом манбаи бўлиб келди.

Шоир ижодининг фольклор билан боғлиқлиги турли кўринишларда намоён бўлди. У ўзининг Фозил шоир ва Абдулла бахшиларга бағишлаган “Куйчининг хаёли”, “Дўмбиранинг мақтови” каби бағишлов шеърларида, фольклор ҳақида ёзган “Адабиёт ва халқ”, “Жамбул ва халқ”, “Ҳасан баграк ҳақида”, “Фарҳод ва Ширин” ҳақида” каби қатор мақолаларида ва ниҳоят машҳур “Алпомиш” достони, унинг нашр матни устида олиб борган иши, ёзган сўз бошисида ёрқин кўринади. Буларда шоир фольклорнинг билагон олими, унинг ёзма адабиётнинг ривожлантирилишидаги ролини баҳолай олувчи етук шоир сифатида танилади. Ҳ.Олимжон фольклор асарларини халқнинг энг эзгу ниятларини, кучи ва қудратини, инсоний поклик, мардлик ва жасоратини гараннум этувчи халқнинг беғубор ижоди сифатида баҳолайди ва халқнинг яратувчанлик кучи ва иродасини улуғлайди.

“Халқ доим яратади, – дейди шоир “Алпомиш” достонига ёзган кириш сўзида. – Халқ ўз бошидан энг қора кунларни кечириб турган бир вақтда ҳам яратади, ижод қилади. Реакциянинг энг қора йилларида меҳнаткаш халқ орасида юз берган ҳар қандай интилиш, бўғизидан бўғилиб турган кунларда ҳам халқ яратар, куйлар эди. Халқ бундай вақтларда ўз хаёлини узоқ асрларга қаратар, озод турмуш ҳаёти билан тасалли топар ва ўз фантазиясида ўзига маъқул кўринган дунёни жонлантириб қарар эди”<sup>1</sup>. Ҳ.Олимжон халқ ижоди асарларининг пишиқ ва равонлиги, образлиги, кенг, йирик воқеани ихчам ифода эта олиш, гавдалантириш хусусиятини алоҳида таъкидлайди. Масалан, шоир ўзи иштирок этган бир гуруҳ шоирлар томонидан ёзилган шеърый хатда ўзбек шеъриятининг анъанавий шаклларида жуда кенг фойдаланганлиги, айни чоғда халқ ижоди йўли катта ижодий намуна бўлганини мамнуният билан қайд қилади: “Бунда (*шеърый хатда – Ф.М.*) бутун бир халқнинг қарийб минг йил давомида бошидан кечирганлари, унинг қайғу ва ғамлари, дард ва ситамлари, исён ва курашлари, яратган мард фарзандлари, ўғил ва қизлари, уларнинг эришган бахт ва саодати, порлоқ

---

<sup>1</sup> “Алпомиш”. Тошкент., 1957, 3-бет.

келажаги айтилмоги лозим эди”... Табиийки, бунда хатнинг узундан-узоқ ҳисобот маърузасига айланиб қолиб, ўқувчилар учун жуда зериктирарли бўлиб чиқмоғи мумкин эди. Шунинг учун хатнинг муаллифлари уни мумкин қадар чуқур лиризм билан суғоришга, уни халқ дostonлари руҳига яқин қилиб тузишга интилдilar. Бу жиҳатдан ўзбек халқи орасида яратилган гўзал халқ кўшиқлари жуда катта ёрдамга келди. Гўзал, мазмундор ва ўйноқи халқ кўшиқлари хатнинг табиатини очиб, унга ҳусн бўлиб тушдилар. Кўшиқлар хатни бойитди, хат кўшиқларни намойиш қилди”<sup>1</sup>. Ҳ. Олимжон ўзининг “Ойгул билан Бахтиёр”, “Семурғ ёки Паризод ва Бунёд” поэмаларида халқ ижоди материалларидан фойдаланишнинг ибратли намунасини кўрсатди. Буларда у халқ эртақларининг мазмунини шеърӣ йўл билан қайта ҳикоя қилиш йўлидан бормади. У фольклор асарлари қозонида қайнади, бутун ижоди намуналаридан энг зарур воқеа ва вазиятларни, тасвир услубларни саралаб, улардан жуда моҳирлик билан фойдаланди. Фольклор асарларидаги жуда кўп лавҳалар ёзувчи бадиий фантазиясини бойитишини, катта ижодий режаларни амалга оширишга тайёрловчи буюк бир хазина эканини ёзувчи ўз ижоди мисолида кўрсатди.

Маълумки, ёзувчининг халқ ижоди билан яқинлигини фақат унинг болалик ва ёшлик давридаги хотиралари билан чегаралаб бўлмайди. Ҳақиқий санъаткорнинг онгига бутун ҳаёти даврида халқ ижоди ҳар хил йўллар билан бевосита ва билвосита таъсир этиб келадикки, буни эътироф этиш керак. Бошқача қилиб айтганда, фольклор ёзувчи онги ва тушунчаси, хотирасига фақат бевосита ижодий ўзлаштирадиган бадиий материалгина бўлиб қолмай, айна чоғда ёзувчининг тасаввурини кўзғовчи, унга туртки берувчи бой ҳақиқий ассоциациялар тугдирувчи, тасвирланувчи воқеликни тўла ва ўз бўёғида бера олувчи турли мураккаб таассуротлар яратувчи кучли бадиий хазинадир. Шу важдан ҳам буюк санъаткорлар фольклор асарларининг бир нечасини қоришиқ ўргангани ҳолда улардаги энг зарур лаҳзаларни ўз бадиий асарларига, ўз гоъвий ниятларига мос ҳолда сингдиради ва

<sup>1</sup> Ҳ.Олимжон. Танланган асарлар, 3-жилд, Тошкент., 1960, 379-бет.

катта ижодий натижага эришадилар. Агар Ҳ.Олимжон “Ойгул билан Бахтиёр” поэмасида асосан “Маликаи Хуснобод” эртаги сюжетига асосланган ва шу мавзуга яқин халқ эртаклари мотивига суянган бўлса, “Семурғ” поэмасида халқимизнинг мардлик, жасорат, тўғрилиқ, ҳамкорлик каби эзгу орзу-истаклари ифодаланган, қаҳрамонлик тараннум этилган халқ эртаклари ва эпосларидаги жуда кўп воқеа ва вазиятлар. фантастик саргузаштлар, халқ донолиги ифодаланган кичик ривоятлар ва ниҳоят ўткир тигли, сербўёқ халқ сўз ва ибораларидан унумли фойдаланган. Бунда шоир аниқ бир халқ эртагини асос қилиб олмайди, балки ақл бовар қилмайдиган қаҳрамонликлар, мардлик ва жасорат кўрсатувчи кучли иродага эга бўлган қаҳрамоннинг саргузаштларини ҳикоя қилувчи “Кенжа ботир” эртаги, яхшиликка яхшилик қайтарувчи дўст ва ҳамкор Семурғ куш ҳақидаги эртақлар, ишқий-фантастик дostonларга кенг суянган. Масалан, Паризоднинг шартига биноан ёвуз девни енгиш йўлидаги Бунёднинг саргузаштлари беихтиёр “Кенжа ботир” саргузаштларини эслатади. Агар Кенжа ботирнинг мушкулларини осон қилган учар от бўлса, Бунёднинг бутун синовли ҳаёти давомида Семурғ куш ҳамкор ва мададкор бўлади. Паризод қўйган шартлар эртақ ва дostonлардаги, масалан, “Алпомиш” дostonидаги Барчиной шартларини эслатади. Аслини олганда, асардаги Паризод томонидан қўйилган шартлар асар сюжетини ҳаракатга келтирувчи муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Қаҳрамоннинг ўқувчига намуна қилиб кўрсатадиган барча хусусиятларини очишга сабаб бўлади. Шу йўсинда воқеалар бирин-кетин боғланиб кетади, синов шартлари эса ёзувчи учун воқеа ривожининг калити бўлиб қолади. Ҳ.Олимжон халқ ижодига фақат эпик асарларидагина эмас, балки лирик асарларида ҳам жуда кенг мурожаат қилди. Фольклор поэтикаси ва лексикасидан унумли фойдаланган шоир ўз шеърларининг содда ва равон, образга бой ва халққа яқин бўлишига эришди. Буңга шоир ўзининг бутун ижоди давомида ҳаракат қилди ва бошқаларни ҳам шу йўлдан боришига даъват этди. Фольклорга яқинлашишга адабиётнинг халқчиллигини таъмин этиш йўлларида бири сифатида қаради. Шу важдан “Ўзбек адабиётини юксалтириш, унинг тилини чин халқ тили қилиш, содда ва чуқур қилиш ва ниҳоят, умуман айтганда, ўзбек

адабиётини чин маънода халқчил қилиш учун фольклорнинг аҳамияти буюк бўлур”,<sup>1</sup> деб алоҳида таъкидлаб ёзган эди.

Шоирнинг “Икки қизнинг ҳикояси” поэмаси ҳам эртақнома ва ривоятлар баёни усулида ёзилган. Поэма фольклор асарларидаги муболағали тасвирларга бойлиги билан ажралади. Шоир:

Дарё бўйи, тоғ этагида,  
Ўтган экан чиройли бир қиз,  
Ошинаси сув ва шаббода,  
Ўсган экан танҳо ва ёлғиз<sup>2</sup>.

мисралари билан ўқувчини саргузаштли олам воқеаси тасвирига олиб киради. Умуман, Ҳ.Олимжон ижоди фольклор ва ёзма адабиётнинг ўзаро таъсири масаласини амалда кўрсатувчи ёрқин мисол бўла олади. Ҳ.Олимжоннинг “Пушкиннинг фольклорга ва халқ тилига бўлган муҳаббати адабиётини кенг халққа етказиш нияти билан туғилган”<sup>3</sup>, деган сўзлари бевосита унинг ўзига ҳам тааллуқдир. Бунга Ҳ.Олимжоннинг бой ижоди ва илмий фаолияти яққол мисол бўла олади. Шу важдан ҳам Ҳ.Олимжон ижодини кузатиб борган А.А.Фадеев ҳақли равишда уни “халқ фольклори ва эпосидан маҳорат билан фойдаланувчи юқори маданиятли шоир эди”<sup>4</sup>, деб ёзган эди.

Халқ ижоди ва унинг ёзма адабиёт тараққиётида тугган ўрнини юксак баҳолаган Ғ.Фулом бу соҳада катта намунавий фаолият кўрсатди. Ғ.Фулом ижодида фольклор таъсири бошқача бир кўринишга эга. У халқ ижодидаги ҳажвий йўналиш, халқ идеалини ўзида ифода этган тadbиркор образ, кучли юмор билан суғорилган латифаларга кенг муурожаат қилди.

Ғ.Фулом фольклорнинг кенг тарғиботчиси сифатида ҳам адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин тутди. У Ўзбекистон ёзувчиларининг II съездида фольклор ҳақида махсус доклад қилди (1939). Бунда у кўп асрлик тарихга эга бўлган ўзбек

<sup>1</sup> “Алпомиш”. Т., 1957, 18-бет.

<sup>2</sup> Ҳ.Олимжон. Асарлар мажмуаси. II жилд, Тошкент., 1971, 107-108-бетлар.

<sup>3</sup> Алпомиш. Т., 1957, 18-бет.

<sup>4</sup> Фадеев А.А. Гордость узбекского народа. За 30 лет (Сб.стат.) М., 1957, 321-бет.

халқ ижодининг бой хазинаси ранг-баранглиги ва юксак бадиийлиги ҳақида, унинг ёзма адабиётнинг тараққиётида катта ижодий тажриба бўла олувчи хусусиятларини ёрқин мисолларда кўрсатиб берди. Докладда ишқий-романтик ва қаҳрамонлик дostonлари кенг бадиий таҳлил қилинади. Халқ ҳаёти ва унинг тарихини яхши билмоқ учун халқ оғзаки ижодини чуқур ўрганмоқ зарурлиги ҳақидаги ҳақиқатни алоҳида таъкидлайди. “Фольклор асарлари, — дейди у. — ўтмишнинг катта тарихий хужжатлари бўлиб, ўша фольклор материални ўзлари ишлаб чиққан ўтмишнинг айрим саҳифаларини изоҳлашга ва ўша турмушда яшаган одамлар ҳаётини ўрганишга катта қулайлик туғдирадилар”<sup>1</sup>. Ф.Фулом маърузада ўзбек мумтоз ёзувчилари ва замондош ёзувчиларидан Ҳамза, Ҳ.Олимжон, Собир Абдулла ва бошқалар ижоди мисолида фольклор ва ёзма адабиётнинг ўзаро муносабатига доир фикрлар баён қилади. Айни чоғда ёзма адабиётнинг фольклорга бўлган таъсири ҳақида ҳам алоҳида тўхтайдики, бу жуда характерлидир. У ёзади: “Ёзма адабиётимизнинг кадрлари фольклордан ўрганиш билан биргаликда, иккинчи навбатда оғзаки адабиётнинг сўнгги ўсишига йўл-йўриқ кўрсатишлари керак. Оғзаки адабиётни янги сюжетлар билан бойитишда ўша сюжетни ифода қилар экан, ҳар бир сатригача бизнинг дунёқарашимиз билан суғорилганлигини таъмин қилишда ёзма адабий кадрларимиз фольклорчиларга ёрдамда бўлишлари керак”<sup>2</sup>.

Халқ кўшиқларидаги мусиқийлик, аниқ ва равонлик, образли сўз ва ифодалар, мақол ва маталлар, умуман, фольклор асарларининг лексик бойлиги Ф.Фуломнинг сиёсий ва публицистик шеърларида сайқал топган ҳолда алоҳида кўринади. Шоирнинг “Кўкан” поэмаси халқ ижоди руҳининг алоҳида сезилиб турилиши билан ажралади. Ф.Фулом “Кўкан” поэмасининг 1934 йилги нашри учун ёзган сўз бошисида буни алоҳида таъкидлайди. “Дostonнинг содда тил ва содда (эски) вазн билан, айниқса ўз ҳаётларига мумкин қадар яқинлашиб ёзилуви қолхозчилар оммаси ўртасида яхши рағбат уйғонтирди”<sup>3</sup>, — деб ёзган шоир поэмани чиндан ҳам халқ ижоди руҳига

<sup>1</sup> Ф.Фулом. Адабий-танқидий мақолалар. I, Тошкент., 1971, 144-бет.

<sup>2</sup> Ф.Фулом. Адабий-танқидий мақолалар. I, Тошкент., 1971, 182-бет.

<sup>3</sup> Ф.Фулом. Кўкан, Тошкент—Самарқанд., 1934, 5-бет.



яқинлаштиришга уринганини қайд этади. Поэмада фикрни ниҳоятда содда ифодалаш учун халқ сўз ва иборалари, мақоллари кўп қўлланганлиги, унинг тилини халқ сўзлашув тилига янада яқинлаштиришни таъмин этган. Шунингдек, дostonнинг:

Бир бор экан, бир йўқ экан шу замонда,  
Маманиёз бўлар экан Чуст томонда,<sup>1</sup> —  
каби бошланиши,

Шундай алдаб, бой Кўканни ишга сопти,  
Кўкан “бўнак олайми” деб ўйга қопти<sup>2</sup>, —

каби воқеани эртаксифат ҳикоя қилиб бериш усулида ёзилганлиги уни бевосита фольклор асарлари руҳига яқинлаштиради, шоирнинг фикр баёнида содда ва раволикка эришишини таъмин этади.

Ўзбек шоирларининг халқ ижодига бўлган ҳаваси, унинг бой хазинасидан баҳраманд бўлишдаги чуқур изланишлари тобора томир отиб бориши мумтоз адабиётни кенг мутолаа қилиш ва қардош халқлар адабиётининг энг нодир асарларини таржима қилиш йўли билан ҳам кенг ривож топди.

Шайхзода ўзининг бевосита фольклор асарларининг таҳлилига бағишланган “Ғариб ва Шоҳсанам” ҳақида”, “Халқ достони Ширин-Шакар ҳақида”, “Ажойиб халқ достони “Алпомиш” достонидаги баъзи бир поэтик хусусиятлар ҳақида”, “Дostonлар хазинадори” (Фозил Йўлдош ўғли ижоди ҳақида) каби мақолаларидан ташқари ўзбек ва қардош мумтоз адабиёти намояндалари ҳақидаги мақолаларида мумтозларнинг халқ ижодига бўлган муносабатини кенг таҳлил этади ва уларни намуна сифатида кўрсатади. Бу ўрнида шоирнинг “Навоий ижодида фольклор мотивлари”, “Шайх Низомий Ганжавий”, “Улуғ грузин шоири Шота Руставели” каби мақолалари характерлидир. Шайхзода Навоий ва Низомий “Хамса”ларига кирган дostonларининг сюжетлари Яқин Шарқнинг ёзма поэзиясига кирмасдан олдин турли халқларнинг фольклорида мавжуд бўлган эртак, афсона, ривоятлардан иборат эканини

<sup>1</sup> Ғ.Ғулом. Асарлар. IV жилд, Тошкент., 1973, 7-бет.

<sup>2</sup> Ўша китоб, 9-бет.

таъкидлаганликларини, уларнинг халқ бадиий хазинасига юксак ҳурмат билан қараганликларининг исботи сифатида таъкидлайди. Шоир мумтозлар фольклор асарларининг сюжетидангина баҳраманд бўлиб қолмай, балки халқ ижодининг жуда гўзал бадиий воситалари, услублари уларнинг асарларига сайқал берганини муайян мисолларда кўрсатади. Шайхзоданинг фольклорга бўлган муҳаббати ва қизиқиши бевосита мумтозларимизнинг халқ ижодига бўлган муносабати таъсири нагижасида содир бўлгани ва катта ижод мактаби бўлиб қолгани сир эмас. Шайхзода “Хамса”га кирган дostonларни кенг таҳлил қилар экан, булардаги сюжет тарихи билан жуда қизиқади ва мавжуд афсона ва ривоятлар асосида икки қўшиқдан иборат “Овчи ҳиссаси” ва “Искандар Зулқарнайн” поэмаларини яратади. Шайхзода ўз шеърларида фольклор асарларининг поэтикасига кенг мурожаат қилади, халқ донолигининг ифодаси бўлган кучли ҳикматлар билан суғорилган сиёсий лирикасида ва халқ поэтик ижодининг бой шеърӣй вазнларидан баҳраманд бўлган бошқа поэтик асарларида фольклорга катта ижод мактаби сифатида қараганини кўриш мумкин.

У ўзининг машҳур “Тошкентнома” (1956) поэмасида халқ ижоди зилол чашмаларидан ҳамиша баҳраманд бўлиб келганлигини махсус таъкидлаб ўтади:

Мен ўзбек шеърининг тўққиз вазнида  
Сенинг дostonингни оҳангга солдим.  
Қиссага кескинлик бермоқ жазмида  
Бахши бисотидан ўлчовлар олдим<sup>1</sup>.

Бутун поэтик ижодининг томир-томирига фольклор руҳи, унинг оҳанги сингиб кетган Миртемир ижодида фольклор таъсири бошқача кўринишга эга.

Ёшликданоқ фольклорга муҳаббати кучли бўлган Миртемир бора-бора қўшни халқ ижоди билан ҳам яқин таниш бўла боради, бу эса унга катта ижодий мактаб бўлиб қолади. “Фольклор, яъни оғзаки адабиётни яхши билиш тил бойлигини таъмин этади. Мен жуда ёшлигимда ўз қишлоғимизда лапарлар, қўшиқлар, термалар, кўҳна дунё

---

<sup>1</sup> М.Шайхзода. Асарлар, VI жилдлик. II жилд. Тошкент.. 1971, 146-бет.

деб аталувчи бўзахўрларнинг қўшиқларини эшитганман. Тошкентда билим юртида ўқиб юрган кезларим энг суюкли устозларимдан Олим Шарафуддиновнинг топшириғи билан таътил пайтлари мақол, эртақлар, қўшиқларни ёзиб келардим. Муҳаббатим шу қадар ортиб бордики, ўзим сезмасдан бошқа халқларнинг ҳам эртақларини, қўшиқларини ўргана бошладим”<sup>1</sup>, – деб эслайди шоирнинг ўзи.

“Қирғизнинг “Тўштук”, “Манас”дан парчалар, туркманларнинг “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам” дostonлари, қозoқларнинг эпосларини жуда синчликлаб, ёйилиб, завқ билан маза қилиб ўқирдим. Нечукдир фольклор менинг қарашларимга, бадий фантазияларимга жуда ҳам яқинлигини ёшлигимда сезардим”<sup>2</sup>, – деган шоир кейинчалик “Манас” эпоси, “Қирқ қиз” дostonи, Ш.Руставелининг “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” асари, Пушкиннинг “Руслан ва Людмила” поэмаси, “Шоҳ Салтан ҳақида эртақ”, Лермонтовнинг “Шоҳ Иван Васильевич, новжувон ясовул ва азамат савдогар Калашников ҳақида қисса” асарлари, Некрасовнинг “Русияда ким яхши яшайди?” поэмаларини таржима қилар экан, катта ижод мактабини ўта билганлигини ҳис қилади ва халқ ижодига бўлган муҳаббати тобора орта боради. Шоирнинг: “Манас” нинг таржимаси устида ишлаш менинг учун ҳам жуда катта мактаб бўлди. Халқ ижодига бўлган ҳурматим ошди. Унинг кучини яна бир бор ҳис этдим”<sup>3</sup>, – деб айтган сўзларини у таржима қилган фольклор асарлари руҳидаги барча поэмалар хусусида деб билиш мумкин. Фольклор таъсири шоир ижодида катта из қолдира борди. ундаги мотивлар шоир асарларининг қон-қонига сингиб борди.

“Халқ ижодидаги айрим образли сўзлар, ибора ва мақоллар, ҳикматли сўзлар, менинг шеърларимнинг қон-қонига сингиб кетганлигининг сабаби ҳам шунда”<sup>4</sup>, деб қайд этади шоир.

---

<sup>1</sup> “Инқилоб ва адабиёт”. Мақолалар тўплами. Тошкент, 1977, 395-бет.

<sup>2</sup> Ўша китоб, 396-бет.

<sup>3</sup> Шоир билан ўтказилган суҳбатдан (*Суҳбат қўлёзмаси бизда сақланади – Ф.М.*)

<sup>4</sup> “Инқилоб ва адабиёт”. Мақолалар тўплами. Тошкент., 1977.

Миртемирнинг машхур “Яли-яли”, “Мард йигит – ёринг бўлай”, “Боғ кўча”, “Қора кўзим” каби муҳаббат ва вафо мавзусидаги қатор лирик шеърларида халқ кўшиқларининг оҳанги, руҳи яққол сезилса, унинг “Ой юзли”, “Кўзларим” каби шеърларида халқ дostonларидаги қаҳрамонлик мотивларини ифодаловчи ритм, ифода воситаларининг таъсири алоҳида кўринади.

Миртемирнинг эпик асарларида ҳам фольклор таъсири алоҳида ўрин тутади. Юқорида қайд қилганимиздек, “Дилкушо” ва “Сув қизи” поэмалари, рус мумтоз адабиётининг таржимаси жараёнида орттирган тажрибаси катта роль ўйнаган бўлса, “Кўзи” поэмасида шоир халқ ривояти ва афсоналари замирида ўтмишдаги синфий адолатсизлик ва зулмининг кучлилиги натижасида содир бўлган фожиа манзарасини яратади. Шоир айни чоғда ўтмишнинг чирик ҳаётига фаровон бугунги ҳаётнинг таққосий ифодасини беришга ҳам эришади.

У ўзининг халқ афсоналари ва ривоятлари замирида яратилган бу романтик асарларини ёзишдан аввал халқнинг тарихи ва ўтмиши ҳақида жуда бой материал берувчи фольклор асарлари билан кенг танишади. Масалан, “Сув қизи” поэмасини ёзганда Қрим халқ эртаклари, “Ака-ука Алёнушка”, “Садко” эртак ва афсоналарини чуқур ўрганади. “Бахшининг айтганлари” поэмаси учун Доро ва Искандарбек, ўзбек халқ эртаклари, “Искандар Зулқарнайн ҳақида афсона” номли эртакларни чуқур ўрганганлиги ва қаҳрамонлик халқ дostonларини кенг мутолаа қилганлигини кўриш мумкин. Миртемир фақатгина маълум асарни ёзиш муносабати билангина халқ ижоди билан шуғулланмайди. “Фольклор бутун ижодим давомида менга ҳамроҳ, кўмакдош бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади”<sup>1</sup>, деган эди шоир биз билан суҳбатда.

Бу даврга келиб фольклор мотивида, унинг таъсирида яратилган эпик асарлар орасида янги эртак туркумидаги қатор поэмалар юзага келди. Агар Зафар Диёр бошқирд халқ эртаклари сюжети асосида “Бургут” шеърий эртагини яратган бўлса, дарахтларни парвариш қилиш ғояси сингдирилган бир асарнинг жанрини “Янги эртак” деб белгилайди. Бунда фольклор сюжетлари эмас, балки фикрни ифодалашда,

---

<sup>1</sup> Миртемир. «Дўстлар даврасида». «Ёш гвардия». Т., 1980, 60-бет.

воқеани ҳикоя қилишда эртақ шаклидан фойдаланади. Худди шунингдек, Султон Жўра ҳам айрим поэтик асарларни фольклор мотивида яратиш билан бир қаторда “Қалдирғоч” ва “Жаннат” номли “янги эртақ”ларини яратади. Бу шеърӣй эртақларда шоир фольклор асарларидаги тасвир усули ва поэтик воситалардан унумли фойдаланади.

Масалан, “Қалдирғоч” эртақ-достонида тасвирни эртақлардаги анъанавӣй сарчашмадан бошлайди, ўқувчини бевосита воқеа тафсиллига олиб киради:

...Шу қушлар орасида  
Атласнинг қорасидай  
Ҳар қандай қош каби,  
Отилгандай тош каби –  
Бир қалдирғоч бор эди,  
Тўшчаси чинор эди<sup>1</sup>.

Достон сюжети қалдирғоч саргузаштлари асосига қурилган. Куз келгач қалдирғоч иссиқ ўлка – Африка томон йўл олади. Иссиқ ўлқадан ўзига паноҳ излаб келган қалдирғоч Нил дарёси устидан учиб ўтиб, “На капалак, на гул бор, на табиат дилбар” бўлган жойни топади. У борган ўлқада нотинчлик, вайронлик ва уруш офатиға дуч келади, Нил дарёсида “Сув ўрнида қон” оққанини кўради. Шундан сўнг “Соф ҳаво ҳам ютолмай, қалби даво тополмай” Миср томон учади, лекин у ерда ҳам “Бири уйсиз, бири оч, бири йиғлаб, юлиб соч” дарбадар кезувчи етим-есирларни кўради. “Болаларни онадан, оналарни хонадан, акаларни укадан” ажратган бу даҳшатли уруш қалдирғоч паноҳ излаб келган Ўрта Ер денгизида ҳам ҳукм суради. “Сув остида кемалар, сув устида миналар, кўкда эса бомбалар”, хуллас қонли жанг тинч халқни қақшатаётганининг гувоҳи бўлади.

Қалдирғоч бу жафолардан тоқати тоқ бўлганидан “Дод урушнинг дастидан”, деб дарғазаб бўлган халқнинг фиғонини кўриб ўксийди, бу дарбадарликда ўзининг ҳам қаноти яраланади (“Кенг ҳавода ўрин йўқ, қушдан кўпроқ учар ўқ”), ниҳоят, қалдирғоч “қирқ кундузу қирқ кеча” учиб, бизнинг хур-озод элға келади ва шундай дейди:

---

<sup>1</sup> Султон Жўра. “Ёмғирдан сўнг”. Тошкент., 1965, 85-бет.

Эҳ...Хур Ватан. жон Ватан.  
Қишда ҳам жонажонсан,  
Илитувчи ўрнинг бор,  
Бизга иссиқ ўрнинг бор...<sup>1</sup>

Шоир фольклор асарларидагидек аллегорик образ орқали икки тузум — икки хил ҳаёт ҳақида ҳикоя қилади ва ўзи яшаб турган ўлканинг тинчликпарвар ва инсонларварлик моҳиятини очиб беради. Унда муболағали ва романтик тасвир кўп. Лекин унинг асосида реал ҳақиқат ётади. Шундай қилиб, шоир эртак услубида янги ғояни тарғиб этувчи таъсирли шеърини қисса ярата олган.

С.Жўра ўзининг навбатдаги шеърини қиссаси (“Жаннат”)ни ҳам янги эртак деб атайди ва худди юқоридаги усулни қўллайди. Асарнинг ғояси ҳам “Қалдирғоч”дагидек, инсониятнинг хур, озод ва бахтиёр турмуш ҳақидаги эзгу ниятлари, бу орзу-истаклар рўёбга чиққанини мадҳ этишдан иборат. Асар сюжети ундаги реал кишилар хатти-ҳаракати, саргузаштлари ва диалоглари фонида ривожланади.

Умуман, Султон Жўра ўзининг эпик асарларида фольклордан ўрганишининг яхши намунасини кўрсатди. Буларда у афсонавий асарлар мотивларини реал ҳаёт лавҳалари билан тўлдиради. Масалан, “Жаннат” шеърини эртагида афсонавий лаҳзалар, тасвирлар асос бўлса, “Зангори гилам” шеърини эртагида у фольклор мотивида оригинал эпик асар яратишнинг ёрқин намунасини кўрсатди. Асарнинг бош қаҳрамони Раҳимнинг дастлабки жафали ҳаётини тасвирлашда шоир халқ эртаги сюжетидан фойдаланади. Раҳимнинг иккинчи босқич ҳаёти. яъни унга қарама-қарши бўлган бахтли ҳаёти муайян ва аниқ ҳаёт заминида тасвирланади. Сезилиб турибдики. муаллиф фольклор асарларининг қуруқ тақлидчиси бўлиб қолмай, ундаги мотив, сюжет ва тасвирий воситаларни ижодий қўллаган.

Демак, ўзбек шоирлари фольклор асарларини чуқур ўрганиб, улардан кенг ижодий фойдалана бориши туфайли фольклор ва ёзма адабиётнинг ўзаро муносабати тобора такомиллашиб, самарали натижалар бера бошлади.

---

<sup>1</sup> Султон Жўра. “Ёмғирдан сўнг”. Тошкент., 1965. 89-бет.

30-йиллар насрида ҳам халқ ижоди элементлари кенг ўрин олди. Бу даврга келиб Айний ва Ойбекларнинг йирик прозаик асарлари, А.Қаҳҳор ва Ғ.Ғуломларнинг кичик жанрлардаги қатор асарлари майдонга келди. Бу асарлар ғоявий мақсаднинг аниқлиги, фикрнинг тиниқлиги, чуқур халқчиллиги билан ажралиб туради. Ўз ижодини кичик насрдан бошлаган Ҳ.Шамс, Ойдин, Ғайратий, П.Турсун, З.Баширларнинг ҳикоялари билан бу давр насри ҳам мавзуси, ҳам услуб ранг-баранглиги билан бойиди.

Халқ ижодининг бой хазиналаридан унумли фойдаланиш, жонли халқ тилининг ранг-баранг кўринишларини ижодий ўзлаштириш, халқ ижодига хос бўлган турли бадиий воситалардан кенг фойдаланиш туфайли ёзувчиларнинг санъаткорлиги оша борди. Бу нарса 20-йиллар ҳажвчилик йўналишининг ривожи бўлароқ камол топган А.Қаҳҳор ва Ғ.Ғуломнинг ҳажвий ва юмористик асарларида айниқса яққол кўринди.

Ғ.Ғулом ҳам бу даврда яратган мешчанликни, ялқовликни ва диний эътиқодларнинг тутуриқсизлигини фош қилувчи ҳикояларида халқ ўртасида кенг тарқалган латиғалар, ривоятлар, ҳангомалардан жуда унумли фойдаланади. уларга ижтимоий мазмун берган ҳолда ўз ижодий услубини тобора чарҳлаб боради. Бу хусусда унинг “Ҳийлаи шаръий” ҳикояси характерлидир.

Қўш хотинли мулла Дилкаш хотинларининг жанжалидан тоқати тоқ бўлади ва уларнинг биридан ажралиб яна хотин олиш хаёлига тушади. Бу йўлда унга тўрт хотин олиб ҳаммасини қўйган ва ниҳоят мадраса ҳужрасида қаландарона кун кечираётган мулла Абдулбоқи Марғилоний маслаҳат беради. Унинг сўзи билан мулла Дилкаш уйқусираб катта хотинини эмиб қўяди ва шарият йўлига кўра номаҳрам бўлади. Шу йўл билан яна уйланишга йўл топади. Ҳикояда ёзувчи диний ақидаларнинг сохталлиги, шариятнинг ҳийла-найрангларини фош қилувчи халқ ўртасида кўп тарқалган латиға ва ривоятларга асосланади. Кучли халқ юморига асосланган бу сюжетларга катта мазмун юклайди. Шўролар даврида ҳам диний ақидалардан қутулолмаган кишиларни кучли ҳажв қилади, халқ донишмандлиги билан суғорилган юмор воситасида сохта диндорларнинг асл башараларини очади.

Ёзувчининг халқ ижоди намуналаридан ижодий фойдалангани ва уни ўз гоъвий ниятига бўйсундиргани ҳодисасини кўриш учун халқ ўртасидаги куйидаги ривоятни келтириш мумкин:

Бир киши шариат қозисининг олдига борибди-да:

— Э, қози калон, менинг бир хотиним бор. Мен яна бир гўзал қизга ошиқ бўлиб қолдим. Ўшанга уйлансам дейман. Агар қизнинг ота-онаси менинг хотиним борлигини билиб қолса, албатта мени куёв қилишга рози бўлмайди. Шунинг учун сизнинг маслаҳатингизга муҳтож бўлиб қолдим. Биринчисидан ажралмай туриб, иккинчисига йўл топиб берсангиз, — дебди.

Қози аввалига нима жавоб қилишини билолмай, жим қолибди.

Кейин кишининг кўлидаги пулни кўриб дарров тилга кирибди:

— Э биродар, бунинг йўли осон. Бирор нарсани баҳона қилиб хотинингизни гўристонга юборинг-да, ўзингиз қизнинг ота-онаси олдига югуринг: “Агар гўристондаги хотинимдан бошқа хотиним бўлса, менга минг лаънат бўлсин”, деб онт ичинг уларга. Шунда сиз шариат олдида ҳам ёлғончи бўлмайсиз, мақсадингизга ҳам эришасиз<sup>1</sup>.

Ана шу ҳолдаги диний ақидаларни ва алданган риёкорларни фош қилувчи ривоят ва латифалар Аъзам Аюбнинг “Қиёматлик уч талоқ” ҳикояси учун ҳам асос бўлган. Болаларнинг янгича ўқишга берилиб, уйга фаришта келмас бўлганлигидан ва хотини Холжон бибининг дини сузтигидан кундан-кунга қисила бориб, касалга чалинган тақводор Латиф ака болачақаларининг ва хотинининг гуноҳларидан қиёматда кўрадиган азобларни эслаб тобора оғирлаша боради. Уни қил кўприк ва жаннат-дўзахларнинг ваҳимаси даҳшатга солар эди. Ўйлаб-ўйлаб нариги дунёга хотинини уч талоқ қўйиб, болаларини оқ қилиб боришга аҳд қилади. Мачитдаги имомлар шунга фатво берадилар, бироқ ўғилларини оқ қилиш фикридан қайтиб, хотинини талоқ қўйишга аҳд қилади ва хотинини чақириб: “Ўлимим яқин. Азобларингни тортиб юришга

---

<sup>1</sup> Шариатнинг ҳийласи. ”Ўзбекистон хотин-қизлари” жур. 1960, 6-сон, 32-бет.



тоқатим йўқ. Сени қиёматлик уч талоқ кўйдим”, дейди. Бироқ Латиф ака шу ётиши билан ўлмайди, яна ўрнидан туриб кетади, болалари олдида юзи шувут бўлади, хотинига қарай олмайди. Холжон бибини яна никоҳлаб олиш мақсадида сўфини юбориб мулзам бўлади, ўзи аянчли ҳолатга тушади.

Ҳар иккала ҳикоя ҳам халқ ўртасида кўп тарқалган юқорида келтирилгани каби ривоят ва латифалар асосида яратилган. Булар ёзувчи учун бир материал сифатида хизмат қилган. Ҳаётдан олган воқеаларни ва бу орқали олға сурган гоёларни рўёбга чиқаришида ундаги ҳажвий кучни янада ошириш, фикрни кучли ва равон ифодалашда катта манба сифатида фойдаланганлар.

Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, Аъзам Аюб Ф. Фуломга нисбатан фольклор материалларидан фойдаланишда бирмунча фикрий тарқоқликка ва эркинликка йўл қўйган. Агар эътибор берилса Ф. Фулом ҳикояси учун халқ латифаларидаги мантқиқ унинг гоёвий ниятларини амалга оширишда туртки бўлган, холос. Ф. Фулом жонли халқ тилининг бой кўринишларидан фойдаланган ҳолда ўз фантазияси ёрдамида аниқ бир гоёни қисқа ва ёрқин ифодалашга эришган. Аъзам Аюб ҳикоясида эса истар-истамас халқ ижоди материаллари ишловсиз едирилиб юборилган, ўз фикрини жуда ёйиқ ифода этган.

Илк қиссаларида бўлганидек, С. Айнийнинг бу даврда яратган “Дохунда” ва “Куллар” романларида ҳам халқ ижодининг самарали таъсири яққол кўринади. Буни адиб ўзининг “Эсдаликлар” ида алоҳида таъкидлар экан:

“Адабиёт билан шуғулланишимдан ташқари мен ўша йили ёзда базмларга ҳам борардим... Базмларда ўйинлар кўрар ва ашулалар тинглар эдик”,<sup>1</sup> деб ёзади. Айний бу воқеаларни “Дохунда” романида тасвирлаганини ҳам айтиб ўтади. Шу нарса маълумки, Ўрта Осиё халқлари тўй маросимларида, асосан, халқ кўшиқ ва лапарлари, айтишувлар, аскиялар ижро этардилар, умуман халқ донишмандлиги намойиш этилар эди. Бу кўрган-кечирганлардан олинган таассурот халқ ҳаётини, унинг эрк учун кураш тарихини, ёзувчи синф билан бўлган кескин тўқнашувларини, чеккан азобларини, орзуларга тўла қалб туйғуларини атрофлича тасвир этишни

<sup>1</sup> С. Айний. Асарлар. V жилд, Тошкент. 1965.

мақсад қилиб қўйган ёзувчи учун катта материал бўлгани табиийдир. Маълумки, ёзувчи “Дохунда” ва “Қуллар” романларини ёзиш учун материал тўплаш экан, халқ ҳаётини узоқ вақт кузатади. Турли кишилар, турли тақдирлар билан танишади. Халқ оммасининг жасорат ва орзуга тўла кўнгил туйғуларини ифодаловчи қўшиқлар, эртаклар, мақол ва чуқур маъноли халқ иборалари билан танишади. Бу эса ёзилажак асарлар учун катта материал бўлиб хизмат қилади. Ёзувчи танлаган қўшиқлар асар қаҳрамонларининг руҳий олами уларнинг мақсад интилишларини ифодаловчи сатрлардан иборат бўлиб, асар воқеасининг бутун тўқимасига сингиб кетган ва улар воқеа ривожига кўмаклашади. Ёзувчи ўқувчи самимиятини қозонган эркпарвар кишиларнинг руҳий ҳолатини ифодаловчи халқ қўшиқ ва термалари билан бирга эзувчи-зулмкорлар кайфияти, дунёқарашини ифодаловчи қўшиқ ва термалар ёрдами билан уларнинг бутун ички оламини очиб ташлашга эришади. Масалан, ёзувчи “Дохунда” романида бир томонда амир зулми остида эзилиб изтироб чекаётган халқ оммаси билан бир қаторда айш-ишрат билан маст бўлган амир амалдорлари ва дин аҳлларини тасвирлар экан, уларнинг кайфиятига, дунёқарашига мос қўшиқлардан фойдаланади.

Сардор ва имомлар иштирокидаги базм тасвири берилган бобда имом:

“ – Садағанг бўлай, менинг хотирим учун ислом дини йўлида ғазот қилаётган бек жанобларига бир илтифот қилсанг-чи,” – деб ўртадаги рубобчидан илтимос қилади ва ўртада уларнинг руҳи ва мақсадига мос бўлган:

...Кўлимда шоҳи рўмол,  
Рўмолимни келиб ол.  
Ҳар кимки ғози бўлса,  
Уйи бўлур тўла мол.  
Оҳ. Ҳар кимки ғози бўлса,  
Уйи бўлур тўла мол,—

каби сатрлар такрор қўлланади. Ўқувчи ҳеч қандай таъриф ва тавсифсиз эксплуататорларнинг асл мақсадларини англаб олади ва улардан нафратланади. Ёзувчи бунга қарама-қарши ўлароқ Ёдгор ва Гулнорнинг ҳасрат ва ширин туйғулар билан

суғорилган мусиқий кўшиқларини ва булоқ сувидек мусаффо қалби дардга тўла мусибатли Шохсанамнинг мунгли кўшиқларини келтиради. Бу кўшиқлар романтик туйғуларга бой бўлиб, қахрамонларнинг руҳий оламини ифодалаб туради. Худди шу фикрни адибнинг “Куллар” романидаги қахрамонлар ва уларнинг орзу-ниятлари ифодаланган кўшиқлар хусусида ҳам айтиш мумкин.

Ёзувчининг бой халқ ижоди материалларига эга эканлиги яна шунда кўринадики, романнинг учинчи авлод тақдири ва ҳаётига бағишланган бобларида янги ҳаёт нашъасини куйловчи бахтиёр кишилар кўшиқлари кенг ўрин олади. Ёзувчи ота-боболарига насиб этмаган бахтли турмушдан қалби завқ ва шавққа тўлган Фотима ва Ҳасанларнинг кайфиятини ифодаловчи:

– Гулбоғчада гулим бор-э,  
Кўлимда булбулим бор.

– Бойлар нозин чекмайман-э,  
Энди срим, сувим бор.

.....  
Ишлаганда ҳормайман-э,  
Темир каби кўлим бор, –

каби халқ кўшиқларидан жуда ўринли фойдаланали.

С.Айний “Куллар” романида қарийб юз йиллик тарихга эга бўлган уч авлод кишилари тақдири ҳақида ҳикоя қилар экан, ўзининг бутун ҳаёти ва ижодий тажрибасини ишга солади. У зулмнинг энг фожиа кунларини бошидан кечирган Дохунда, Гулсум, Ашур, Фарҳод каби кулларнинг ҳаёти билан бир қаторда булар каби меҳнаткашларни зулукдай сўриб келган амир Ҳайдар, Қилич Халифа, Абдурахмонбой каби эксплуататорларнинг образларини ҳам яратади. Уларнинг барча ёвузликларини кескин фош этади. Бунинг учун ёзувчи ўзи чуқур мутолаа қилган мумтоз адабиёт ва халқ ижоди тажрибаларига суянади. Айний ўзининг “Эсдаликлар”ида ижодининг шаклланишида кўп эртақ ва афсоналар айтиб берган Тўтапошша кампир ҳақида яна жуда ихлос ва завқ билан ёзади. Хусусан, кампирнинг “Доно малай ва фирибгар бой” эртагини кўп эслайди ва унинг мазмунини тўлиқ

келтиради. Эртақда фирибгар бой қабилдаги зулмкорлар, уларнинг найранглари, сохта ва мунофиқлиги кучли заҳархандалик билан фош этилади. Айний бу эртақдан кучли таъсирланганини эслаб ёзади: “Тўтапошша бу ҳикояни гоят равшан образлар билан содда халқ тилида моҳирона тасвирлаганди. Мен ва бошқа эшитувчилар ёш болалар бўлишимизга қарамай, буни эшитиб, ҳаяжонланган эдик. Эсизки, мен у кампирнинг таъбир ва тавсифларини эсимдан чиқарганман. Ҳикояни эшитганимга 60 йилдан ортиқ вақт ўтган, уни ўз тилим билан ёзишга мажбур бўлдим, лекин имкон борица содда ёзишга ҳаракат қилдим. Мен ҳикоячиликда ўша саводсиз 80 яшар кампирни ўзимнинг биринчи устозим деб биламан ва уни ҳар вақт ҳурмат билан эслайман”.<sup>1</sup>

Шубҳасизки, ўз романида зулм ва жаҳолатнинг энг аянчли кўринишларини ва унга қарши курашувчи халқ оммаси ҳаракатининг тасвирини берган С.Айний ана шу руҳдаги халқ ижоди материалларидан кенг фойдаланган. Айний асарларининг халқчиллигини, содда ва раволигини таъмин этган воситалардан бири ҳам ана шундадир.

Ойбек шеърини асарларида бўлганидек, ўзининг бу даврда яратган йирик насрий асарида ҳам халқ ижоди материалларидан жуда ўринли ва унумли фойдаланди. Халқ ижоди шу халқнинг тарихи, маълум даврдаги турмуш тарзи, дард-аламлари, орзу-истаклари ва характерини ўзида ифода этар экан, Ойбекнинг озодлик учун олиб борган халқ ҳаёти ва курашини кенг кўламда тасвирловчи “Қутлуғ қон” романида халқнинг бой оғзаки ижодини қунт билан ўрганиши табиий эди.

Романда акс эттирилган инқилоб арафасидаги халқ ҳаёти, у даврнинг мураккаб тарихи ёш Мусонинг мурғак тасавурида мукамал ва бутун мураккаблиги билан тўла акс этмаганлиги табиий. Ёзувчи бу даврни тарихдан ва ундаги ўчмас далиллардан, гувоҳ бўлган кишилар хотираси ёрдамида ўрганади. Лекин халқнинг кайфияти, ички руҳий олами, қалб туйғуларини, шубҳасиз, халқ ижоди материалларидан, хусусан, халқ кўшиқларидан ҳам билади. Бу нарса адибга қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини кенг тасвирлаш улар фаолиятидаги ўсиш ва ўзгаришни, характерларнинг шакллана

---

<sup>1</sup> С.Айний. Асарлар. I жилд, Тошкент., 1965. 44-бет.

боришини кенг очишга ёрдам беради. Бу нарса, айниқса, асардаги Ўроз ва Али Охуннинг халқ дил ҳасратларини ифодалаб айтган қўшиқларида, Шокир отанинг ўз руҳига мос бўлган халқ қўшиқларидаги:

Кўрмасайдим бир умр саҳросини,  
Чекмагайдим кўкка ўтлик оҳини.  
Пора-пора йиртди кўксимни ситам,  
Сўрғувчи борми кўнгилнинг зорини?<sup>1</sup>

сатрларини такрор куйлашда ўз ифодасини топган. Ёзувчи бу қўшиқ парчасини бир томондан, Шоқосимнинг ҳолати ва дард-аламларини ифодалаш учун қўллаган бўлса, айти чоғда Йўлчи ва Гулнорнинг фироқ дардларига ачинган, шунинг учун оғир изтироб чеккан Унсиннинг юрак дардини ифодалашни ҳам кўзда тутди. Буни адибнинг ўзи “... йиғи каби, юрагининг бир парчасини ўлим узиб кетган, ғариб, дардкаш одамнинг йўқлаши каби” туйилган бу қўшиқни “Унсин диққат билан тинглаб, мана шу мисраларни уқиб олади”<sup>2</sup>, — деб таъкидлайди.

Фақат халқ қўшиқларигина эмас, халқ ижодининг бошқа жанрларини ҳам ёзувчи кенг ўрганиб, улардан жуда ўринли фойдаланади. Асарда халқ ривоятлари ва латифаларини кенг қўллайди ва уларга катта бадиий вазифа юклайди. Масалан, тирикчилик куйида муҳтожликдан юртма-юрт, шаҳарма-шаҳар кезган Мирзакаримбой хизматкорлари дардлашиб ўтириб, Шоҳмашраб ҳақидаги ривоятни эслашади. Ёрматнинг: “Шоҳмашраб йўлга чиқсалар, худонинг қудрати билан ернинг таноби тортилиб, йўл қисқарар экан”, — деб айтган ривоятига жавобан: — “Нега мен учун ернинг танобини тортиб, йўлни қисқартирмайди”, — деб қичқиради Ўроз.

“Бу замонда пулдорлар учун ернинг таноби тортилган”<sup>3</sup>, — дейди иккинчи мардикор.

Ёзувчи ана шу бор ривоятни эслаш билан турмушдаги адолатсизликдан қаттиқ нолиган меҳнаткашлар дил ҳасратларини таъсирли ифодалашга эришади. Худди шунингдек, халқ

<sup>1</sup> Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. V жилд. Тошкент., 1976, 293-бет.

<sup>2</sup> Ўша асар. 55-бет.

<sup>3</sup> Шу ерда. 55-бет.

латифалари ҳам меҳнаткаш халқнинг турмушига тенгсизликдан нолиши, “Аллоҳнинг адолатпарварлиги”га шубҳалана бошлаган кайфиятларини ифодалашда моҳирлик билан қўллайди.

“Ё, Алло”ни оғзидан туширмовчи Парпихўжа ёғчига Шоқосим: — мен қанчалик оллони тилга олмай. ҳеч қандай неъматини кўрганим йўқ”, дейди. Парпихўжанинг “олло деявер, у дунёда мўл-кўл неъматларни кўрасан-да”. деган сўзларига: “Жилла бўлмаса, ярмини бу дунёда кўрсатса эди. қойил қолардим”, деб жавоб беради Шоқосим.

Шундай қилиб, Ойбек романи ёзишга киришишдан илгари давр тарихига доир материаллар тўплаш билан бир қаторда халқнинг турли жанрдаги бой оғзаки ижодини ҳам чуқур ўргангани ва улардан ижодий фойдаланади. У халқ оғзаки ижоди материалларини асар организмга сингдириш, уларни ёзувчи гоёвий ниятининг таъсирли ифода этилишига бўйсундиришда ҳам юксак санъаткорлик кўрсатади.

Адабиётнинг барча жанрларида бўлгани каби, драматургиянинг шаклланиши ва ривожиди халқ ижодининг роли буюк бўлди. Муболағасиз айтиш мумкинки, ўзбек драматургиясининг шаклланишида халқ томошалари, қизиқчилик саҳна асарлари, саргузашт эртак ва қаҳрамонлик дostonлари катта роль ўйнади. Халқ эртаклари, дostonлари мотивида ва фольклорнинг бошқа жанрларини (латифа, мақол, матал) асар руҳига сингдириб юбориш йўли билан халқ ҳаётини, унинг орзу-ниягларини чуқур ифодаловчи саҳна асарлари яратилди.

Ўзбек драматургиясининг таниқли вакили Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий фольклор асарлари, хусусан, эртаклар мотивида оригинал асар яратишнинг ёрқин намунасини кўрсатди. Буни Ҳамза ижодининг муҳлислари, мутахассислари алоҳида таъкидлашлари бежиз эмас. “Ҳамзанинг драматургияси ўзбек фольклори воситаларига бой. — деб ёзади Иззат Султон. — Бу нарса ижобий қаҳрамонларнинг бўрттириб берилган характеристикасида ва салбий қаҳрамонларнинг образлари гипербола тарзида чизилишида халқ театри принципларидан кенг фойдаланишда яққол кўриниб турибди”.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> И.Султонов. Пьесалар, мақолалар. “Ўзадабийнашр”. Г., 1959. 243-бет.

Ҳамзанинг қатор драматик асарлари устида ишлаган, айрим йўқолган пардаларни қайта тиклаган драматург К.Яшин Ҳамза драматургиясининг халқ ижоди билан чамбарчас боғланганлиги ҳақида тўхталиб ёзади: “Ҳамза тили билан менинг тилим ўртасида тафовут сезилиб қолмаслиги учун курашдим. Кучим етмай қолган жойларида халқ ижодидан фойдаландим. Фольклорга мурожаат қилганимда ҳам кўз олдимга Ҳамза келиб турди. Чунки у халқ ижодидаги марварид доналарини топиб ишлатишда намуна кўрсатган.”<sup>1</sup>

Халқ оғзаки ижодидаги чуқур халқчиллик билан изоҳланувчи реализм ватанпарварлик, инсонпарварлик ғояларини ифодалаш, образ яратишда композицион пухталиққа, интилиш, халқ ижодига хос бўлган турли тасвирий услубларни кенг қўллаш Ҳамза ижодий фаолиятида муҳим омил бўлиб қолди. Бу ҳодисани Ҳамзанинг “Майсаранинг иши” комедиясининг яратилиш тарихи мисолида ҳам кўриш мумкин.

Маълумки, ҳушёр, тадбирли аёлнинг эксплуататорларнинг турли тоифадаги вакилларини ўтқир ақл ва усталлик билан қўлга тушириши, уларнинг барча кирдикорларини фойда қилиши, сохта башараларини очиб тақлаши, халқнинг ғолиб чиқиши каби мавзу қатор ўзбек халқ эртақларида ишлангандир. Шулардан бири “Камбағал хотин ҳийласи” бўлиб, бу эртақ 1935 йилда фольклорист Мансур Афзалов томонидан Фарғона вилоятининг Киров туманида ёзиб олинган.<sup>2</sup>

Халқ эртақларига жуда катта аҳамият берган, эртақларнинг хилма-хил вариантларини ёд билган Ҳамзанинг эътиборидан биз юқорида зикр этган эртақлар ҳам четда қолмаган. Шоир замондошларидан Азимжон Мирзаевнинг таъкидлашича, Ҳамза кўп эртақларни билган, бўш пайтларида кишиларга шўх, кулгили эртақларни айтиб берган. Яна шу кишининг айтишича, Ҳамза халққа жуда манзур бўлган бир эртақни такрор-такрор айтар, ундан ўзи ҳам завқланиб, “қараб туринг

<sup>1</sup> “Шарқ юлдузи”, 1971, 8-сон.

<sup>2</sup> Бу эртақнинг бошқа бир вариантини ўртоқ М.Афзалов 1958 йилда Сурхондарё вилояти, Жарқўрғон туманида яшовчи Мамарайим бахшидан ҳам эшитган. Филология фанлари доктори Ф.Абдуллаева ҳам эртақнинг Хоразм вилоятидан ёзиб олинган “Айёр хотин” деб аталувчи яна бир варианты сақланади.

шу эртакни мен одамларга томоша қилиб кўрсатаман”<sup>1</sup>, — деб қўярди.

Гап “Майсаранинг иши” комедиясига асос бўлган эртак ҳақида кетаётгани аҳтимолдан узоқ эмас.

“Вақт ўта бориши билан, ёзувчининг халқ тили бойлигига ва фольклорга яқинлиги тобора ўса борди, — деб ёзади Иззат Султон Ҳамза ҳақида, — “Майсаранинг иши” комедияси Ҳамза томонидан фольклор анъаналарининг ижодий ўзлаштирилганлигига ёрқин мисолдир. Бу асарнинг бош ғояси ва сюжети халқ театри ва фольклори мотивларига умуман яқиндир. Асарда халқ театрининг услубларидан баракали равишда фойдаланилган, комедиянинг тили жуда ҳам раво ва ширали, айниқса, ижобий қаҳрамонлар тилида халқ аскиясининг кўпгина элементлари бор”<sup>2</sup>.

Ҳамза ўзининг мазкур комедиясида бадиий умумлашма, бўрттириш орқали мазкур мавзудаги эртакларнинг асосий мотивларини ўз ғоявий ниятига бўйсундиради. Уни янги образлар, воқеалар ва бадиий деталлар билан тўлдиргани ҳолда даврнинг муҳим ижтимоий ҳодисаларини бадиий ҳис эттиради. Бунинг учун ёзувчи фақат эртак сюжетига асосланмай, халқ ижодининг бошқа жанрларига ҳам суянади. Тил ва тасвирий воситалар, халқ латифалари, юмори ва бошқа бадиий усуллардан фойдаланади.

Халқ ижоди, хусусан, комедиядаги Майсара, Мулладўст сингари халқ вакиллари образини яратишда Ҳамзага қайта ёрдам берди. Асардаги уздабурон, тадбирли, зийрак Майсара эртаклардаги халқ орзу интилишларини, ғазаб-нафратини ифодаловчи аёл образларини эслатса, Мулладўст ўз характери, теран фикри, зеҳни ва ҳозиржавоблиги билан халқ шодлигига шерик, дарду аламига ҳамдард бўлган машҳур халқ образи Афандини эслатади.

Ҳамза образларнинг индивидуал тилини яратишда ҳам халқ ижодининг ранг-баранг, ихчам, содда, аммо теран

---

<sup>1</sup> А.Мирзаев. Фарғона вилояти, Олтиариқ туманида яшайди. Ҳамза билан бир йил бирга ишлаган ва яшаган (Ўзбекистон ФА А.Навоий номидаги Тил ва адабиёт Институтини, Фольклор бўлимида сақланувчи 1959 йилда ўтказилган экспедиция материаллари, 3-дафтар).

<sup>2</sup> И.Султонов. “Пьесалар, мақолалар”, Т., “Ўзладабийнашр”, 1959, 263-бет.



фикрни ифода этувчи сўз ва ибораларини усталик билан танлайди, уларни ўрни ва вазифасига кўра шарҳлайди, айримларини қайта ишлайди. Бу ўринда Мулладўст образининг тил хусусияти характерлидир. Унинг аччиқ ҳақиқатни ифода этган саж шаклидаги кишида енгил кулги кўзғовчи нутқи унинг ўзига хос характерини, турмуш ва одамларга бўлган қарашини тўла ифодалайди.

Фольклор асарларидаги саргузашт усулига хос романтик тасвирлар Чўлпоннинг “Ёрқиной” драмаси ва Иззат Султоннинг “Номалум киши” драмаларида кенг ўрин олади. Зотан, бу асарлардаги айрим воқеа ва вазиятлар, тасвирий услублар халқ эртаклари ва дostonларига жуда яқин туради.

Маълумки, ўзбек халқ оғзаки ижодида умр бўйи ожиза, заифа, ақли қисқа, шаҳвоният мулки тарзида қараб камситилиб келган хотин-қизларнинг жасорати, бой ва маънавий дунёси, уддабуронлиги. мустаҳкам иродасини тараннум этувчи жуда кўп эرتак, ишқий-романтик ва қаҳрамонлик эпослари мавжуд. Буларда халқ ўзи тасаввур этган, орзу қилган қасоскор ва адолатпарвар қаҳрамон аёллар сиймосини куйлаб келган. Бу эса, шубҳасиз, ёзма адабиётда ҳам ўз ифодасини топди. 20-йиллардаёқ бу масала ёзувчиларимизга катта материал, туртки ва илҳом бахш этгани ажабланарли эмас. Чўлпоннинг шу йиллари яратган ва 1926 йилда нашр этилган “Ёрқиной” драмаси ана шу асарлардан биридир. Ишқий қаҳрамонлик мотивидаги бу драмада ёзувчи халқ ижоди материалларидан жуда кенг фойдалангани шубҳасиздир. Асарни афсонавий томоша, деб қайд қилган ёзувчи драманинг бош қисмида “тотли ва бой тили билан эртак (чўпчак) айтиб бериб, шу асарнинг ёзилишига сабаб бўлган кампир онага ҳурмат билан бағишлайман”, — деб алоҳида таъкидлайди.

Драманинг ҳар бир пардаси бир неча мажлислардан иборат, масалан биринчи парда 11 мажлисдан, иккинчи парда 8 мажлисдан иборат ва ҳоказо.

Воқеа ривожини ана шу ҳар бир мажлисдаги қаҳрамонлар тўқнашуви, диалоги ва ички монологлари натижасида юзага келади. Асарнинг сюжети халқ ижодидаги, хусусан эртакдаги воқеаларни эслатади. Бунда ёзувчи фольклор асарларидаги кўчма сюжетлар, вазиятлар ёрдамида муҳим ижтимоий воқеани — адолат учун кураш, халқ манфаатини ҳимоя қилиш, чин

инсоний севги йўлидаги қаҳрамонлик ва матонатни акс эттиради. Бу айни чоғда ўтган асрнинг охирлари ва XX асрнинг бошларида адолат ва эрк учун, ўз ҳаққи-ҳуқуқи учун кураш олиб борган халқнинг оммавий чиқишлари билан боғлиқ. Ёрқиной хоннинг лашкарбошиси бўлган Ўлмас ботирнинг қизи. У ёшлигидан қилич ва қалқон билан машқ қилган жасур, кучли ва иродали, айни чоғда ғоят гўзал. Пўлат — оддий боғбон. Ёрқиной Пўлатни қаттиқ севади. Пўлатнинг ҳаёти жуда мунгли, у адолатсизлик, ҳақсизлик, беклар оиласидаги нопокликни кузатиб ғазоби кўзийди, сабр косаси тўлади.

Асар воқеасининг ривожини саргузашт асарларга хос услубларнинг усталик билан қўлланиши натижасида содир бўлади, Ёрқиной томонидан тақдим қилинган Пўлатнинг узуги йўқолиши, унинг ҳийлакор кал қўлига тушиб қолиши, шу узук туфайли ишонч қозониб, Пўлат билан учраштираман деб Ёрқинойни Нишонбой беги ҳузурига келтириши, Ўлмас ботирни чалғитиш, уни Пўлатга нисбатан қаҳр-ғазабини яшириш мақсадида ёзилган сохта хатлар ва бошқа фольклор асарларига хос бўлган жуда кўп услублар сюжети таранг бир усулда шиддатли ривожланишини, конфликтнинг кескин тус олишини таъмин этади. Драмада воқеалар ишонарли бир тарзда тасвирланади. Характерлар мантиғи ундаги тасвирланган воқеалар билан жуда мос. Масалан, Ёрқинойнинг севгилиси Пўлат туфайли отасига зид иш тутиши шунчаки жўнгина тасвирдан иборат эмас. Унинг заминида Ёрқиной қалбидаги кучли ички курашлар ётади. Чунки отасининг ўз қизини чиндан ҳам бахтли бўлишини истаб, шу йўлда барча курашларга тайёр турганлигини Ёрқиной биледи ва ҳис қилади. Шунинг учун ҳам унинг отаси якка қизи ўғай она қўлида қолмаслигини истаб, шу молу дунё, обрўси билан яккабош ўтади. Момо ойи билан суҳбатда бу нарса янада равшанлашади. Лекин Ёрқиной Пўлатни чиндан ҳам қалбдан севганлиги туфайли отасининг оғир изтиробда қолишини билган ҳолда Пўлат томон интилади. Айни чоғда Ёрқиной отаси томонидан қилинган катта жиноятга бефарқ қарай олмайди. Пўлатнинг тақдирига хайрихоҳлик билдиради. Ёрқиной фақат ўзини ҳимоя қилиш ва бек чангалидан қутулиши учунгина курашмайди, балки умуман зулм, адоват ва ноҳақликка қарши кескин кураш очади. У юқори синф

оиласида ўсиб вояга етганига қарамай чинакам ҳақиқатни, турмушдаги тенгсизликни англайди, халқ манфаатини ҳимоя қилади. У Нишонбой беги исканжасидан қутулар экан, унинг қиличини полвонга кўрсатиб дейди:

Ёрқин... – Пўлат, Ботирни танийсанми?

Полвон – Танийман.

Ёрқин – (қилич кўрсатиб) Мана шундай тоза қиличлар мана бу Бекка ўхшаган ноинсоф золимларга эмас, ўша Пўлат ботирга ўхшаган инсофли, халқ йўлида тортишиб ётган азаматларга келишадир. Бу золимларга сенинг ҳалиги пичоғинг – табаррук пичоқ ҳам увол, ҳайф!.. У, ноинсоф бир бекни ўлдирди-ю, лекин мени, Кални, сени, ҳаммадан кераклиги бечора холани ўлимдан қутқазди.”<sup>1</sup>

Драматург драматик коллизиянинг кучли бир тусда ривожланишини таъмин этувчи ана шу заминни мантиқан асослаб, ҳозирлаб боради. Қаҳрамонларнинг ички қалб ғалаёни, ички кураши заминиде асослаб беради.

Шу ваддан драмадаги характерлар кучли ва оригинал, улар жуда романтик бўёқларга бой.

Драманинг тили халқ ижоди билан яқин боғлиқдир. Айниқса, ундаги кал образи ва унинг тили, қофиядош сўзлари бунинг яққол исботидир. Масалан, Кал Ёрқинойга қарата:

“... хотирингиз жам, кўнглингиз беғам, ваҳмингиз кам, айшингиз таралам бўлсин!..” ёки “...Ойимпошша, сиз менинг худо берган қизимсиз, кўнглимда кулган юлдузимсиз, кўлимга кўнган кундузимсиз, яйраб юрган кўзимсиз, қараб турган кўзимсиз, қизариб турган юзимсиз, тўкилиб турган сўзимсиз, мана бу бек ўғлига совға қилиб олиб келган юзимсиз...”<sup>2</sup>

Бундан ташқари, кишилар ўртасидаги кучли адоват ва уларнинг характери билан боғлиқ бўлган турли кураш ва тўқнашув воқеалари тасвири, жуда кўп халқ ижодларида ўхшаш ва кўчиб юрувчи воқеа ва вазиятлар кўп учрайди. Масалан, хизматкор қиз Қумри ҳам Пўлатни севади. Лекин унинг қўли калта, ўз мақсадига эришиши амри маҳол.

<sup>1</sup> Чўлпон. “Яна олдим созимни”. Т.. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991, 314-бет.

<sup>2</sup> Шу ерда 314-бет.

Пўлатнинг кўнгли бошқада. У Кумрининг нобуд бўлишини истамайди, ўзининг кучли кураш йўлига шайланганлиги туфайли уни сарсон бўлиб қолишини истамайди, шу важдан унинг севгисини қабул этмайди. Лекин қалбдан севган Кумри ўзи истар-истамас Ёрқинни унинг отасига тутиб бериб, гўё қасд олмоқчи бўлади. Ёрқин Пўлат билан кечаси ҳовуз бўйида ёлғиз суҳбат қуриб ўтирганда Кумри Ўлмас ботирни бошлаб келади. Воқеа кескинлашади. Пўлат кўпдан бери уни қийнаб юрган воқеани очиб солади. Ботирнинг қонхўр жосуслигини фош қилади. Ҳар қалай шу эпизод халқимиз ўртасида жуда кенг тарқалган ишқий дostonларда, масалан, “Тоҳир ва Зухра”, “Ошиқ Фариб” дostonида кўп учрайди. Умуман, Чўлпон халқ ижоди материаллари сюжети асосида халқнинг яхши турмуш йўлида олиб борган курашини, чин инсоний севгисини романтик бўёқларга бой бир тарзда тасвирлашни мақсад қилиб қўяди ва маълум ютуқларга эришади.

Адолат учун зулмга қарши курашган халқ қаҳрамонлигини ифодаловчи Иззат Султоновнинг шу мавзудаги “Ножмалум киши” драмаси ғоявий мақсадининг аниқлиги, синфий курашнинг моҳияти кенг очилганлиги, ижобий қаҳрамонларнинг аниқ позицияси нуқтаи назаридан “Ёрқиной” драмасидан фарқ қилиб туради. Драмада халқимизнинг озодлик ва эрк учун олиб борган кураши акс эттирилади.

Маълумки, эксплуататорларнинг зулми ошган сари халқнинг қаҳр-ғазаби, исёнкорлик кайфияти тобора ошиб боради ва у ниҳоятда катта ғалаёнлар, исёнлар иштирокчиси бўлиб қолади. Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистон ҳудудида бундай ғалаёнлар ўтган XIX асрнинг 90-йилларида кенг тарқалган эди. Андижон кўзғолони, Мингтепа, Ўш атрофидаги Навқат вилоятида, Чимкент ва Авлиё отада бўлган халқ кўтарилишлари бунга далил бўла олади. Шу билан боғлиқ ҳолда халқ ўз оғзаки ижодида ўз орзу-ниятларини, қасос олиш, тadbирларини, уларга бош бўла олувчи идеал қаҳрамонларни куйлайди. Драматург ўзининг мазкур драмасида халқ ўртасида кенг тарқалган ўлмас қаҳрамон Намоз ҳақида ривоят ва Нурман (Абдувой ўғли) Бахшининг Намоз исмли дostonидан кенг фойдаланган. Иззат Султоннинг мазкур тарихий-романтик драмасида ана шу фольклор мотивлари ва қаҳрамонлик эпосларига хос хусусият ва белгилар яққол сезилиб туради.

Зотан драманинг ўзи ҳам инқилоб арафасидаги халқ низоларининг кучайиши ҳақиқий ҳақ-ҳуқуқи учун кураш тўлқинлари авж олган даврдаги тарихий воқеалар, ривоятлар, қаҳрамонлик саргузаштлари асосида яратилганлиги шубҳа уйғотмайди. Шу важдан ҳам ундаги воқеалар тасвири романтик руҳда бўлиб, бош қаҳрамонлар Ниёз, Азамат, Турғуноиларнинг мардлик ва жасорати халқнинг исёнкорлигини кўтаринки руҳда тасвирлашга мослаштирилган. Чорибойнинг ўғли Фазлиддин қизига хиёнат қилгач, номусига чидамай қишлоқдан чиқиб кетган Нурбобонинг бошидан кечирганлари, қизидан ёдгор бўлиб қолган Турғуноилни эркакча кийинтирган ҳолда, ожиз ҳолида юрт кезиб, ниҳоят, ўз қишлоғига қайтиши, Ниёз бошлиқ исёнкорлар тўдасига қўшилиши каби қаҳрамон саргузаштлари билан боғлиқ фольклор руҳидаги воқеалар асар сюжетининг таранг бир усулда ривожланишини таъмин этади. Асардаги фольклор усуллари, сирли воқеалар унинг умумий руҳига жуда мос бўлиб, қаҳрамонлар характерини очиш, асосий гоияни кўтаринки бир руҳда романтик бўёқларда тасвирлашни таъмин этади. Шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, танқидчиликда фольклор асарларига хос бўлган белги ва тасвир усуллариининг босим бўлиб кетганини қораловчи, унинг умумий руҳидан келиб чиқмай баҳо бериш ҳоллари содир бўлади. Масалан, театр танқидчиси И.Василинина драма ва спектаклни мураккаб бўлмаган романтик-шаблон фабула, саргузаштли стержен асосига қурилган<sup>1</sup>лигини қоралайди. Адабиётшунос Б.Имомов драма ҳақида фикр билдира туриб, театр танқидчисининг бу мулоҳазаларига қўшилмайди. Лекин унинг ўзи ҳам асардаги романтик кўтаринкилик, фольклор асарларига хос айрим шартлиликни қоралайди. Бу фикрлар уни айни чоғда фольклорнинг таъсирини салбий баҳолашга олиб келганини билмай қолади. У ёзади: “Айрим ўринларда эса персонажлар курашида, хатти-ҳаракатида ички кечинма бутунлай йўқолиб, детектив ва фольклор асарларига мансуб ташқи ҳаракатлар асосий ўринни эгаллайди. Чунончи Ниёз танҳо ўзи ниқобланиб Саидгулом қўшинларига қарши боради, уни лақиллатиб Азаматни озод этувчи фармон ёздирари ва сафдошини дор тагидан

<sup>1</sup> И.Василинина. “Люди и страсти” журнали. “Театр”, 5, 1965, 73-бет.

кутқарадики. фольклор мотивларига хос бундай ўринларда реализмнинг қалб диалектикасини (?)<sup>1</sup> кўрсатиш талаби, ҳаётийлик сусайтирилган”<sup>2</sup>.

Аммо танқидчи сўнгроқ ўз фикрига зид равишда: — “...ҳаётийлик ишонтириш кучининг мавжудлиги, персонажларнинг фольклордаги Насриддин Афанди каби, халқ уддабуронларини эслатувчи ҳаракатлари асарнинг романтик руҳига хос тарзда тузилганлиги учун қизиқарлидур”<sup>3</sup> — деб ёзади танқидчи. Демак, фольклор руҳи: шартли тасвирлар воқеликни ҳаққоний тасвирлашга ҳалақит бермайди. Асарнинг умумий руҳига мос равишда аксинча қаҳрамонлар фаолияти, характерини мантиқан асослайди. Эҳтимол мазкур тарихий-романтик драма асарига ташқи ҳаракатларни кам талаб этувчи психологик драмаларга қўйилувчи зарур талаблар билан ёндашиш унча тўғримадур.

Бизнингча воқеа ва ҳодисаларни тасвирлашдаги шартли усуллар тасвирий шакллар, реализмга зид ҳолда эмас, балки ундаги айрим афсонавий тасвирга мойиллик, фикрлашдаги романтик кўтаринкилик, эмоционалликни ошириш, қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини чуқур ва тўғри очишда воситалик ролини ўйнайди.

Ўзбек халқ оғзаки ижодидаги хотин-қизларнинг қаҳрамонлиги, мардлиги ва жасорати тараннум этилган, уларнинг адолат йўлидаги тадбиркорлик билан олиб борган кураши тасвирланувчи “Ойсулув”, “Тўлғоной” достонлари, “Тўлғоной” ва “Ҳусниябону” эртаклари билан “Ёрқиной” ва “Ножмалум киши” драмаларини қиёсий ўрганиш шунини кўрсатадики, ижтимоий-сиёсий ҳаётни ҳаёл ёки бадиий уйлурмалар орқали ифодаловчи эртақлар ва бошқа жанрдаги фольклор асарлари драматургларимизга реалистик тасвирни кучайтириш, халқ ҳаётини сербўёқ ва ширали тил воситаларида чуқур тасвирлашда катта ижодий манба сифатида хизмат қилади.

30-йилларда Собир Абдулланинг “Тоҳир ва Зухра”, Туйғуннинг “Баҳодир” драмалари ҳам бевосита фольклор

<sup>1</sup> Курсив бизники.

<sup>2</sup> Б.Имомов. “Ҳаёт ва драматик конфликт”. “Фан” нашриёти. Т., 1968. 113-бет.

<sup>3</sup> Шу ерда. 113-бет.

сюжетлари асосида яратилди. Машхур “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод-Ширин” эртақ, афсоналаридан ҳам кенг фойдаланилган ҳолда Навоийнинг шу номли дostonлари саҳналаштирилди. “Драматургларимиз шуни эсда тутишлари керакки, — деб ёзади Комил Яшин, — халқ ҳаёти ва ижоди билан алоқа ўрнатганлари, ҳаётга чуқур кириб борганлари тақдиридагина улар халққа керакли ва ҳақиқий санъат асарлари яратишлари мумкин”<sup>1</sup>.

Буни Яшин катта ижобий тажрибаларга суянган ҳолда айтган эди. У ўзининг “Тор-мор”, “Гулсара” драмаларига фольклор элементларини жуда усталик билан сингдириб юборади. Асар ғоясини ёрқинроқ очиш, характери бўрттириб кўрсатиш, ихчамлик ва оҳангдорликка эришиш мақсадида халқ тил бойликларидан, халқнинг кўпмингйиллик ҳаёти, урф-одатлари, яшаш шароитлари, тарихи, орзу ва истаклари ўз ифодасини топган халқ мақоллари ва ҳикматли сўзларидан, иборалари ва ўшатишларидан унумли фойдаланади.

Туйғуннинг “Баҳодир” (“Зулфизар”, 1938) драмасида хонликлар давридаги халқнинг зулм ва истибдодга, қабоҳат ва жаҳолатга қарши кураши тасвирланади. Драманинг сюжети қаҳрамонлик ва ишқий-саргузашт эртақлар, халқ эпослари воқеаси асосига қурилган. Зулмкорларга қарши ғазаб ва нафратлари ошган халқнинг озодлик ва эрк йўлидаги орзу-истаклари Баҳодир, Омон ва Мардонқул сингари қаҳрамонларнинг курашлари, саргузаштлари орқали ифодланади.

Драматург бу асарида бой халқ ижодининг турли жанрларидан кенг фойдаланган ҳолда халқнинг идеали бўлган, унинг орзу-ниятларини ифода этган қаҳрамонлар тимсолини яратган, халқнинг зулм ва истибдодга қарши курашишни кенг тарихий саҳнда, таъсирли бадиий услубда тасвирлашга эришган. Халқ ижодидан фойдаланиш тажрибасини янада бойитган.

Фольклордан ўрганиш ва фольклор асарларини қайта ишлашга ижодий ёндашиш, уйқаш ва яқин мазмундаги асарларнинг янги таҳлили намунасини Собир Абдулла ижодида ҳам кўриш мумкин. С.Абдулла ўзининг илк даври ижодидаги кичик насрий асарларида, сатирик ҳикояларида

<sup>1</sup> К.Яшин. Танланган асарлар. III жилдик, III ж. Тошкент, 1964, 209-бет.

латифа ва халқ ривоятларига кенг мурожаат қилади, чинакам халқчил асар яратишда халқ яратган бой бадиий хазинанинг роли буюк эканлигини ҳис эта боради. Бу нарса кейинроқ унинг “Тоҳир ва Зухра” шеърӣ драмасида ўзининг тўла ифодасини топди. Бу драмани ёзгунга қадар шоир халқ ўртасида жуда кенг тарқалган ишқий-романтик достонлар, хусусан “Тоҳир ва Зухра” эртаги ва шу эртақ асосида яратилган Сайёдийнинг “Тоҳир ва Зухра” (XIV аср) достонининг халқ ўртасида кенг тарқалган вариантларини кунт билан ўрганеди.

“Менинг онам яхшигина саводли, ўқимишли аёл бўлиб, афсонавий фантастик китобларни ўқишга ўч эди, кечалари, айниқса, қиш кунларида сандал четида кўзойнак тутиб, бизга жуда ажойиб қиссалар, достонлар ва ҳикоялар ўқиб берар, биз жуда завқ билан тинглар эдик. Биринчи марта “Тоҳир ва Зухра” достонини ҳам онамдан эшитганман”<sup>1</sup>, деб ҳикоя қилади шоирнинг ўзи.

Биз юқорида қайд этгандек Сайёдийнинг “Тоҳир ва Зухра” достони бир неча вариантга эга. Шунингдек, шу номли халқ эртагининг ҳам кўп вариантлари мавжуд бўлиб, буларнинг мукамал ва бадиий жиҳатдан кучли бўлгани кўқонлик Замонбиби Саримсоқова айтган вариантдирки, буни 1935 йилда фольклоршунос Буюк Каримов ёзиб олган.

С. Абдулла Сайёдий достони ва халқ эртагидаги асосий гоё — зулм ва жаҳолат ҳукм сурган даврда чин инсоний муҳаббатнинг паймол этилиши, ҳақиқий ишқ-муҳаббатнинг кучи ва қудратининг буюклиги, унинг ҳар қандай разолат устидан ғолиб чиқиши, тантана қилажагини тараннум этувчи гоёни ривожлантиради. Бу, С. Абдулла фольклор асарларини айрим стилистик ўзгаришлар билан чегараланган, деган хулосага олиб келмайди. Халқ жуда кўп зулм тортган. У ҳамиша эркин ҳаёт ва бахтли турмуш, эркин севги ҳақида орзу қилган. Халқ яхши турмуш йўлида тоғдек тўсиқ бўлиб турган зулмкор хонлар, шоҳлар истибдодига қарши тура олувчи, уни енга олувчи қаҳрамонларни орзу қилган. Хаёлий қаҳрамонлар, тадбирлар ўйлаб кашф этган. Бу эртақлардаги халқнинг бой фантазия билан суғорилган ривоятлари С.Абдулла гоёвий ниятини рўёбга чиқаришда, бадиий фантазиясини

---

<sup>1</sup> “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. 1970, 3-сон, 33-бет.



бойитишда муҳим роль ўйнайди. Юқоридаги дoston ва эртакка нисбатан табиий равишда С.Абдулла драмасининг ижтимоий мотиви кучли.

С.Абдулла ўзининг бу асарида катта бир ғоявий ниятни амалга оширишни мақсад қилиб қўяди. Халқ эртак ва дostonдан фарқли ўларoқ бунда у эксплуатация зулми остида қoлган халқнинг қаҳр-ғазабини ўша давр қарама-қаршиликлари заминида кескин тасвирлайди. Бу нарсаларни у икки ёшнинг севги саргузашти воситасида очишга эришади.

Тўғри, эртак ва дostonда ҳам зулмдан норозилик мотивлари яққол сезилиб туради. Масалан, бу нарса Сайёдийнинг дostonида шоирнинг Тоҳир ва Зухра, уларнинг севги тақдирларига бўлган хайрихоҳлиги, зулм ва жоҳилликни қоралаш, ўз давридаги ғариблик ва нотавонликдан шикоятларда сезилиб туради. Шоир, Зухранинг иштиёқида ошиқиб бораётган ва йўлда жуда кўп қийинчиликларни ва тўсиқларни енгиб ўтаётган Тоҳирнинг ҳолига ачиниб ёзади:

Ғарибларга раҳм қилмади доғлар,  
Ғариблиқда ғариб йўлини боғлар.

Бу дунёда на мушкулдир ғариблик,  
Ажойиб турфа бедилдир ғариблик.

Ғариб кўнглини синдурмоқ ёмондур,  
Шикаста нотавон қулдур ғариблик<sup>1</sup>.

Халқ эртагида эса бу нарса бирмунча очиқ ва кескинроқ тарзда баён қилинади. Унда халқнинг қонхўр хон зулмидан нафратланиши халқ қўшиқлари йўлида ифодаланади.

Қонхўр жаллод қўлида,  
Тилла қилич қайралди.  
Тилла қилич дамлари  
Қора қонга бўялди.  
Қатор-қатор туялар  
Қаторлашиб ўтдилар.  
Хон отамиз даврида  
Тоҳир гўштин сотдилар<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> "Ўзбек адабиёти". IV жилд. 2-китоб, Тошкент., 1960, 147-бет.

<sup>2</sup> "Ўзбек халқ эртаклари", 1 жилд, Тошкент, 1969, 136-137-бетлар.

Булар Собир Абдулла асари учун катта материал бўлгани ҳолда унга ижтимоий ғояни кескин қарама-қаршиликлар ва муайян тасвирда ифодалашга катта имкон беради. Драмада севишганлар фожиаси катта ижтимоий қарама-қаршиликлар — халқнинг зулмга қарши бош кўтариши, кескин норозилиги фонида тасвирланади. Драматург халқ ижодига хон ва унинг зулмига нисбатан ишора қилиниб айтилган фикрларини ижтимоий ва бадиий жиҳатдан асосланган ҳолда тасвирлашга киришади. Шу мақсадда у асарга Нозим, Ҳофиз ва халқ ҳаракатининг бошқарувчиси Сардор образларини киритади. Асарнинг бошиданоқ хоннинг тажовузкорлиги, маънавий бузуқлиги тасвирланади. Ундан кейинги кўринишларда хоннинг зулми, унинг халқ ғазабини кўзғовчи сиёсати кескин қош қилина боради ва унга бўлган халқнинг норозилиги кенг ифодаланади. Бу нарса Тоҳирнинг:

Тош эмас соҳилда ётганлар, ғариблар бошимиз,  
Сув эмас дарёга оққанлар, бу халқ кўз ёшимиз,  
Ҳамма кинриклар суғорилган ғазабнинг наштари,  
Қолмади бир заррача сабру чидам бардошимиз<sup>1</sup> —

каби арияларда ва Сардорнинг:

Элга зулм қилмоқдур хон фикри-ёди,  
Оқизмоқ хон кашфи, осмоқ ижоди.  
Хоннинг қаҳри ўлим, кулкуси озод,  
Эл учун “мукофот”: сўйиш, зиндон, дор...<sup>2</sup>

ёки:

Зулм ила йиғлаган эл беомон токайгача,  
Кўчаларда сарғайиб ранги сомон токайгача<sup>3</sup> —

каби сўзларида тўла ифодасини топган. С. Абдулла драмасининг ғоявий-бадиий жиҳатдан юксак бўлишини таъмин этиш омилларидан яна бири умуман халқ ўртасида кенг тарқалган

---

<sup>1</sup> Собир Абдулла. “Танланган асарлар”. Тошкент., 1956, 233-бет.

<sup>2</sup> Ўша асар, 236-бет.

<sup>3</sup> Ўша асар, 259-бет.

рубойй, халқ кўшиқлари ва ривоятлардан ғоят усталик билан фойдалана олинганида, дуэт, ария ва хорларнинг қон-қонига сингиб кетганидадир. Ундаги “Ўйнаб келинг” радифли хор, Зуҳранинг “Сув келар” ариялари ва бошқа ўринларда буни яққол кўриш мумкин.

Шундай қилиб, халқнинг бой ижодий хазинаси ўзбек драматургиясининг ғоявий-бадий камолотида, мавзуси бойишида, унинг чуқур халқчиллигини таъмин этишда. драматург ва қаҳрамонларнинг тили образли ва ширали бўлишида катта мактаб бўлиб қолди.

Хуллас, реалистик ижод методининг изчил тамойиллари асосида кенг ривожланиш йўлига чиқиб олган 30-йиллар ўзбек адабиёти турли адабий анъаналар қатори халқ оғзаки ижодига ҳам суянди. Ёзувчиларимиз фольклор асарларига кенг мурожаат қилиб, улардан ижодий озуқланди. Натижада бошқа омиллар қатори бой бадий хазина бўлган халқ оғзаки ижоди ҳам ёзувчиларимизнинг ғоявий ва бадий жиҳатдан ўсишида, адабиётимизда услуб хилма-хиллигининг яратилишида алоҳида ижодий мактаб бўлиб қолди.

*1989 йил*

## **АФСОНА ВА РИВОЯТЛАР БАДИЙ АСАР ТЎҚИМАСИДА**

( XX аср 70-80 йиллари ўзбек прозаси мисолида)

Ҳозирги замон прозаси адабиётнинг бошқа жанрлари қатори даврнинг энг долзарб масалаларини бадий тадқиқ этувчи, ажойиб кишилар характерини ҳар томонлама чуқур очувчи, ҳаётнинг кенг ва яхлит манзарасини яратувчи асарлар ҳисобига бойиб, ривож топмоқда.

Бу давр ўзбек прозасидаги реалистик услубда янгилик, ранг-баранглик кўзга ташланаётган, муаллиф баёнида фалсафийлик кучаяётган, қаҳрамонлар характерини баҳс, ўй, хаёл, ички монологик услублар воситасида кенг ва тўла очишга уринилаётган экан, бу хусусиятлар отахон адибларнинг ижод лабораторияси, мумтозларимизнинг бой мероси ва ниҳоят, халқ оғзаки ижодининг таъсири ва таълими туфайли пайдо бўлмоқда.

Агар диққат қилинса, ўзбек прозасининг илк давридан то катта тараққиёт йўлига чиқиб олгунга қадар бўлган ҳар бир босқичда фольклорга мурожаат кенг ўрин ола бошлагани ва ундан қузатилган мақсад доираси ҳам орта борганининг гувоҳи бўламиз. Бу асар тилининг бойлигини ошириш мақсадида мақол, матал ва афоризмларни кенг қўллаш, айрим қизиқарли воқеа-вазиятлар воситасида сюжет воқеаларини бойитиш билан бир қаторда қаҳрамонларнинг ўй-фикрлари ва ҳаёт ҳақидаги чуқур мулоҳазалари, турмушдаги қарама-қаршиликларга муносабатларини кенг очишга қарагилган халқ донолигини ифодаловчи ривоят ва афсоналарнинг кўп қўлланиши билан ҳам изоҳланади. Маълумки, эртак, ривоят ва афсоналарда халқ ҳаётининг кўп асрлик тажрибаси замирида жамланган таомил, одоб ва ахлоқ борасидаги фикр ва қарашлар акс этган бўлади. Кишиларнинг орзу-истаклари, яхшилик ва адолат учун кураши, изланишлари натижасида шу халқ тарихи ва маълум тоифа кишилар характерини ифода этувчи ривоятлар туғилади. Мифологик мазмун ва унинг замон билан, ҳаёт муаммолари билан ҳамнафас томонлари замирида ташкил топган воқеалар бадиий асар сюжетига кириб келади. Агар асарда қўлланган фольклор элементлари хоҳ у афсона бўлсин, хоҳ эртак ва ривоят бўлсин, ўз ғояси ва мантиғи билан асар мазмуни тўқимасига сингиб кета олмаса, у ҳолда асар қуруқ дидактика ва насихатдан юқори кўтарила олмайди, схема бўлиб қолади. Фольклор асарларидан фойдаланишнинг энг яхши намунасини берган асарларда фольклор унсурлари асарнинг бутун сюжети ва композициясига сингиб, уни ҳаракатга келтирувчи бир куч бўлиб қолади, ўзида ифодаланган ғоялари, қаҳрамонларнинг ўй-фикрларига қанот бахш этади, ёзувчининг катта бадиий-ғоявий суянчига айланади. Бу эса ёзувчининг мақсади фольклор сюжети ёки унинг айрим мотивларини қайта ҳикоя қилиб беришдан иборат, деган сўз эмас.

Фольклор элементлари ёки фольклор сюжетлари фақат халқнинг бутун донишмандлигини, ибратомуз урф-одатларини ўзида мужассам қилган ҳолда ёзувчининг ниятини рўёбга чиқаришда катта мадад ва бадиий манба бўлмоғи керак.

Сўнгги давр ўзбек прозасидаги фольклор жанрларига хос шартлилик, фалсафийлик тенденциялари билан боғлиқ

бўлган услубий изланишлар ўзбек прозасининг йирик на-  
мояндалари С.Айний, А.Қодирий, Ойбек, А.Қаҳҳор ижодий  
тажрибалари сабоғи ҳамда миллий адабиётдаги бадий-  
услубий изланишлар билан узвий алоқада бўлиб, тажриба  
алмашилиш натижасида кенг қўламда ривожланиб, жанр  
ва услуб ранг-барангликлари билан алоҳида бир янги  
кўринишда намоён бўлмоқда.

Асқад Мухторнинг “Чинор” романи ана шундай асарлар-  
дандир. Бунда адабий анъаналарнинг қоришиқ бир кўриниши  
намоён бўлади. Асар мумтоз адабиётдаги насрий услуб билан  
бирга прогрессив жаҳон адабиётида кенг қўлланувчи саргузашт  
услуби, муаллифнинг ҳаёт муаммолари устидаги ўй ва  
хаёллари, хулосалари, фалсафий мушоҳадаларини ифодаловчи  
қиссалар, ҳикоятлар асосига қурилган бўлиб, 5 қисса, 5  
ҳикоят ва 5 ривоятдан иборатдир. Бу қисса ва ҳикоятлар бир  
бутунликни ташкил этади. Қаҳрамонлар тақдири, уларнинг  
саргузашти ҳақида ҳикоя қилувчи бу қисса ва ҳикоятлар  
келтирилган ривоятлар билан мантиқан боғланади, шу  
қиссаларнинг фалсафий мағзини ифодалаб, ўқувчини кенг  
мушоҳада қилишга ундайди.

Асар воқеаси чинор ҳақидаги ривоят ва халқ нақли билан  
бошланади. Чинорнинг умри боқийлиги, яхшилик тимсоли  
эканлиги баён қилинади.

Ривоятга кўра, чинор мингта кирган соати ўзидан-ўзи  
ловуллаб ёниб кетиши керак экан. Қишлоқнинг қариялари  
чинорнинг ёшини ҳисоблаб, унинг мингта кирадиган фаслини  
тахминлаб, эълон қилишибди. Шундан эътиборан ҳамма ўша  
кароматли ёнғинни ваҳима билан кутиб яшайди, қирга, далага  
кўчиб чиқишади. Воқеа сафар оғи 2-жумасининг ярим кечаси  
содир бўлиши керак эди. Бу башоратга фақат Очил бува  
ишонмайди, чунки у бобосининг ҳикоясини эсларди. Чингизхон  
давридаги қирғинлик ва ёнғинларда ҳам чинор “ҳаёт мангудир,  
ҳаёт тугамайди”, дегандек мағрур кўкариб тура берган экан.  
Воқеа содир бўлиши керак бўлган тунни Очил бува чинор  
ёнида ўтказди. Чинор ёнмайди, бироқ бирдан тилга кириб:  
“Мен ёниб кетсам, замон охир бўлади”, деганмиш. Шу-шу  
чинор одамларга мангуликни эслатиб, мағрур туради. Халқнинг  
каромат қилиб айтган сўзларига кўра, чинорнинг гапирганини  
эшитган одамнинг умри боқий бўлармиш. Боқийлик, мангулик

тимсоли чинор билан Очил буванинг қиёс қилиниши уни янада табаррук қилиб кўрсатади. Очил бува ана шу мангулик тимсоли сифатида бутун асар бўйлаб ўтади. Унда халқ донишмандлиги, улуғлиги, сахий ва мураккаблиги, эътиқод ва ишонч кучи мужассамланган бўлиб, асарнинг бутун мантиқини ўзида ифода этиб туради.

Асарнинг мангуликка ишора қилувчи ана шу чинор ҳақидаги ривоят билан бошланиши, унинг рамзий ифодаси сифатида Очил буванинг бош қаҳрамон қилиб тайинланишининг ўзи романда катта мазмун касб этган.

Танқидчи Озод Шарафиддинов “Чинор воқеалар романи эмас, балки мушоҳадалар ва мулоҳазалар романидир”<sup>1</sup>, деб жуда тўғри таъкидлаган эди.

Чиндан ҳам асар юқорида қайд қилинганидек, халқ донишмандлиги билан суғорилган ҳикоятлар, ривоятлар асосига қурилган. Бу ривоятлар, шубҳасиз, қаҳрамонлар тақдири, уларнинг саргузашти билан узвий боғланган. Масалан, романда келтирилган Очил буванинг хорижий юртда истиқомат қилувчи набираси Азимжоннинг тақдири билан боғлиқ Ватан, она-диёр ва гўзаллик туйғулари ҳақида баҳс қилувчи ривоятга кўра, ал-Форобий юнон сафаридан ўз қишлоғига қайтиб келса яккаю-ягона жигарбанд оғаси Белужистон юртига асирликка олиб кетилган экан. Форобий кўп изтироб чекади, най чалиб нола қилади, ниҳоят, бардоши тугаб, ўша юртга равона бўлади. У ерда қулларнинг нақадар оғир шароитда шоҳ учун янги қаср қураётганликларини кўради. Оғир шароит натижасида қуллар бирин-кетин нобуд бўлар эдилар. Бу мудҳиш воқеани кўздан кечираётган Форобийни сезиб қолган навкарлар шоҳга хабар қиладилар. Шоҳ фармойиши билан Форобий саройга келтирилади ва бошидан олтин тўкиб, бу қирғинликнинг олдини олишни сўрашади. Бу қандай офат, уни қай йўсинда даволай олиш мумкин, деган шоҳнинг саволига Форобий: “Бу соғиниш-сарғайиш, фироқ дардидир. ...Бунинг давоси уларни ўз ватанларига қайтаришдир”, – деб жавоб беради. Шоҳнинг ғазаби келиб, Форобийни кишанга солади ва у қуллар билан қолади.

---

<sup>1</sup> О.Шарафиддинов. “Биринчи мўъжиза”. Тошкент., 1979. 424-бет.

Форобий найда мунгли куй чалади... одамлар бундан лаззат топиб, ўз дардларини унута бошлайдилар. Куйни эшитган куллар ўз ватанидаги майсазор ўтлоқлар, зангори гумбазларни кўз олдиларига келтирадилар, айниқса. “Пешрови диёр” деган куйни эшитиб, уларнинг “рангларига қон югуради. Улар наво гўзаллигида намоён бўладиган ватанга кўндилар. кўникдилар. Эндиликда улар йиғлар, кулар, ўй сураб Эдилар. Ажал офати чекинади...”<sup>1</sup>.

Ривоятнинг мазмуни бир пайтлар тақдир тақозоси билан хорижий юртда қолиб кетган, моддий эҳтиёжи бўлмаса ҳам умр бўйи она-диёрини кўмсаб келган, ниҳоят бобоси ва тоғалари билан дийдор кўришишга муяссар бўлган Азимжон тақдири билан боғлиқ воқеалар оқимидан келиб чиқади.

Ёзувчи Азимжонни Очил бува билан сафарга олиб чиқар экан, ўз туққан элу юртини, ота-оналари ўтган қишлоқни кезар экан, бутун ўтмишини эслайди. Ота-онаси Бозоркул ва Онабиби (Очилбуванинг қизи)нинг тақдири, уларнинг бойлар қўлида ўтказган турмуши Азимжоннинг кўз олдида намоён бўлади. Ёзувчи воқеани булар ҳақидаги ҳикоят билан боғлаб кетади. Ҳикоятда баён қилинган Онабиби ва Бозоркулларнинг даҳшатли ва фожиали ҳаёти ўз навбатида Очил бува умр йўлининг бир саҳифаси эди. Ана шу ҳикоят ва қиссалар замирида Очил бува янада улугвор, букилмас иродали, барча тўфонларга бардош берувчи халқнинг тимсоли сифатида намоён бўлади.

Шунингдек, романда севги афсонаси, тошбақа ҳақидаги афсона ва бошқа афсоналар замирида яратилган ривоятлар Очил буванинг ўғли Орифжон, қизи Умида, набиралари Акбарали ва Азимжонларнинг тақдири билан, улар ҳаётини акс эттирувчи воқеалар мантиғи билан боғлиқ ҳолда берилади.

Шубҳасиз, Асқад Мухторнинг бу асари услуб эътибори билан ўзбек адабиётида янгилик бўлди. Унинг атрофида қизгин баҳслар кетди. Ҳатто, асар роман жанрининг талабларига жавоб беролмайди, деган фикрлар ҳам билдирилди. Айрим мақола-ларда ёзувчининг афсона ва ривоятларга маҳлиё бўлиб кетганлигига ишора ҳам сезилди. Бундай қарашлар ҳозирги замон реализмининг маънавий-эстетик мазмунини тор ва

---

<sup>1</sup> А. Мухтор. “Танланган асарлар”. Тошкент., III жилд. 1973, 39-бет.

юзаки талқин қилиш натижасида юзага келди. Бу ҳаёт ва кишилар турмушининг даврий баёни, ҳисобот шаклидаги тасвирлашга ўрганиб қолиш, масаланинг моҳиятини тўғри тушунмасликнинг оқибатидир.

Гап у ёки бу ёзувчининг фольклор шакллари билан қизиқиб, шартли тасвирларга берилиб кетишида эмас, ана шу усуллардан, халқ ижоди шаклларида қандай самарали фойдаланишида. Муболага бўлсин, ривоят ва афсона бўлсин, уларнинг қоришиқ ҳолда қўлланилиши бўлсин, тасвирланаётган реал воқелик ривожини, унинг мазмунини (кўтаринки ёки куёқ романтик бўёқларда бўлса ҳам) тўғри, чуқурроқ, ёрқинроқ очишга кўмаклашадими ёки уни хиралаштириб реал воқеликдан йироқлаштирадими, қўлланилган фольклор унсурлари асарнинг сюжет ансамблига қўшиладими ёки қаҳрамон ва у билан боғлиқ воқеалар мантиғига яқинлашмай куруқ қурама ҳолида қоладими, гап ана шунда. Аксарият ёзувчилар буни тўғри тушунган ва фольклор унсурларига ана шундай юксак вазифа юклагани ҳолда асар тўқимасининг қонуний бир бўлаги сифатида талқин қиладилар.

Асқад Мухторнинг “Чинор” романи ана шундай асарлар тоифасидандир.

Одатда, ривоят ва афсоналар кишиларнинг маълум воқеа ёки ҳодисага муносабати, ҳаётдаги ноҳақлик ва ҳалоллик, яхшилик, мардлик, матонат ҳақидаги фикр-ўйлари, орзулари, эзгу ниятларининг ифодаси сифатида дунёга келади. Бу ибратли халқ нақллари асосига қурилган ривоят, афсоналар халқда оғиздан-оғизга ўтиб, бойиб, такомиллашиб боради, ўз тажрибаси, ақл-идрокидан келиб чиқиб унга янги саҳифалар қўшади.

Ёзувчи ана шу неча асрлик халқ тажрибаси асосида яратилган халқ донолигини мужассам этувчи ривоятлардан ўз қаҳрамонларининг ички оламини очиш, уларни ҳаётга, маълум воқеликка бўлган муносабатларини ифодалаш учун фойдаланади, ўз маънавий-эстетик қарашларини ифодалайди.

Шухратнинг “Олтин зангламас” асаридаги ривоят ҳам худди шу мақсадда қўлланган. Бунда ёзувчи туҳмат натижасида уйдирма айблар билан қамоқда тутиб турилган Содиқнинг маълум вазиятлардаги ҳолати, ўй-фикрлари ва хаёлларини тасвирлаб, таърифлаб ўтирмай, буни афсона ва ривоятлар



мантиғига кўчиради. Ўзининг бутун ҳаётини шўро давлатини мустаҳкамлаш, уни душманлардан ҳимоя қилишга, қолган умрини халқ маорифига бағишлаган Содиқ оғир вазиятга тушиб, бошидан синовли дамларни кечираётганида ўз руҳий ҳолатига мос бир ривоятни эслайди: “Табиат одамни яратганда, бундоқ қараса, янги ҳаёт кўрган мурғак учун кун жуда узун экан. Қисқартириш мақсадида унга уйқуни ҳамроҳ қилибди. У камолга етгандан кейин кўрса, бир уйқунинг ўзи инсон учун жуда кам, жуда зерикарли. У зерикмасин, ёган таомининг таъмини билсин, қадрига етсин деб меҳнатни буюрибди, меҳнат унинг баҳрини очади, чиниқтиради. Ҳаётига маъно киргизади, лекин бу ҳам у учун етарли эмас. Сўнгра унга қарши душманни яратибди. Душман эса уни меҳнатининг самараларини ҳимоя қилишга мажбур этади, майдонга чақиради, курашга отлантиради. Ана шундан бери уйқу, меҳнат, душман инсоннинг ҳамроҳи”<sup>1</sup> эмиш.

Содиқ гарчи ўзи душман деб тутиб турилган бўлса ҳам, фуқаролар урушида қўлида қилич билан душман бошига оғат ёғдирган, қизил командир сифатида донг таратган садоқатли жангчи бўлган бўлса ҳам, шўро давлатининг ашаддий душмани кўрбоши Диловорхўжа билан бир камерада ётганига жуда хўрлиги келади, бутун вужуди билан ана шу қабиҳлик, нопоклик, адолатга, тухмагга қарши курашга ўзида қандайдир куч пайдо қилади. Иккиланмаслик, умидсизланмаслик кераклиги ҳақидаги туйғуни, ирода ва сабр билан иш тутишни, мулоҳазали бўлиш кераклиги ҳақидаги тушунчани кўнглига тугади.

Диловорхўжанинг “Келадиган еримиз битта экану, жонингизни мунчалик жабборга бериб нима қилардингиз ўша йиллари”, деган сўзлари алам қилиб, “наҳот энди мен ўша қарши курашганим кишилар сафига ўтиб қолсам”, деган ҳаёллар азобида яшаган мушкул дамларда ана шу ривоятни бежиз эсламайди. Ахир, душманни табиат унга қарши курашиш учун яратган-ку. Менга гийбатчи, тухматчилар душманлик қилиб, тегишли идораларни чалғитган экан, шу номардларга қарши курашишим керак, деган тушунча бир зум унинг қалбини ёритиб юборади.

---

<sup>1</sup> Шухрат. “Олтин зангламас”. Тошкент., 1970, 164-бет.

Ҳозирги замоннинг муҳим муаммоларини халқимизнинг кўп асрлик тарихига эга бўлган турмуш шароитлари, урф-одатлари билан боғлиқ ҳолда уларнинг ҳаёт ҳақидаги, келажак ҳақидаги, одамларнинг ўзаро муносабати ҳақидаги ўй-фикрлари, қарашлари ва хулосалари билан боғлаб, уни тушуниб, англаб тасвирлашга интилиш сўнгги давр прозамизда, хусусан, повестларда аниқ сезилмоқда.

Ўзбек адабиётида шу нарса аниқ ифодасини топмоқдаки, бу ёзувчиларнинг маълум воқелик ва ижтимоий тараққиёт билан боғлиқ бўлган муҳим долзарб масалаларни, у билан боғлиқ бўлган кишилар характери ни ранг-баранглиги, қарама-қаршиликлари билан тасвирлашга интилиши орқали изоҳланади. Ўтган йиллар прозасидан фарқли ўлароқ, ҳозирги замон эпик прозамизда ўй-фикр, мулоҳаза, баҳс, қаҳрамоннинг ички қалб тугўни, эътироз, тасдиқ усуллари кенг қўлланила бошлади. Буларда кишини ўйлашга, мутолаа қилишга мажбур этувчи, унинг фикрини чулғаб олувчи масалалар кўйилмоқда.

Бир гап билан айтганда, қаҳрамоннинг ички оламини бутун мураккаблигича тасвирлашга мойиллик сезилмоқда. Бу, ўз навбатида, услубдаги янги изланишларни, насрий поэтикадаги новаторликни кўрсатиб турибди. Ёзувчиларнинг инсоннинг табиатга ва ўз тарихига муносабатини ифодаловчи, тарихдаги ибратли ҳодисалардан хулоса чиқаришга даъват этувчи халқ афсоналари, ривоят ва ҳикоятларга кенг мурожаат қилишларининг боиси ҳам шунда. Ривоят ҳозирги давр адабиётининг фалсафий ва маънавий изланишларининг қоришиқ ифодасини берувчи қулай шакл сифатида прозамизда унумли фойдаланилмоқда. Лекин бу билан асарда фольклор сюжетидан ва халқнинг ривоят, афсоналаридан фойдаланиш билан боғлиқ ижод жараёни бир текисда силлиқ кетяпти, деган хулосани чиқариб бўлмайди. Бизнингча, ёзувчиларимиз, хусусан, ёш прозаикларимиз ҳали изланиш жараёнида. Бу соҳада Ўлмас Умарбековнинг услубий изланишлари бирмунча ўз самарасини бермоқда. У ўзининг кўпчилик ҳикояларида, жумладан, “Болгар кўшиқлари” туркумидаги ҳикоялар тўпламида халқ донишмандлиги ва қиссалар, ривоятлардан кенг фойдаланади. Бу хусусда унинг “Севгим-севгилим” қиссаси ҳам характерлидир. Бундаги асарнинг асосий

лейтмотивини ташкил этувчи севги ва садоқат мавзуси билан боғлиқ ривоят қахрамонларнинг ўзаро муносабати, уларнинг тақдири билан мантиқан боғланган бўлиб, асарнинг бутун томир-томирига сингиб кетади...

Яккачинор қишлоғига ишга келган Ўктам колхоз раиси Усмон аканинг яккаю ягона (тўғрироғи асраб олган) қизи Ойполук билан танишади, икки ёш қалб сеҳрли муҳаббат оғушида яшашади. Қишлоқдаги машҳур чинор тўғрисидаги ривоят ёшларни севгида садоқатли, жасур ва мағрур бўлиш ғоялари билан мафтун этиб туради. Ривоятда айтилишича, бир чўпон йигит бегона мамлакат маликасини тушида кўриб, ошиқ бўлиб қолибди. Дард зўр бериб, қари онаси ва ой деса ой, кун деса кундек ёшгина хотинини ташлаб, қишлоқдан бош олиб кетибди. Орадан кўп йиллар ўтибди. Бир куни тонг маҳали тул қолган бечора жувон кўза кўтариб сувга чиқса, эшик тагида бевафо эри турган эмиш. Йигит унга бошидан ўтган воқеаларни гапириб, ўз юртидан бўлак юрт йўқлигини, ўз хотинидан кўҳлик аёл йўқлигини айтибди ва гуноҳидан ўтишни сўрабди. Жувон кўнмабди. Йигит кетибди. Тоғда макон қилибди. У кундузлари ҳеч кимга кўринмай қоялар орасида ётар экан. Қош қорайиши билан баланд қоя устига чиқиб, қишлоғига, уйига термилар ва гуноҳидан ўтишни сўраб, худога илтижо қилар экан. Кейин у ғойиб бўлиб кетибди. Ривоятда айтилишича, чинор шу йигит эмиш. Якка чинорнинг фақат бир томонга, қишлоқ томонга қараб шох отиб ўсганиниг боиси шу экан<sup>1</sup>.

Қишлоқ ёшлари севги ҳақидаги ана шу ривоятда ҳикоя қилинган қисса руҳида яшаб, севги қўшиқларини шу чинор тагида йиғилиб баён этишади. Ёзувчи бу қўшиқларга қулоқ солиб, “бутун вужудинг билан инсоннинг нақадар софлигига, нақадар олижаноб ва нақадар гўзаллигига таҳсин ўқигинг келади”<sup>2</sup>, деб хитоб қилади ва Ўктамнинг қалб сўзларини ифодалайди. Айни чоғда, мазкур ривоят ўзи ёш бўлса ҳам, бошидан жуда кўп машаққатларни кечирган, болалар уйида тарбияланган ва сўнгра ота ва она меҳри деган муқаддас

<sup>1</sup> Ўлмас Умарбеков. “Олтин япроқлар”. Қисса ва ҳикоялар. Тошкент, 1970, 86-бет.

<sup>2</sup> Ўша асар. 86-бет.

туйғуни Усмон ака тарбиясига ўтгандагина қалбида туйган Ойпопук учун бир идеал бўлиб хизмат қилади. Шу вайдан ҳам у ҳар гал Ўктам билан шу чинор тагида суҳбатлашиб, ўзининг беғубор ва соф муҳаббатини изҳор этади, лекин ҳаёт мураккаб, уларнинг бошига синовли кунлар тушади. Бутун умрини шўролар давлатини мустаҳкамлаш, унинг порлоқ келажаги учун бағишлаган Усмон ака фронтда асирда бўлган бир дўстини паноҳига олиб, у билан мулоқотда бўлганлиги учун қамоққа олинади. Ҳамма учун, айниқса, Ойпопук учун бу жуда кутилмаган ҳодиса бўлади. Унинг шу кунларда яккаю ягона суянчи ва сирдоши, мадаккори Ўктам бўлади. Ўктам шаҳарга вазиятни аниқлагани тушади. Бу орада Ойпопук кўп изтироб чекади. Тамом ўзини йўқотади. Шаҳардан қайтган Ўктам унинг жонига ора киради. Ойпопукнинг қалбида озгина бўлса ҳам, умид учкун ёнади. У Ўктамни отасининг поклигига ишонувчи ўзига ҳамдард, ягона дўст деб билади. Лекин минг афсуски, Ўктам унга таскин бермоқчи бўлиб сўз орасида шаҳардан эшитиб чиққан (аслида ўз кўнглининг бир четиде турган) “айби бўлмаса қамалармиди”, деган шубҳа мазмунидаги гапни айтиб юборади. Қизнинг бутун вужуди ғазаб ва нафрат билан тўлади. Унинг бутун умид, ишончлари, орзу-ҳаваслари пучга чиққандек бўлади ва шафқатсизларча йигитни уйдан ҳайдаб чиқаради. Шундан сўнг Ойпопук ҳам уйдан ғойиб бўлади. Бир неча кундан кейин ўша севги-вафодорлик тимсоли бўлган чинор тагидан унинг жасадини топишади.

Ривоят мазмуни асардаги қаҳрамонларнинг бутун ўй ва хаёлларини, севги саргузаштларини ифодалаб туради. Ўктам асарнинг сўнгида адолат тантана қилиб, Усмон ака қалбида умрбод из қолдирган муҳаббат соғинчида қишлоққа келар экан, биринчи бор Ойпопук қабрини зиёрат қилади ва унинг ёнидаги “худди кўлларини чўзиб севиқли ҳаёт йўлдошига олтин гулдаста узатиб турган паҳлавон йигит” тимсоли чинорга боқад ва унга қараб: “одамлар, севги ишончсиз бўлмайди. Бир-бирингизга ишонинг. Дунёда бундан катта бахт йўқ”, деб хитоб қилади.

Шу ҳол ёзувчининг бутун асар сюжети чизигидан ўтган, унинг ҳар бир бўлаклари томирида қон бўлиб тепган ривоят мазмунига яқун ясайди.

Бу асарда халқ афсонаси сюжетнинг бир бўлаги сифатида уни ҳаракатга келтирувчи воситалардан бўлиб хизмат қилади. Қаҳрамонларнинг характери, уларнинг ички руҳий оламини очишга, фалсафий хулосалар чиқаришга кўмаклашади.

Ўлмас Умарбековнинг “Одам бўлиш қийин” романида қўлланган фольклор элементлари бошқа бир вазифани бажаришга қаратилган. Ёзувчи унда соф виждонли, меҳнатсевар авлодни тарбиялаш ва унинг атрофида тоза муҳит яратиш лозимлиги, тарбия масаласидаги ота-она бурчи ҳақида фикр юритади.

Дастлабки фаолиятини тунукасозликдан бошлаб, тунука-созлик артели директори, сўнгра туман савдо бўлимининг бошлиғи даражасига кўтарилган Ғофиржон ака ўзининг бутун юриш-туриши, одамларга ва меҳнатга муносабати, оила тебратиши билан кўпчилик хурматини қозонади. У ўзининг қадрдон дўсти — ўқитувчи Хусанхон ака ҳовлисида бирга яшайди ва уни ҳақиқий дўст ва ўзининг маънавий бир таянчи деб билади. Кўп ўтмай Ғофиржон ака бетоблиги туфайли маълум вақт ишдан қолади. Ўғли Абдуллани ўқитиб, унинг келажаги ҳақидаги ширин орзулар билан яшайди. Кунлардан бир кун отаси Хусанхонни кўргиси келаётганини ва уни таклиф қилиб келиш кераклигини буюради. Лекин Хусанхон кибр билан ҳозир вақти йўқ эканлигини айтади. Шу дарснинг ўзида синфга янги келган Инъомнинг атрофида парвона бўлади ва унинг отасини кўргани бормоқчи эканини айтади. Абдулла суриштирса, бу бола туман ижроия кўмитаси раисининг ўғли экан. Унинг хўрлиги келиб, юрагида нафрат уйғонади. Отасига таскин бериб бу воқеани айтмаса-да, ўзини йиғидан тўхтата олмайди.

Ана шу ҳолатда бола отасининг киши ҳар қандай оғир вазиятдан фақат ўзининг билими, ҳунари ва укуви билан қутулиб чиқиб кета олади деган мазмундаги эртақларини эслайди.

Бир фиръавннинг 40 та хотини бўлиб, унинг қирқинчиси меҳнатда чиниққан камбағал оиладан бўлади. У уста гилам тўқувчи ҳам эди, фиръавн унга овуниш учун шу ҳунарини давом эттиришга шароит яратади ва ўзи ҳам кунт билан гилам тўқишни ўрганади. Фиръавн кунлардан бирида ўз

олатича фуқаро кийимида шаҳар айланади ва одамларни сўйиб кабоб қилиб сотаётган фирибгар жаллодлар қўлига тушади. Шунда қимматбаҳо ажойиб гилам тўқиб беришни ваъда қилиб, асбоб-ускуналар келтиришни сўрайди ва тўқиган гиламини жуда қиммат ҳақ тўлаб олади деб кичик хотинига юборади. Хогини гиламни кўриб дарров содир бўлган воқеалар огоҳ бўлади ва кўп ўтмай фиръавнни озод қилади. Агар фиръавннинг хунари бўлмаганда, соғ қолмасди. Эртақни тугатар экан, Ғофир ака “хунарсиз одамнинг ҳассасиз кўрдан фарқи йўқ”, — деган хулоса чиқаради.

Ёзувчи бу билан Абдулланинг шунга ўхшаш эртақлар таъсирида ўсганлигини алоҳида таъкидлайди. Абдулла кўнгли таскин топиб, айрим икир-чикир ҳодисаларга, адолатсизликка бардош бериб, кўнг билан ўқишни давом эттиради ва “Олтин медаль” билан мактабни битиради. Асарнинг қолган саҳифаларида ҳам Абдулланинг ҳаёт йўли халқ донишмандлиги билан йўғрилган дидактик характердаги халқ нақллари таъсирида шаклланиб боради. Бу асарда халқ эртаги “Севгим — севгилим” дагидек бутун асар руҳига сингдирилган бўлмаса ҳам, унинг сюжетини ҳаракатга келтирувчи, унга туртки берувчи, қаҳрамонлар маънавий бойлигини ифодаловчи восита сифатида хизмат қилади.

Қиссаларимизда халқ ривоятлари, афсона ва эртақлардан фойдаланиш кенг тус ола бошлади. Ёзувчилар, хусусан, ёш прозаиклар асарларида қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, уларнинг ўй-фикрлари ва маълум ҳодисалардан ёзувчи чиқарган хулосаларини ана шу ривоятлар мазмунига кўчириш ҳоллари кенгроқ тус олмақда.

Ўткир Ҳошимов ўзининг қиссаларида фольклор асарларига кўп мурожаат қилади. Лекин кўпинча булар, ўзининг тугал мантиғи билан қаҳрамонлар фаолияти ва у билан боғлиқ воқеалар ривожига табиий равишда сингиб кета олмайди. Масалан, унинг “Чўл ҳавоси” қиссасидаги тонг юлдузи ҳақидаги афсона Ботир ва Зиёдаларнинг бугун асар давомидаги севги саргузаштларини рамзий ифодалаб туриши керак эди. Аввало, афсонанинг мантиғи Ботир ва Зиёдаларнинг севги тарихи билан унча боғланмайди. Ёзувчи бевафодан ҳатто табиат ҳам нафратланади, юз ўгиради демоқчи бўлади. Ботирнинг “назарида у (юлдуз — *Ф.М.*) кун сайин ерга яқинлашиб

келаётгандек, қуёшнинг илк нурларига осилиб пастга тушиб олмоқчи бўлаётгандай туюлади”<sup>1</sup>, деганидан ишқдаги ўз орзусининг рўёбга чиқишига ишонч баён қилмоқчи бўлади. Асарнинг сўнгида севишганлар яна шу тонг юлдузига боқиб мурод-мақсадларига етишишга умид боғлайдилар.

Ўткир Ҳошимов “Баҳор қайтмайди” повестида эса Қонқус анҳори ҳақидаги афсонани жуда ўринли танлайди. Афсона ўз халқига, ўз дўстига хиёнат қилган мунофиқ кишиларни лаънатлайди. Афсонанинг мазмуни ўз дўсти Анварга хиёнат қилган, унинг барча гамхўрлиги, меҳрибонлиги, садоқатини оёқ ости қилган Алимардон қилмишларини ифодалайди. Лекин эътироз тугдирадиган томони шундаки, асар бошланиши биланоқ Алимардоннинг дунё қарашдаги бир ёқламалик, нопоклик ва хиёнаткорлик хусусиятлари яққол кўриниб туради. Эндигина консерваторияни тугатган, ҳали ижодий фаолиятини бошламаган бир ёш йигитнинг ҳеч қандай маънавий асосиз бутун салбий хусусиятларини кўрсатиши мантиқан асосланмайди. У оғир касал ётганида дўсти Анвар шу ерга хизматга келган севгилиси Муқаддамни уни даволаш учун олиб келади. Лекин Алимардон келин боланинг қўлида даволанар эканмиз-да, деб ҳасад билан пичинг қилади ва биринчи учрашувдаёқ ўз дўстига хиёнат қила бошлайди. Алимардон тарбияланган муҳит, на бир шахсий адоват, на бир сабаб бу хатти-ҳаракатни тақозо қиларди. Ёзувчи Алимардоннинг бу унинг характеридаги хиёнаткорлик хусусиятини қоралаш мақсадида ўз манфаати йўлида шаҳарини душман ишғол қилиши учун йўл очиб берган хиёнаткор бир ошиқ ҳақида ҳикоя қилувчи халқ афсонасини келтиради. Душман “Ўз дўстига хиёнат қилган одам бизга ҳам дўст бўла олмайди”. деб сотқинни заҳарлайди ва у қон қусиб ўлади.

Афсонанинг танланиши ёмон эмас, маълум воқеа ва қаҳрамонлар хатти-ҳаракатидан келиб чиқувчи хулосани афсона мантиқига кўчириш ҳам дуруст. Бу ўринда ҳам афсона асар воқеасининг ривожига туртки берувчи бир восита сифатида киритилади.

Ўткир Ҳошимовда фалсафийликка, қаҳрамонларнинг руҳий оламини очишга, халқ донишмандлиги заминидан воқеа

---

<sup>1</sup> Ў. Ҳошимов. “Баҳор қайтмайди”. Тошкент., 1970. 125-бет.

ва ҳодисалар ҳақида кенг мушоҳада юритишга мойиллик кучли. Шу ваддан баъзан жуда мукамал ва ўз қисмига етган ҳолда бўлмаса ҳам, халқ ривоятлари, афсона ва ҳикоятларига мурожаат этади, уларни қўллашга ҳаракат қилади. Шубҳасиз, бу хил изланиш қувончли ҳодисадир.

Проза жанрида ўзининг биринчи йирик асарини тажриба қилган Туроб Тўла жанр ва услуби эътибори билан янги кўринишга эга бўлган халқ ижоди жанрлари ва ёзма адабиётнинг синтезлашган намунасини яратди. “Етти зоғора ҳангомалари” деб аталган бу қисса она диёр ҳақида, авлодларимизнинг эзгу орзулари ҳақида, уларнинг беғубор қалби, донолик ҳақида, табиат ҳақида, ана шу табиатга муносабат ҳақида нақл этади. Жамиятимизнинг турли тоифадаги кишиларининг ўзаро муносабати фавқулудда ўзгача бир усулда тасвирланади. Асар композицион жиҳатдан ҳам айрича кўринишга эга. Етти зоғора ҳангомасининг тарихи ҳақида ҳикоя қилишдан бошланган воқеа ўз навбатида асардаги қолган барча воқеаларни бир тугунда ушлаб туради... Асли турбатлик бўлган, оламга номи кетган шоири зукко, буюк Атоий илм йўлида Тошкент, Бухоро, Самарқанд ва ниҳоят, Ҳиротга бориб қолган. У томонларда узоқ яшаган, мадрасаи олияларда устозлик қилган. Ниҳоят, кексайиб она юртини қўмсайди ва қайтишга аҳд қилади. Лекин Ҳирот подшоҳи руҳсат бермайди. Яширин йўлга чиқади. Айғоқчилардан бу ҳақда хабар топган подшо одам юбориб уни йўлда бартараф қилишга буюради.

Атоий ҳазратлари катта карвон билан биргалашиб йўлга чиқади. Самарқанддан яна ишончли одамлар билан Тошкентга етиб келади. Айғоқчи ҳеч нарса қилолмайди. Ниҳоят, Тошкентдан Турбатгача бўлган йўлда ҳамроҳсиз кетади. Изига айғоқчи тушганини сезса-да, парво қилмай кетишда давом этади. Хуржинидаги тошкентлик дўстлари ёпиб берган зоғора нондан ҳар бир сойдаги булоқ бошига изидан келаётган одамга биттадан қўйиб кетади. Бундай гўзал сой еттита эди. Ҳар бир сой ва у билан боғлиқ бўлган турли воқеалар, оғиздан-оғизга ўтиб келган ривоятлар, саргузаштлар, афсоналар Бахшилла Махсумнинг хотирасидан ўгади. Ўз навбатида Бахшилла Махсум она қишлоғига саёҳатга олиб кетаётган набираси Тоштемирга ҳам бу воқеаларни ҳикоя қилиб боради. Бу ҳикоялар турли ривоят, афсона, ҳикоятлар билан бойитилган



ҳолда бир сюжет чизигига бирлашади ва Турбат, турбатликлар, ўтмиш, жаҳолат дунё, тенгсизлик, адолатсизлик ва жаҳолат оқибатида кишилар бошидан кечирган фожиалар, табиат олами ҳақидаги саргузаштлар асарнинг сюжет тўқимасига бирин-кетин уланиб боради.

Қисса сюжетида асос бўлган воқеалар, хотира ва ривоятлар заминидан катта бир гоё ётади.

Ўтмишда адолатсизлик, тенгсизлик, жоҳиллик туфайли эрқарвар кишилар, инсоний ҳис-туйғулари ҳақоратланган севишганлар не-не мудҳиш фожиаларни бошидан кечирмади. Жаҳолат туфайли дунёни фақат ўзининг қишлоғидан иборат деб билган Шоди бақироқ, унинг темирчи дўсти, севги изтиробидан не-не қисматларни бошидан кечирган Бодамбака, бу йўлда фожиали ҳалок бўлган Тилак табиб қисматлари ўтмиш ҳақида мудҳиш бир манзара яратади. Ҳозирги кунларни тушуниш ва унинг қадрига етиш учун инсон ўтмишини яхши билиши кераклиги ҳақидаги доно сўзларга қулоқ тутсақ, ўтмиш ҳақидаги бу жонли ҳикоятларнинг аҳамияти қанчалик муҳим эканлигини англаш қийин эмас.

Дунёда Чорпўлат деган, Дарвонак деган, Янгибозор, Сайрам деган жойлар борлигини эшитиб, бир сайр қилиб келиш, “ўладиган дунёда бир кўриб қолиш” орзусида яшаган, туяси ўлиб қолган бўлса ҳам хотинининг зўри билан сафарга чиққан Шоди бақироқ айланиб-айланиб, чўлда бир кеча тунаб, билмай яна ўз қишлоғига келиб қолади. Жаҳолат, қашшоқлик кишиларни ана шундай қаноат ва тобеликка боғлаб қўйган эди. “Оши йўқ (ликдан) рўза тутиб, иши йўқ(ликдан) намоз ўқиб ўтган” бу кишилар нимаики бўлса қисматдан деб ўтганлар. Хизрни ҳам ана шу илтижо ва орзулари туфайли ўйлаб чиқарган бу кишилар худди Шоди бақироқ сингари унинг темирчи дўсти ҳам умр бўйи кишилардан эшитган Хизрни пойлаб ўтади.

...Эмишки, Хизр қадами теккан жойда жамбилу райҳон унармиш. Шу-шу темирчи ўтганнинг ҳам, кетганнинг ҳам қадамидан кўз узмайди. У темирчилик қилаётган карвонсаройга не-не одамлар келиб кетади. Бир куни қараса бир одам оҳиста, лекин салобат билан ўтиб кетаётган эмиш, орқасидан чопиб меҳмонни тўхтатибди. “Сизни йигирма тўрт йилдан бери кутаман, — дебди қаршисига келиб. У ҳам темирчининг аҳволини тушунибдию, “Тила тилагингни, бўтам”, — дебди.

“Темир билан кўмир йўк”, – дебди шошганидан. “Бўлади, темир билан кўмир бўлади”, дебди-ю, ғойиб бўлибди. Дўкониға келиб қараса бир уй темир билан тўла, бир уйда кўмир шипга етиб ётган эмиш...”

Булар ана шундай орзу-умид билан овуниб яшаган жаҳолат даврининг чорасиз кишилари эди. Ёки умри бино бўлиб оёғига бирон пойафзал киймаган, онасининг дийдорини кўролмай, унинг меҳр тўла табассумини, меҳрибон қўллари билан пешонасини силашини армон қилиб яшаган, ўғай онанинг озгина бўлса ҳам кулиб қарашини интиқиб кутган Егимнинг қисматини олайлик...

Ёзувчи қисматларини қаламга олган бу кишиларга катта хайрихоҳлик билан қарайди, уларнинг виждонийлиги, содда ва ҳалоллиги, меҳрибонлигини улуғлайди. Бунга қарама-қарши ўлароқ, фирромлик, нопоклик, жоҳилликни қатъий қоралайди, булар ҳақидаги ўз фикр ва қарашларини халқ донишмандлиги билан суғорилган ривоят ва афсоналар ёрдамида чуқур фалсафий яқун билан умумлаштиради.

Ёзувчи асарда яхшилик ва ёмонлик, тўғрилиқ ва эгрилик, ҳалоллик ва нопоклик ҳақида нақл этилувчи воқеаларни ҳаммиша ёнма-ён қўйиб тасвирлаб боради ва буларни ривоят, афсоналар мантиғидан келиб чиқиб баён этади. Масалан, олақашқир либосида юриб барчани талаган, кўра-кўра молларни қурбон қилган, халқ бошига жафолар келтирган Сирвой қароқчи воқеасини тасвирлар экан, буни Тешиктош афсонасига улайди.

Тешиктош аслида одамларнинг ҳалоли билан фирромини, тўғриси билан эгрисини ажратадиган тош. Турбатликлар ҳар йили Наврўзда ўша Тешиктошда янги йил байрамини ўтказадилар. Йиғилганларнинг ҳаммаси удумга кўра ўша тош тешигидан ўтадилар, ҳаромхўрларни Тешиктош қисиб қолади. Халқ уни қишлоқдан бадарға қилади.

“Ҳамма ерда имон поклиги керак, – деб хулосалайди ёзувчи Бахшилла Махсум тилидан. – Имон поклиги бу – эътиқоддан иборат. Эътиқод эса болам, ишонч. Иқрор бу – тавба, амал дейишади. Юрт хизматига камарбаста бўлмақ хайрли иш”<sup>1</sup>. Ёзувчи беандишадан йироқ бўлишга чақиради.

---

<sup>1</sup>“Шарқ юлдузи”, 1981. 10-сон. 120-121-бетлар.

Бу ибратли ҳикматни яна эртақ тўқимасида баён қилиб, фикрни кучайтиради ва масал билан якунлайди.

“ — Хибби хўжа деган мўйсафид бўлғувчи эди, жуда бообрў эди, — деб давом этади ҳикоясини Бахшилла Махсум. — Бирон ожиз сичқонсифат одам унда-бунда керилиб қолса, — “Ҳо, шерга куда бўлган кўринадир-у қизиталоқ”, — дерди. Мағзи шуки, ноҳалол одамнинг таги бўш, ўзи ногирон бўлса ҳам, бирон одамга яқинлашиб қолса юрт шўри қурийди, билган номатқулчилигидан тоймайди, ҳамма ёқни булғатиб юборади”. Бу фикрларга нисбат берилган ҳолда масал келтирилади: “Сичқон, — ҳадеб чумчуқ пир этса, юрагим шир этиб юравераманми, деганмиш-у, шерникига совчиликка борганмиш. Шер ҳам тегига зехн солиб ўтирмай рози бўлганмиш, қизини сичқоннинг ўғлига берганмиш. Тўйдан кейин дунё бузилибди, сичқон бирдан сичқонбойга айланибди, наинки бароқ мушук, ҳатто шер билан арслонлар ҳам салом бериб ўтадиган бўлибди унга...”<sup>1</sup> Бу масал-ку, аммо лекин тагидаги гапда ҳақиқат кўп, — таъкидлайди Бахшилла.

Ибратли ҳаётий воқеалар мантигини ёзувчи ана шу усулда халқ донишмандлиги зехни билан йўғрилган афсона, ривоят ва эртақлар воситасида ўқувчига етказишга ҳаракат қилади.

Воқеа Бахшилла буванинг ўз набирасига ҳикояси йўсинида содда бир усулда баён қилинса-да, бунда ёзувчи ҳаёт ҳақида, турмуш ҳақида, кишиларнинг тақдири ва қисмати ҳақида, табиат ва унинг инсон ҳаёти ва камолотидаги роли ҳақида чуқур ўй ва хаёл билан фикр юритади, ҳозирги замон кишиларининг хулқи, орзу-ўйлари билан боғлиқ бўлган маънавий-ахлоқий масалалар хусусида фалсафий баҳс қилади.

Қайд этганимиздек, асар воқеаси ўта тиниқ хотирага эга бўлган Бахшилла Махсумнинг ўз она-қишлоғи, унинг ўтмиш одамлари, уларнинг ажойиб тақдирлари, қисматлари, орзу-ўйлари ҳақидаги худди эртақ ва афсонага ўхшаб кетувчи хотира-ҳикоятлари асосига қурилган. Асарнинг сюжетига маълум бир чекинишларга йўл қўйилса-да, айрим ўринлар ўта чўзиқ баён ва тафсилотлардан иборат бўлса-да, булар ягона бир фикр-ғояни ифодалашга қаратилган бўлиб, ҳар бир кичик эпизод ва деталь ҳам маълум ғоявий-бадиий

<sup>1</sup> “Шарқ юлдузи”, 1981, 10-сон, 121-бет.

вазифани ўтайди, яхлит сюжет чизигида ўзаро мантиқан узвий боғланиб боради.

Асардаги ривоят ва афсоналар ўз ибратли мантиғи билан ёзувчининг катта гоёвий фикрини ифодалашга қаратилгандир. Зеро, олимларимиз: “Эртақлар орқали ҳаётни кўрасан”<sup>1</sup>, — деганларида ҳақиқат бордир. Шунинг учун ҳам: “Бу ривоятлар, афсоналар, — деб ёзади ёзувчи, — жуда ироқдан тилдан-тилга кўчиб келар, борган сайин сайқалланар, донолар тилида йўқолиб гоҳо ҳақиқатга ва гоҳо афсонага ўхшаб ўринлашарди тингловчилар ўйига. Замонлар уларни ўзларининг замондошларига ўхшатиб қайта тўқир, қайта сайқаллар, ҳатто қаҳрамонлари номларини ҳам ўзгартирарди гоҳ-гоҳида. Шундай вақтлар ҳам бўлганким, мактабдорлар ёки котиблар китоб кўчираётганларида бу ҳикоятларнинг баъзиларини китобга кўшиб ҳам юборганлар. Шу хусусда баъзи ҳикоятлар “Зарбулмасал” ёки “Калила ва Димна” воқеаларига ўхшаш, ё бўлмасам “Маликаи айёр” билан, “Қисас ул-анбиё”ларга ёндошиб кетишига ажабланмаса ҳам бўлади”<sup>2</sup>.

Асарда иккинчи бир йўналиш ҳам бор бўлиб, бунда табиат ва инсон муаммоси, инсоннинг табиатга, ҳайвонот оламига муносабати, инсонни табиатга яқинлаштириш билан боғлиқ бўлган фикр-гоя илгари сурилади. Бу ўринда ҳам Бахшилла буванинг саргузашт воқеаларга бой эртақ ва афсона, ривоят усулидаги ҳикоялари кенг ўрин олган. Ёзувчи ҳайвон ва қушлар билан борлиқ, уларнинг ҳаётига доир қизиқарли воқеаларни ҳикоя қилар экан, Бахшилла Махсумнинг хотиралари орқали ўқувчини беихтиёр уларнинг руҳий оламига олиб киради. Инсонни табиат сирлари, психологияси билан ошно қилади, уларга нисбатан хайрихоҳлик уйғотади.

Сен агар табиатни, ҳайвонларни эъзозласанг, севсанг, меҳр кўйсанг, у ҳам сенга худди шундай жавоб қилади. Инсон табиат билан, ундаги мавжудотлар билан алоқада, жамиятда яшамоғи керак. У шу билан тирик. Уларга меҳр кўйиш, асраш, инсоннинг энг олижаноб фазилатларидандир...

Ёзувчи бу хусусдаги воқеалар тасвири орқали ана шундай фикр-гояни олға суради. Бахшилла Махсумнинг реал ҳаёт

---

<sup>1</sup> Нагишкин Д. “Сказка и жизнь” М., 1957, 3-бет.

<sup>2</sup> “Шарқ юлдузи” 1981.11-сон. 146-бет.

хотиралари асосига қурилган ҳайвонлар ҳақидаги ҳикоялари саргузаштларга бой бўлиб, унда кўпчилик тоифа ўқувчиларга нотаниш бўлган ҳайвонлар ҳаётининг ажиб сирлари баён этилади.

Бахшилла Махсумнинг жонли ва тўғирчан ҳикоялари туфайли, ундаги ҳайвонлар ва қушлар инсон билан мулоқотда бўлади, улар билан руҳан фикрлашади, унинг севинчига шерик, дардига ҳамдард бўлади. Қуйидаги эпизодларга диққат қилайлик:

...Қуш уясини бузиб, тухумини санамоқчи бўлган ва уяни хонавайрон қилган Хайир ва бошқа ўртоқларининг шафқатсизлигидан ғазабланган Етим уларнинг қилмишини қоралайди, ногирон қушчалар аҳволига ачинади. Хўрланган полапонларни авайлаб асраб қолади. Орадан бироз кун ўтгач, қора она каптар пештоққа келиб кўниб, Етимга узоқ вақт меҳр билан тикилиб миннатдорчилик билдиради. Бола қора каптарнинг кўнглидан ўтган бу туйғуларини англайди...

Жуда ёшлигида совға қилинган Дўнанни Бахшилла жуда севиб парвариш қилади, у дуркун той бўлиб етишади. Бахшилла ундан ҳеч ажрамайди. Лекин уйларига бир иззатли меҳмон келганида удумга кўра, отаси тойни унга совға қилади. Бахшилла ҳам, Дўнан ҳам қаттиқ изтиробга тушади. На ейди, на ичади. Кундан-кунга сўниб боришади. Буни сезган катталар Дўнанни қайтариб келишади. Дўнан Бахшилла билан ўзини шундай эркин, шундай бахтиёр ҳис қиладики, ундан бир дақиқа ҳам ажралгиси йўқ, улар гўё дил-дилдан дардлашадилар ҳам. Кунлардан бир кун Бахшилла Дўнанни яйловга кўйиб, ўзи ухлаб қолади. Бир вақт Дўнан қараса, бир ола илон Бахшилла томон ўрмалаб келаяпти. Буни сезган Дўнан илоннинг бошини янчиб, ҳамроҳ дўстини ҳалокатдан сақлаб қолади.

Бахшилла Махсум Тоштемир билан қишлоққа етиб келгач, жиянлариникида меҳмон бўлади. Қариндошлар жам бўлиб қаймоқхўрлик қилмоқчи бўлиб турганда даврага сариқ бир илон боласи ўрмалаб келади. Болаларнинг қути учиб, кўрққанларидан дастурхонга яқинлашмайдилар. Бахшилла бир косани олиб, унинг устига тўнкариб кўяди, болаларни хотиржам қилади. Орадан кўп ўтмай она илон ўрмалаб коса атрофида парвона бўлади. Кўлидан ҳеч нарса келмагач, айвондаги устунга ўрмалаб чиқиб, чамбаракда қолган сўнгги

коса қаймоққа заҳар солади. Буларга разм солиб турган Бахшилла тўнқарилган косани кўтариб, илон боласини бўшатиб юборади. Буни кўрган она илон яна ўрмалаб чиқиб, заҳарланган қаймоқни туртиб юборади.

Шунга ўхшаш воқеалар асардаги овчи билан Қашқир, Бахшилланинг бургут ва зағизгон билан дўстлиги ҳақидаги ҳикояларида ҳам кенг тасвирланган. Ёзувчи ҳар бир ҳикоя якунида бу воқеанинг тарбиявий аҳамияти нимадан иборат деган саволни қўймайди ва бундай саволга жавоб бўлувчи якуний хулоса ҳам чиқармайди.

Хулосалар мантиқан англашилади ва буларнинг барчаси инсон ва табиат муаммосини ўз ичига олган, инсоннинг табиатга меҳр-шафқатли бўлиши кераклиги ҳақидаги фикр-ғояни мажозий ифодалаб туради.

Табиатга меҳр-шафқат мавзуси кейинги пайтда ўзбек ёзувчиларининг ижодида кенг тасвирланмоқда. Бу борада катта изланишлар қилинмоқда. Шундай услубий изланишларнинг самараси ўлароқ, мазкур муаммо Туроб Тўланинг ушбу қиссасида бирмунча мукамал ва ўзига хос усулда муваффақиятли талқин этилган.

Юқорида қайд қилинганидек, асарда воқеа баёни учун қўлланган усул саргузашт характериға эға бўлиб, ўз-ўзидан халқ ижоди услубиға мос бир йўлни, шартли-романтик тасвир йўлини тақозо этади.

Шунинг учун ҳам барча воқеалар Бахшилла Махсум тилидан эртақ усулида ҳикоя қилиб берилади. Бу ҳикоялар орқали бола тасавурида ўтмиш ҳаёт ўз завқли ва мунгли, фожиали кўринишлари билан бирма-бир гавдаланиб боради.

Набираси билан саёҳатға чиққан Бахшилла Махсумнинг ёшлик, болалик ҳаёлини олиб қочган далалар, ўрмалаб тоғлар этагиға туташган сой этаклари, қоялар, таги кўринмас пастликлар, тош юмаласа момақалди роқ кўтарувчи жарлар, '...сўлим сойлар, кўм-кўк қирлар унга шу ўтмиш воқеаларини эслатар эди. Унинг хотирасидан болалик кезларида ўзи воқиф бўлган ва эшитган воқеалар бирин-кетин ўтади ва бола зеҳни, тушунчаси ўлчови билан ҳар хил усулда баён қилинади.

Асардаги воқеалар тасвири Бахшилланинг хотиралари асосиға қурилганлиги учун унинг ҳаёлидан ўша кезлардаги ўзи кўрган ва отасининг ажойиб улфатлари ҳикоя қилиб

берган воқеалар, севишганлар фожиаси бирин-кетин ўтади. Ёзувчи баъзи ўринларда умумий услубдан чекинган ҳолда айрим воқеаларни Бахшилланинг ички хотиралари орқали ҳам тасвирлайди. Бу воқеалар асар сюжетига, унинг композициясига путур етказмайди, масалан, арман йигити Митя билан ўзбек қизи Санобарнинг беғубор, самимий муҳаббати ҳақида ҳикоя қилувчи воқеалар Бахшилланинг ички хотираси орқали баён қилинади. Бу мудҳиш қисмат орқали уруш кишилар бошига солган мусибатлар ҳақида, турли миллатга мансуб бўлса ҳам бир-бирларини дилдан севиб, ҳурмат қилган аҳил оилалар ҳақида ҳикоя қилади.

Бахшилланинг эслаши орқали тикланган бу воқеалар ўз мазмуни, руҳи билан асарнинг умумий йўналишига боғланиб кетади.

Шу нарсани қайд қилиш керакки, асарда ўтмишдаги маълум ақидалар туфайли севишганлар ихтиёри паймол этилиб, чин муҳаббат топталгани, фожиалар рўй берганига ишора қилувчи Бодамбака ва Тилак табиб фожиаси, Бахшилла билан Ҳадя ўртасидаги армонли муҳаббат ҳақидаги воқеалар ҳам ички хотирлаш усулида тасвирланса мақсадга мувофиқ бўлур эди. Зотан, бу воқеалар бобосидан қизиқ эртақлар, афсоналар тинглаб завқ қилиб келаётган бола учун эмас, балки китобхон учун ҳикоя қилинаётгани сир эмас. Шундай бўлгач, бу воқеаларни ҳам ёзувчи жуда муваффақият билан қўллаган ички хотирлаш услубида баён қилиши мумкин эди.

Умуман олганда, Т. Тўланинг “Етти зоғора ҳангомалари” қиссаси ўзининг услуби, композицион тузилиши билан ўзбек прозасидаги яна бир янги изланишлардан далолат берувчи асар сифатида характерлидир.

Асардаги ҳикоят ва ривоятлар қобиғида баён қилинган воқеалардан шу куннинг маънавий-ахлоқий масалалари билан боғлиқ бўлган фалсафий мантиқ сизиб чиқади.

Ўзининг “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими” асарларида Ғ.Фуллом ижодий тажрибасига суянган ҳолда саргузашт усулини кенг қўллаган Ҳ.Тўхтабоев халқ ижодига кўп мурожаат қилади, қуюқ, романтик бўёқларга бой муболағали тасвир усулларини қўллайди. Бунда бувиси нақл этган сеҳрли қалпоқчани қидириб топган Ҳошимжоннинг

бошидан кечирганларини кулгили, афсонавий саргузаштлар воситасида қизиқарли ҳикоя қилади.

Ёзувчи “Қасоскорнинг олтин боши” асарида эса эртақларга хос саргузашт эпизодлар, қаҳрамонлик эпосларига хос кўтаринки бўёқларда тасвирлаш услубини қўллайди. Бу унга бош қаҳрамоннинг оддий баён усулида очиш мумкин бўлмаган ўзига хос қаҳрамонлиги, характериға хос бўлган айрим қирраларни қуюқ тасвирлашга ёрдам беради. Муболағали тасвир, қизиқарли вазиятлар орқали кучли интригалар яратади, воқеанинг кескин ривожланиши ва характер тасвирининг такомилени кўрсатишга эришади. Бу, айниқса, бош қаҳрамон Номоз образи ва у билан боғлиқ эпизодлар тасвирида аниқ кўринади.

Номоз адолатсизлик ва тенгсизликка қарши курашиб, бева-бечораларни ҳимоя қилади, ўз тушунчаси даражасида тенгсизликка барҳам бериш йўлида йигитлари билан золимларга қарши кураш очади. Бу йўлда кўп саргузаштларни бошидан кечиради. Албатта, унинг бу кураши маълум даражада стихияли кураш эди. Ёзувчи халқ орзу қилган бу халоскор қаҳрамоннинг тўлақонли образини яратиш мақсадида, ҳаётдан бироз кўтарилган ҳолда бўлса ҳам, қуюқ романтик бўёқларни қўллайди. унинг бу қаҳрамонлик фаолиятини тақозо этувчи саргузашт ҳолатлар, бўртгириш усулидан фойдаланадики, ёзувчи ижодидаги бу хил усул бевосита унинг фольклор асарларига бўлган қизиқиши ва муҳаббати, унинг нафис сирларини ижодий ўзлаштириши туфайли рўй берган. Шукур Холмирзаев ҳам ўзининг “Қил кўприк” романида эртақ сюжетларидан қаҳрамоннинг ички руҳий оламини очиш, қаҳрамон ҳақида, унинг дунёқараши ва эътиқоди ҳақида яхлит тасаввур пайдо қилиш учун фойдаланади. Масалан, у бир ўринда қизил кўшин бошлиғи Олимжон Арслонов билан Қурбоннинг Эшонни Судур ҳақидаги суҳбатида, бой-эшонлардан ҳеч қачон яхшилик, раҳм-шафқат, ҳомийлик кутмаслик кераклиги мазмунидаги эртақни келтиради. Бу айни чоғда шу эпизод ёки эшон характерини изоҳловчи фикргина бўлиб қолмай, маълум даражада ҳоким ҳукуматнинг ашаддий душмани бўлган ёвуз куч — босмачи тўдаси, унинг ҳомийлари ҳақидаги қатъий ҳукмдек янграйди. Эртақ мазмуни сюжет тўқимасига бевосита сингиб кетади. Айниқса,



ёзувчининг бирдамлик буюк куч, бирлашганни ёв енголмас, деган бадиий концепцияси асар тўқимасига сингдирилган. Бу борада қаҳрамоннинг ўй-хаёллари, боши берк кўчага кириб қолганини сезиш, ноиноқлигига ишора қилиш айниқса характерлидир.

Тўғайсари босмачилар тўдасига разведкага ўтган Қурбонни сўзга солар экан:

— Айт-чи, ўша қизиллар ичидан ҳам хиёнат чиқадими? — деб сўрайди.

— Фаҳмимча, улар жуда иноқ, — жавоб беради Қурбон.

— Иноқ бўлса бизнинг шўримиз...

Тўғайсари ўзининг бу афсункор сўзлари билан бирдамлигига дарз кетган босмачилар тўдасининг маънавий жиҳатдан заифлашиб бораётганига ишора қилади ва бу ҳолатни мажозий маънода онасидан эшитган эртак мазмунида ифодалайди:

Бир қизгина сув олкетани кўза кўтариб дарёга боришти. Дарё тошқин. Кўзасини сувга ботирганда “Мен эрга тегсам, эримдан ўғил тугсам, отини Қаҳҳоржон қўйсам, қўлига кўза бериб, сувга юборсам, сув олаётганда боши айланиб дарёга тушиб кетса-я!” депти-да, хўнг-хўнг йиғлапти. Бир палла қизидан хавотир олиб онаси келипти. Қиз онасига бояги гапни айтипти. Эшитиб онаси ҳам йиғлапти. Бир маҳал отаси келипти. Унгаям шу гапни айтишган экан, уям хўнграб юбориб, уларга қўшилипти. Кейин бир акаси бор экан қизнинг. Ўша келипти. Унгаям бояги гапни айтиштипти. Йигитнинг жаҳли чиқиб: Отамга ўхшаган ота, онамга ўхшаган она, синглимга ўхшаган сингил топсам, келаман, деб бошини олиб чиқиб кетган экан...

Ўша йигит оламда отасидек ота, онасидек она, сингисидек сингиллар борлигини кўриб қайтиб келган экан”<sup>1</sup>.

Ёзувчи қаҳрамоннинг ички руҳий ҳолати, душман қўшинларининг кучи ва маънавий аҳволи ҳақидаги тасвири шу кичик эртак мазмунига кўчиради. Эртак асар сюжетининг кичик бир бўлаги сифатида унинг умумий мазмуни оқимига сингиб кетади. Ш. Холмирзаевнинг бу романи сўнгги давр прозамиз учун бирмунча янги бўлган изланишлари билан ҳам характерлидир. Бунда ёзувчи илгариги “Сўнгги бекат” романида бўлганидек, воқеа баёнини диалоглар асосига қуради.

<sup>1</sup> “Шарқ юлдузи”, 1982, 10-сон, 84-бет.

Воқеа, асосан, ана шу диалоглар воситасида ривожланиб боради. Ёзувчи қаҳрамоннинг ички руҳий ҳолати, душман кўшиқларининг кучи ва маънавий аҳволи ҳақидаги тасвирни шу кичик эртақ мазмунига кўчиради. Эртақ асар сюжетининг кичик бир бўлаги сифатида унинг умумий мазмуни оқимида сингиб кетади. Ш. Холмирзаевнинг бу романи сўнгги давр прозамиз учун бирмунча янги бўлган изланишлари билан ҳам характерлидир. Бунда ёзувчи илгариги “Сўнгги бекаат” романида бўлганидек, воқеа баёнини диалоглар асосига қуради. Воқеа, асосан, ана шу диалоглар воситасида ривожланиб боради.

Танқидчиларимиз Ш.Холмирзаевнинг бу хил изланишини воқеани аналитик усулда тасвирлаш деб ҳам баҳоладилар. Аммо айрим қардош адабиётларда тажриба қилинган бу услуб Ш.Холмирзаевда бирмунча примитив кўринишга эга. Ш.Холмирзаевда диалоглар воситасида воқеаларни оддий баён қилиш устун.

Ваҳоланки, бу услубни муваффақиятли қўллаган ўзга ёзувчиларда (масалан, Н. Думбадзе асарларида) диалоглар воситасида воқеалар баёни билан бир қаторда қаҳрамоннинг характерлари ҳам очила боради. Ҳар ҳолда Ш.Холмирзаевнинг услубдаги бу янги изланишлари яхши самара бериши мумкин.

Шундай қилиб, турли жанрлардаги бой халқ ижоди, ундаги шартли-романтик усул, халқ донишмандлиги билан суғорилган фалсафий руҳ, ранг-баранг тасвир воситаларининг фаол таъсирида ўз ижодий лабораторияларида услубий изланишлар қилаётган ёзувчиларимиз асардан-асарга бу соҳада катта тажриба орттириб бормоқдалар.

Баъзи асарларда фольклор сюжетидан фойдаланилади, баъзиларида афсона ва ривоятлар тўқимасида ёзувчилар ўз фикр ва ғояларини ифодалайдилар. Баъзи асарларда фольклор унсурлари, айрим эртақ сюжетлари қаҳрамонлар характерини чуқурроқ очишга кўмаклашади. Фольклор ва ёзма адабиёт ўртасидаги бу боғланиш адабиётимиз тараққиётининг турли даврларида турли кўринишларда фаол намоён бўлиб келмоқда.

Шундай қилиб, миллий адабиётимизнинг кенг ривож топган ҳозирги босқичида реалистик адабиётнинг ғоявий-

бадий такомили билан изоҳланувчи ана шу хил янги кўринишлар, янгича бадий-услубий изланишлар содир бўлмоқда.

Бу борада ўзбек адабиёти, унинг баркамол прозаси ҳам янги ранг, янги оҳанглар билан бойиб, янги изланишлари билан алоҳида эътибор қозонмоқда.

1984 йил

### **“ҲАМИД ОЛИМЖОННИ БИЛАМИЗМИ?” НОМЛИ МАҚОЛА<sup>1</sup> МУАЛЛИФИ ДИЛМУРОД ҚУРОНОВГА ОЧИҚ ХАТ**

Дўстим Дилмурод! Сизни биз истеъдодли, фаол адабиётшунос сифатида қадрлаймиз. Сиз ўзингизнинг Чўлпон ижодининг таҳлилига бағишланган докторлик илмий ишингиз билан кўпчилик мутахассисларда яхши таассурот қолдирган эдингиз.

“Шарқ юлдузи” журналининг 2002 йил 2-фаслида эълон қилинган “Ҳамид Олимжонни биламизми?” мақолангизни ўқиб, бироз ранжидим. Билдирган фикрларингиздан қониқмадим. Фикрларимни очиқ мактуб тариқасида билдиришни лозим топдим.

Сиз мақолада шўро даври мафқурасидаги айрим нуқталарни илғаб олиб, нималарнидир куйиниб исботлашга ҳаракат қилгансиз, ўз нуқтаи назарингиз билан баҳолашга ва хулоса чиқаришга урингансиз.

Мен Сизнинг ниятингизда ҳеч қандай ғаразгўйлик йўқлигига шубҳа қилмайман. Лекин ўз тахмин ва мавҳум тасаввурларингизни ифодалаб, бутун умрини, ижодини, ижтимоий фаолиятини халқ тинчлиги ва фаровонлиги, унинг келажагини ўйлаб, булар ҳақида юксак асарлар яратган, халқнинг дил тароналарини мадҳ этган адиблардан бири — Ҳамид Олимжон ижоди мисолида баён қилган фикрларингиз кўп жиҳатдан ҳақиқатга номувофиқ чиққан.

Сиз ҳам фикр эркинлигидан фойдаланиб, шоир дунёқарашини ва унинг ижоди ҳақида айрим нораво даъволар қилганингиздек, мен ҳам бир мутахассис сифатида ўз мулоҳазаларимни ифодалашни бурчим деб билдим.

<sup>1</sup> “Шарқ юлдузи”, 2002, 2-фасл.

Сизга шўро даври ўзбек адабиётининг йирик намояндалари ижодидаги миллий ифтихор туйғулари, айна чоғда миллатнинг эркин ва мустақил ҳолда яшаши ҳақидаги орзу-ўйлари бу буюк истеъдод эгаси бўлган адиблар ижодида ифода этилиши табиий ҳолдек туюлади. Ўз тахминларингизни конкрет Ҳамид Олимжон ижоди мисолида тажрибадан ўтказмоқчи бўласиз. Афсус, тажриба ва тахминларингиз беисбот, қуруқ хаёллигича қолади.

Энг ёмони Ҳамид Олимжон ҳақидаги китобхон тасаввурини бирмунча чалкаштириб юборишга олиб келди.

Ўз даврида жуда кўп истеъдодли йирик ёзувчиларимиз бегуноҳ айбланиб, улар ҳақидаги ҳақиқатни ўқувчидан сир тутилиб турилган бир даврда ўзбек адабиётининг йирик намояндалари Ҳамза, Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Миртемир, Зулфия ва қатор ўрта авлод ёзувчиларининг асарлари халқимизнинг маънавий эҳтиёжини маълум жиҳатдан қондирган ҳолда уларнинг миллий тафаккурини бойитиб борди.

Сиз бу тарихий ҳақиқатни била туриб, халқнинг миллий мустақиллигини бу адиблар орзу қилмаган бўлиши мумкин эмас, деган тасаввур билан улар ижодини шағам ёқиб титкилай бошлайсиз.

Лекин бу адиблар ўз юрти ва миллатининг содиқ фуқаролари сифатида шўролар сиёсатига, унинг ягона партияси шиорларига ва бу йўлда, айрим баландпарвоз оҳанглар, сохта кўтаринкилик ва таъзим маъносига сатрларни ҳисобга олмаганда, асосан астойдил, чин дилдан садоқат билан ижод қилганлар. Бунинг учун биз уларни айбдор деб билмаймиз. Ўзи яшаб, бу юртни ўз ватаним деб билганлар.

Шунинг учун уларни биз ўз юртининг, халқининг садоқатли куйчиси сифатида қадрлаймиз.

Сиз Ҳамид Олимжоннинг давримизнинг бир гуруҳ йирик ёзувчилари қатори ўтмишда халқимизнинг ёвуз босқинчиларига қарши курашиб, не бир хўрликларни енгиб, ўз миллий ор-номусини сақлаб қолганига, бундаги халқ қаҳрамонларининг жасоратлари ҳақида ҳикоя қилувчи “Муқанна” тарихий драмасини яратганлигига ишора қиласиз. Чиндан ҳам бу машаққатли ва олижаноб иш эди.

“Иккинчи жаҳон уруши даврида, фашистлар Германияси қизил империя остонасига келган паллада, деб ёзасиз мақолада, – бу офатни миллионлаб жонларни қурбон қилишнинг ўзи билангина даф этиш душворлиги аён бўлиб қолди. Зеро, қуллик асоратига тушмаслик, қулликдан ҳазар қила билиш учун жоннинг ўзи кифоя эмас, руҳ ҳам керак! Руҳки, ўзининг кимлигини билган, теран томирлардан озиқланган ҳолда “олий ирқ” даъвосига қарши тура оладиган руҳ керак эди. Айни шу паллада шўро ҳукумати адабиёт ва санъатнинг тарихга мурожаатига рағбаг билдирди: шўро адабиёти ва санъатида ўнлаб тарихий асарлар дунёга келдики, улар халққа руҳий мадад бўлди, унинг ғалабага ишончини мустаҳкамлади, курашга руҳлантирди”<sup>1</sup>, деб тўғри эътироф этасиз.

Маълумки, ҳар бир давлат сифатида шаклланган ижтимоий тузум, давлат қурилиши ўз ғоявий йўналишларига эга бўлиб, адабиёт, санъат ва бошқа барча ижтимоий фанларнинг ривожланиши ҳам ана шу ғоявий режалари асосига қурилган бўлади. Бунда, шубҳасиз, турли хил назорат йўллари, таъқиб усулларини қўллайди. Шўро давридаги бу борадаги ишлар ҳам шу усулда олиб борилди. Кўп хатоликларга, валютаризмга, сохтагарликка йўл қўйилди. Хусусан, бу даврда шахсга сифиниш, истиқлол йўлида ўзининг жонини фидо қилган маънавият юлдузларининг қурбон қилиниши, конфликтсизлик назарияси маънавий ҳаётимизда қора доғ бўлиб қолди.

Сиз ана шундай “Музаффар шўро адабий сиёсатининг... моҳиятини англаш учун” ўша даврда яратилган Ҳамид Олимжоннинг “Муқанна” драмасини кўздан кечиришни мақсад қилиб қўйганингизни изҳор қиласиз.

Таажжубли жойи шундаки, Сиз анча тажрибали адабиётшунослардансиз, билдирилган илмий мулоҳазалар маълум факт ва далилларга асосланган бўлмоғи керак. Буни яхши тушунасиз. Шу нуқтаи назардан қараганда Сизнинг “Кейинги йилларда Ҳамид Олимжон шахси, ижодий меросига муносабат бироз совиброқ қолгани сир эмас. Сабаби, биз узоқ йиллар давомида Ҳамид Олимжон тимсолида шўро тузумининг маддоҳинигина кўриб ўргандик. Аниқроғи, бизга

<sup>1</sup> “Шарқ юлдузи”, 2002, 2-фасл.

шундай уқтирилди. Шоирнинг дилбар шеърларини бирён қўйиб, айти шу қиёфани гавдалантирадиган асарлари ўрганилди, зўр бериб ташвиқ қилинди”, деб билдирган фикрларингиз беисбот, мавҳум гаплар. Ҳ.Олимжоннинг қайси бир асари назардан четдан қолгани маълум эмас. Агар билсангиз, аниқ айтган бўлардингиз. Ваҳоланки, ҳар қандай даъво исбот ва далилни талаб қилади, йўқса, у демагогиядан ўзга нарса эмас. Сиз фикрларингизни шоир ижоди билан боғлиқ, ноёб бир ҳодиса ҳақида маълумот бераётгандек жумбоқли, сирли пардаларда ифодаламоқчи бўласиз. Биласиз, Ҳамид Олимжон бор йўғи 35 йилгина умр кўрди. Яратилган барча ижодий маҳсули халққа тўла етиб борди. Ижодининг айти гуллаган даврида ижод торлари узилди, фожиали ҳалок бўлди.

Мақоладаги “Муқанна” қаҳрамонлари, хусусан Гулойиннинг фикрлари ва ҳолатида Ҳамид Олимжон тимсолини кўришга ундовчи қуйидаги фикрларингиз ҳам қизиқ... Бунда сиз Гулойиннинг даврдан норозилик кайфиятини “тублик маънога ишора” қилиб, Ҳамид Олимжоннинг руҳий ҳолатига кўчирасиз, “тублик маъно тутиб турган” қуйидаги таянч нуқталарга диққатни қаратасиз ва Гулойин сўзларидан парча келтирасиз:

Мана баҳор...

... Ҳеч ким шоду хуррам эмас...

Баҳор ўзи яхши нарса, шубҳасиз...

*(151-бем).*

Сўнг ёзасиз: “Парчани ўтган асрнинг 20–30-йиллар адабиёти контекстида олиб қарайлик. Хусусан, Чўлпоннинг “Баҳорни соғиндим” шеърида “ижтимоий баҳор” соғинчи ифодаланган эдики, ундан кейинги авлод вакили бўлмиш Ҳамид Олимжон “ижтимоий баҳор”ни ўзгача тушунгани аниқ.

Энди, айти шу одам теранроқ, мушоҳада қилди-да: “Мана баҳор... *(биз ўзимиз орзулаган нарсага эришдик – Д.Қ.)*, аммо ҳеч ким шоду хуррам эмас”, нега шундай, дея ўйга толади *(бу сўзлар драма текстида йўқ, мақола муаллифининг фикрлари – Ф.М.)*. Йўқ, ҳали у тузумни, социалистик ғояни инкор этаётганича йўқ: “Баҳор ўзи яхши нарса, шубҳасиз...” деб ишонади, фақат унинг мавжуд амалиётдан қониқмайди (151-

бет). Давом этиб ёзасиз... “бу ўринда лола рамзи, жамиятни, жамият аъзолари онгини чулғаган қизиллик тимсоли. Биргина лоланинг ўзи баҳор бўлмаганидек, “қизиллик”нинг ўзи Ҳамид Олимжон орзулаган нарса эмас. Яъни, Гулоийннинг айна пайтдаги ҳолатини социалистик инқилоб ғоясига юракдан ишонган, эндиликда унинг натижаларидан қониқмай турган муаллиф (Ҳ.Олимжон – *F.M.*) руҳияти суратланади” (151-бет), деб ёзасиз ва фикрингизни: “Модомики “Муқанна”ни ёзиш жараёнида муаллиф шундай ҳолатда экан, асар персонажларининг ўз замонаси ҳақидаги фикрлари деб тушунишга ҳақлидекмиз”, деб яқунлайсиз (151-бет).

Бу хулосаларингиз мутлоқ ҳақиқатга тўғри келмайди. Ўзингизнинг шубҳали ҳаёлотга тўла фикрларингизни енгил-елпи ҳал қилмоқчи бўласиз. Ваҳоланки, катта даъволарни қўяётганингизни ўйламайсиз ҳам.

Сизнинг Гулоийн монолоғидаги оҳангларга тўла нидоларидан “тублик маъно” излаб, уни Ҳ.Олимжоннинг шўро давридан нолишидан иборат деб, “тарозининг икки палласи”га солиб хулоса чиқаришга уринишингиз беҳуда, яланғоч гаплар.

Асарнинг 3-парда 5-қўринишидаги бутун вужуди билан ўз эл-юртининг ҳимоясига ўзини сафарбар этган, халқнинг бошини қўшиб араб босқинчиларига қарши курашга отланган халқ қаҳрамони Муқанна монолоғидаги:

Душманларинг, ожиз бўлсанг сен агар,  
Меҳмон бўлиб келиб сенинг уйингга,  
Кўкрагингга тепиб кирар тўйингга,  
Ҳақоратга кўмар сени у тоза...

фикрларини шарҳлаб, “Равшанки, бу сўзлар юртга энди босиб келиши мумкин бўлганлар (дейлик, немис-фашистлари) ҳақида бўлолмайди, улар кўпроқ, юртга ростмана эгалик қилиб турганлар ҳақидадир. Бу, миллатининг ўзлигига тажовуз бошлангани, миллий қадриятларини топталаётганига амин бўлган муаллифнинг (Ҳ.Олимжоннинг – *F.M.*) қалб исёни, “йўлини қилиб урган бонгидир” (189-б.), – деб ёзасиз. Бу хулосангиз гирт туҳматдан бошқа нарса эмас. Сиз, “шўроларга бутун вужуди билан қарши бўлган” ясама қаҳрамон яратмоқчи бўласиз. Бу хулосаларингиз билан ўз элига, халқига сидқидилдан

хизмат қилган, ҳалол ижод қилган шоирнинг руҳи покига озор бермаяпмизми?!

Сиз, ўзи яшаб турган, яъни шўролар давридан “норози” Ҳамид Олимжоннинг руҳий ҳолати билан қиёсан ўрганиб, таҳлил қилаётганингиз VII асрда яшаб ўтган асар қаҳрамонларининг бу фожиали ҳаёти ҳақида озгина тасаввурга эга бўлмоқ учун ўша давр воқеаларини бироз эслайлик...

Тарихдан маълумки, халқимиз ўз ҳаётида не бир босқинчиликларни, зуғум ва хўрликларни кўрмади. Ана шундай қирғин ҳодиса қарийб бир аср VII асрнинг 660 йилидан VIII асрнинг 715 йиллари ва ундан кўпроқ бўлган даврда бўлиб ўтган араб босқинчиларининг ёвузликлари билан боғлиқ.

Араблар Эронни буткул қўлга киритгач, Мовароуннаҳрни забт этишга отланади. 704 йилда Хуросонга Қутайба ибн Муслим амир этиб тайинлангач, айёр босқинчи истилога қарши бош кўтарган ерли халқнинг турли уюшмаларига низо солади ва бирин-кетин Бухоро, Шаҳрисабз ва Қаршини, Бухоро, Самарқандни, қаттиқ қаршиликка учрашига қарамай Ўратепани ҳам забт этади.

Пойкентда душман жиддий қаршиликка учрайди. 709 йили Қутайба бу ерга янги куч билан ҳужум бошлайди.

У. (тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича) ҳар бир Мовароуннаҳрли жангчининг боши учун 100 дирҳамдан мукофот белгилайди. Араблар қароргоҳи олдида калладан минора пайдо бўлади. Бу босқинчилик халқни хонавайрон қилади. Ўлка иқтисодий, маданий ҳаётига ҳам катта пугур етказди.

Ўрта Осиё халқларининг қадимги маданияти пайҳон қилинади, айримлари йўқ қилинади. Араб қўшинлари томонидан Бухоро ва Афросиёбдаги қадимги сарой деворларидаги сураглар чизиб хароб этилгани ҳам тарихдан маълум.

Араблар босиб олинган ўлкаларда бир умр ўтга сизиниб келган маҳаллий халқнинг зўрлик билан ислом динини, муслмон элининг тартибларини қабул қилишга мажбур қилади.

Шундай қилиб, бу узоқ давом этган араб халифалиги истилоси халқнинг тинқасини қуритади. Зулм ва хўрлик кўрган халқ тарихда “оқ кийимлилар” деб ном олган халқ қаҳрамони Муқанна атрофига уюшиб, душманга қарши курашга отланади. Қўзғолонлар душманнинг барча қаршиликларини енгиб, мисли кўрилмаган қаҳрамонликларни



кўрсатиб, кўп шаҳарларни озод қилади. Халқ кўкрагига шамол тегиб, умид учкунлари пайдо бўла бошлайди.

Аммо маҳаллий феодалларнинг ёрдами ва сотқинлиги тугайли кўзғолон ёвузларча бостирилади. Муқанна таслим бўлишдан кўра ўзини ҳалок этишни афзал кўради. У ўзини ёниб турган оловга ташлаб ҳалок бўлади.

Бу воқеалар тарихимизда қайд қилинган. Сиз булардан хабардорсиз.

Ана шу фожиаларни бошидан кечирган, кўз олдида халқнинг боши олиниб, мамлакат вайронагарчиликка айланган бир даврда шу воқеаларни ўзида ифода этган қаҳрамонларнинг кайфияти, ўй-хаёллари қандай бўлиши мумкин? Улар ўз ички туйғуларини, чилпарчин бўлган орзу-умидларини сўлгин лола, хазон бўлган дилпора гуллар сиймосида кўрадилар. Сиз, бу мудҳиш ҳолатни "... шўро таъсирида, шўро муҳити ва ғоявий қарашлар майдонида шаклланган, сўнгра "Гулойин..." сингари айрилишда турган, онгли равишда ўз йўлини танлаш эҳтиёжини туйган Ҳамид Олимжон руҳияти билан қиёс қилмоқчи бўлиб, тағмаъно қилдирмоқчи бўласиз.

Ҳ.Олимжон "Қандай адабий-тарихий даврлар келмасин, қандай фикрлар шабадаси эсмасин, аср шеърятининг энг истеъдодли намояндалари" (Н.Каримов) қатори халқнинг дилида ва тилида мангу яшагувчи буюк бир сиймо бўлиб қолади. Бу сиймоларга бугунги кун талабларини қўйиб, турли мавҳум хулосалар чиқаришга руҳан эзилади киши.

У, шўролар тузумининг сиёсатига астойдил, ҳеч қандай иккиланишсиз ишонган, бу йўлда фаол ижод этган, ўз халқини фидокорликка, ҳалолликка ундаган, чинакам севги ва муҳаббатни куйловчи нодир намуналар яратган шоир-шахс сифатида тарихда мангу қолади.

Дилмурод! Нима бало, драмани охирига қадар ўқимаган-мисиз? Йўқса, асарнинг учинчи ва тўртинчи пардаларидаги Гулойиннинг ҳаёти, тақдири билан боғлиқ воқеалар мағзини чақиб, булар Сизнинг барча фикрларингизни рад этаётганини англаб, мавҳум қарашларингиздан афсусланган бўлардингиз.

Сизга маълумки, ҳар бир асар воқеасининг ибтидоси, қаҳрамонлар руҳий ҳолатининг дастлабки тасвири берилади. Шунга мувофиқ ҳолда воқеа кескин ривожланган сари

қахрамонлар фаолияти, рухий ҳолатида ўзгариш, ўзни таниш, воқеа-ҳодисаларга муносабат, умуман дунёқарашида ўзгариш бўла боради.

Сиз таҳлил қилаётган асарнинг кейинги саҳналарида Гулойин онаси Гулобод, отаси Оташ билан Ферузнинг куллари сифатида кўп мушкул кунларни кўриб, дили хун бўлиб яшай бошлайди. Ниҳоят, улар Муқанна қўшинига келиб қўшилади. Гулойин қўлида қилич билан босқинчиларга қарши курашга бел боғлайди.

Драманинг 2-парда 3–4-кўринишларида араб қўшинининг кўмондони Саидбаттол Гулойинни хотинликка сўрайди. Аммо Гулойин қулхўжаси Феруз ва араб руҳонийси Жалойирларнинг бу таклифини қўллашларига қарамай, рад этади.

Шу орада Муқанна изидан борган исёнчилар Саидбаттол бошқариб турган ҳокимликни Муқанна лашкарлари забт этгани ҳақида хабар келади. Саидбаттол Муқанна боши учун минг дирхам тилло ваъда қилади. Жалойир билан бўлган баҳсда бу хун ўн минг тангагача чиқади.

Баҳсга тутқундаги Гулойин аралашиб:

Оқча билан ўлчаб бўлмас у бошни,  
Танга билан тўсиб бўлмас қўёшни.  
Бу иш учун энг муқаддас мукофот  
Саидбаттол боши бўлар... —

дейди.

Саидбаттол ғазабланиб, жаллодга фармон беради, қизни минг азоблар билан судраб кетишади. Сўнг “бошини ўрта йўлга осиб қўйиш”ни буюради. Аммо тўсатдан қалъани забт этган Муқанна оқ кўйлақликлар билан бирга кириб келади. Фожианинг олди олинади. Драманинг бешинчи кўринишида Муқанна қўшинлари жойлашган Сом тоғидаги қароргоҳда Гулойин билан Муқаннанинг тўйига тараддуд кўрилади.

Тўй арафасида Муқанна билан Гулойиннинг диалогларини синчиклаб ўргансак, Сизнинг шоир ғояларини ифодачиси деб билган Гулойинни бутунлай бошқа бир кайфиятда кўрамиз.

Муқаннанинг “Ўткир қилич ярашибди бўйинга...” — деган хитобига ва бошқа шу руҳдаги сўзларига жавобан ўз дил сўзларини шундай ифодалайди:

Оқ кийиндим тушар экан йўлингга,  
Ҳаётимни олиб тутдим қўлингга.  
Бир тор уйда унутилган қиз эдим,  
Икки оёқ, ёлғиз икки кўз эдим.  
Сени дедим, мана бўлдим қиличбоз<sup>1</sup>.

Муқаннанинг қизга бўлган севгиси ва оқишларини изҳор қилувчи дил сўзларига Гулойиннинг жавобан айтилган сўзларига қулоқ тутайлик:

Сени кўрсам гул ёзади тилагим,  
Олам гўзал кўринади кўзимга.  
Узоқ вақтлар келолмайман ўзимга,  
“Бу кун бир дам ошиномен бахт билан!”<sup>2</sup>

“Кўрганларим хотиримдан бир умр  
Кўтарилмай тушунчамга ташлар нур.  
Айтганларинг яқин менга жон қадар”...<sup>3</sup>  
“Мени ёлғиз сен англадинг, азизим!”

“Сен бир дунё, мен унда бир қаҳрамон.  
Сен бир боғсан, мен-чи? Унда битта гул”.

“Туш кўргувчи бир гўдакка ўхшайман,  
Мен билмадим бу бахт келди қаердан,  
Кўнглим тиниқ, осмон каби мусаффо,  
Э толеим, ўзинг доим қил вафо!”<sup>4</sup>

Лекин бу икки севишганлар дил изҳорлари узоққа чўзилмайди. Тўй авжи қизиган пайтда Муқаннанинг ишончига хиёнат қилган Саидбаттол ва ўлимга ҳукм қилинган Феруз қалъага қўшин тортиб келади. Муқанна ўз қўшинлари билан курашга ташланади. Гулойин ҳам жангга отланади. Бироқ Гулойинни ярадор ҳолда ёлғиз учратган Феруз ва Саидбаттол унга ташланадилар. Гулойин шу ҳолида Ферузни қилич билан янчиб ташлайди. Саидбаттол эса, унга жавобан қизга қилич санчади. Муқанна кечикади.

<sup>1</sup> Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 3-жилд. 1971, 80-бет.

<sup>2</sup> Ўша асар, 81-бет.

<sup>3</sup> Ўша асар, 82-бет.

<sup>4</sup> Ўша асар, 85-бет.

Ўлими олдидан Гулойин Муқаннага мурожаат қилар экан:

Кўзим очдинг, мен дунёни кенг кўрдим,  
Ўзимни ҳам одамларга тенг кўрдим,  
Сенинг билан бирга ёздим қанот ҳам,  
Кўзларимга гўзал бўлди ҳаёт ҳам, —

(112-бем)

деб дил сўзларини баён қилади.

Драмадан келтирилган бу парчада Гулойин ўлими олдидан Муқанна бошлиқ, ўз халқининг озодлик йўлидаги курашини кўриб, ўзи ҳам шу қасоскорлик ишида иштирок этганидан қаноат ҳосил қилгандек ўз тақдирдан ризо бўлиб, сўнги нафасини олаётгани тасвирланган. Сиз, Ҳамид Олимжоннинг руҳиятидаги “шўро тузумидан норози”лик кайфиятига нисбат берган Гулойиннинг асарнинг дастлабки кўринишларидаги ночор ва умидсизлик кайфиятига тамоман зид бўлган бу ҳолатининг тасвирини қандай баҳолайсиз? Сиз яхши кўрган ва кўп такрорлаган “тарозининг икки палласига” солиб кўрсангиз бўларди.

Муқаннанинг халққа қарата айтган:

Халққа айтинг, мен асло ўлганим йўқ,  
Ёв қўлига таслим ҳам бўлганим йўқ,  
Мен элимнинг юрагида яшайман,  
Эрк деганнинг тилагида яшайман, —

деб айтган қалб сўзлари ҳам Сиз юқорида таъкидлаган, “Муаллифнинг йўлини қилиб урган бонги”ми?

Сизнингча, халқнинг бутун саъй-ҳаракатлари, душманга бўлган ғазаб ва нафрати, буни бадиий ифодалаган Ҳамид Олимжоннинг жанговар сатрлари ҳам сохта сўзлар бўлиб чиқадими?..

Сиз фақат ўзингизга керак бўлган қаҳрамонларнинг тушкун ва умидсиз кайфиятини “таҳлил” қилиш билан чекланиб, ўша қаҳрамонларнинг асар иккинчи қисмидаги тақдири, кайфиятлари тасвири билан мутлоқ қизиқмагансиз. Таажжуб!..

Сизнинг шоир ижодида шўро шароити билан мураса қила олмайдиган пинҳона дардди оҳанглар мавжуд эканига ишора қилувчи фикрларингиздан ажабланиб, Ҳамид Олимжон

ижодини қайта ўрганиб чиқдим. Аксинча, “Асрларнинг қайғусини қарғаб, шодлик ва бахтни куйламоқлик” шоирнинг саодатига, ягона мақсадига айлана борганига яна бир бор амин бўлдим.

У умрининг охирига қадар халқ хуррамлиги, бахт-саодатини куйлаб ўтди. Ҳ.Олимжон шеър йжод қилибдики, фақат халқнинг бахт ва саодати учун кураш билан яшаб ўтди ва ўз халқининг дилида абадий қолди.

Шоир “Бахт тўғрисида” ги шеърда:

Асрларнинг қайғусин қарғаб,  
Шодлик ва бахт куйини чалдим,

деб ёзади.

Ёки: “Кўлингга қурол ол!” шеърдаги:

Юрса агар танингда қонинг,  
Азиз бўлса бир парча нонинг,  
Керак бўлса номус, виждонинг,  
Бўлсанг йигит. бўлсанг ҳамки чол,  
Кўлингга қурол ол!

деган жанговар сатрлардаги азиз ўғилларини фронтга кузатишда оқ фотиҳа берган кексаларнинг мардликка даъват этувчи сўзлари, шоирнинг йўлини қилиб айтган бонги эмас, унинг қалб амри билан қоғозга тушганига ким шубҳа қилади?

Масалани шу тарзда талқин қилиб, хулоса чиқарадиган бўлсак, бошқа тарихий асарларимиздаги, масалан, “Алишер Навоий” драмаси, “Навоий” романи, “Жалолиддин Мангуберди”, “Улуғбек хазинаси”, “Юлдузли тунлар” асарларида акс эттирилган тарихий даврдаги айрим адолатсизлик, нопоклик ҳақидаги кескин гапларни, бу асарлардаги қаҳрамонларнинг элнинг дард ва ҳасратлари, замонасидаги носозликлардан норозилик кайфиятлари ифода этилган саҳифаларнинг ҳаммасини, чунончи Ойбек, Уйғун, М.Шайхзода, О.Ёқубов, П.Қодиров ва бошқа тарихий мавзуда ижод қилган ёзувчиларнинг ижодини Сизнинг шу тахминий хулосаларингиз асосида қайта кўриб чиқиш керак бўладими?

Ҳамид Олимжоннинг худди ана шу “Муқанна” драмаси яратилган даврда ёзилган асаридаги оташнафас сатрлар, ўз элининг дард-ҳасратларини, душман тажовузидан халос бўлиш йўлидаги кураш ва орзулари ифодаланган бадиий мулоҳазаларини “йўлини қилиб айтилган бонг”, деб нотўғри талқин қилиб, ўзингизнинг сохта ва беасос, мавҳум таҳминларингизни олға суриб, ўқувчини чалғитишга уринасиз. Зотан, ўзининг асарлари, ҳалол фаолияти билан халқнинг дилидан абадий ўрин олган Ҳ.Олимжон буюк шахс бўлиб қолаверади. Салом билан, Сизнинг дўстингиз Ғаффор Мўминов.

*27 март, 2003 йил*

## АДАБИЙ СУҲБАТЛАР

### ИЖОДНИНГ СИРЛИ ЖАРАЁНЛАРИ

Ғ. Мўминов: — Бадиий ижод сирли, сеҳрли жараён. Уни илғаш, кечиш жараёнларини кўриш ва кўрсатиш ниҳоятда мушкул. Адабиёт илмида уни ижод психологияси, деб ҳам юритишади. Асарларингизнинг яратилиш тарихи, ижодингизнинг сеҳрли жараёнлари хусусида суҳбатлашсак.

Миртемир: — Майли.

Ғ. Мўминов: — 1926 йилда, агар янглишмасам, “Ёшлар” газетаси саҳифаларида Сизнинг илк машқларингиздан бири “Танбурим товуши” шеъри эълон қилинган эди. Бу шеър фақат Сизнинггина эмас, балки умуман тенгдошларингиз ижобий изланишлари йўналишини, эстетик тамойилларини ифодалади: унинг ўша давр адабиёт майдонида мафкуравий курашлар авж олган пайтда майдонга келиши бежиз эмас эди.

Миртемир: — 1926 йили “Ёшлар” газетасида менинг биринчи шеърим босилгани рост. Лекин “Танбурим товуши” эмас. Қайси шеър экани ҳозир ёдимда йўқ. У пайтда газета араб алифбесида бир саҳифа бўлиб чиқар эди. Газетанинг муҳаррири Сотти Ҳусайн ўша кезларда САГУ да — Ўрта Осиё Давлат университетиде ҳам таҳсил кўрар, ҳам мен ўқиган мактабда сиёсий мавзуда лекциялар ўқир эди.

Мен ўқиган мактаб Ўлка ўзбек эрлар билим юрти деб аталарди. Унда тил дарсини Қаюм Рамазон, адабиёт дарсини Абдурахмон Саъдий ва Олим Шарафуддиновлар олиб борарди. Менинг адабиётга бўлган ихлосим, муҳаббатимни сезган Олим Шарафуддинов кўп топшириқлар берарди, мен уни жонжаҳдим билан, қунт билан бажарар эдим. Ёзги таътилда у кишининг топшириғи билан ҳамқишлоқларимдан дафтардафтар мақоллар, кўшиқлар ёзиб келардим. У киши мароқ билан ўқирдилар. “Ёш куч” деворий газетасидаги “Танбурим

товуши” шеъримни ҳам ўзлари кўчириб, “Ер юзи”га берган эдилар.

Сотти Ҳусайн биз чиқарган деворий газеталарни жуда мароқ билан кузатар эди. У шу йиллари бир қанча ёшларни ўзи муҳаррирлик қилаётган газетга гортган, мени ҳам жамоат иши сифатида адабиёт бўлимига бошлиқ қилиб тайинлаган эди. “Ёшлар” газетаси қошида Тошкент ёш ёзувчилари семинари иш юритар эди. Маншғулотларга ўша даврнинг кекса қаламкашлари – Абдулла Авлоний, Аъзам Аюб, Санжар Сиддиқ, Саидгани Валиев, Триғулов, Саидолим Шарафуддинов, Фафур Фулом, Файратий ва бошқалар иштирок этарди. Буларнинг ичида энг кичиги мен эдим. Семинар кескин тортишувлар билан ўтарди. Бу баҳслар ҳам Сиз айтган мафкуравий кураш, ғоялар кураши даражасида эди. “Ёшлар” газетасида босилган шеърларимдан кейин ўша давр руҳини ифодаловчи. сочма йўлда ёзилган қатор шеърларим газеталар ва “Ер юзи”, “Маориф ва ўқитувчи” журналларида биринкетин эълон қилинаётган эди. Семинарларда ана шу шеърлар ва менга тенгдош бошқа қаламкаш дўстларим ижоди ҳақида қизгин баҳслар борарди.

Баъзилар Сотти Ҳусайн ва Олим Шарафиддиновларга: “Сиз бу ёш болани шоир деяпсиз. Она сути оғзидан кетмаган бу бола қасрдан шоир бўла қолди?” – деб шовқин солардилар. Аслида ўша ўртоқлар “шоир” деган сўзнинг маъзини чақмасдан фикр юритар эдилар. Улар “бизда ишчилар синфи йўқ, юртимиз деҳқон мамлақати, бизда қасрдан пролетар шоирлари бўлсин?!” – деган ўта хато фикрларни олға сурардилар. Ҳақиқатда эса шўролар позициясида туриб ижод қилган ёзувчилар пролетар ёзувчиси дейиларди.

Сизга тарихдан маълум. Ўша йиллари сўз санъаткорлари йўловчи ва ишчи-деҳқон ёзувчиси, пролетар адиби, хуллас, турли номлар билан аталарди. То 1932 йилда чақирилган Бутуниттифоқ ёзувчилари курултойида Максим Горький қаламкашларни бир ташкилотга уюштирмагунча кўп тортишувлар, оғишлар, ўтиб кетишлар, ерга уришлар, умуман чалкашликлар бўлиб турарди.

Лекин бу тортишувлар, мунозаралар умуман жуда катта сабоқ бўлди. Буни мен ўз ижодим мисолида кўрдим. Асарларимда, айниқса сочмаларимда давр мавзуси, янгиликка



даъват оҳанглари кўпроқ жаранглай бошлади. Шеърларимни биздан уч-тўрт юқори синфда ўқийдиган, кейинчалик машҳур педагог бўлиб етишган Жавлон Раҳмон ҳар ҳафтада бўладиган ўқувчиларнинг кечаларида маҳорат билан ўқир эди. Мен баъзан Наримонов техникумига бориб, сочмаларимни декламация қилиб, қироат билан ўқиганларини эшитиб қайтардим. Қизлар билим юртида, Карл Маркс номли техникумда, умуман қаерда студентларнинг, ёшларнинг кечалари бўлса, менинг ва бошқа шоирларнинг асарларини ўқишарди. У даврда бунақа йиғинлар кўп бўларди. Радиодан ҳам, театр томошаси бошланиши олдидан ҳам шеър ўқиларди. Баъзи топшириқ билан ўзим чиқиб ўқир эдим.

Эски шаҳардаги хотин-қизлар клубида шаҳар ёшларининг “Кўк кўйлак” номли бадий ҳаваскорлик тўғараги бўлгувчи эди. Ҳозирги атоқли педагогларимиз Шарифа Абдуллаева, Гулсум Раҳимова ва ҳозирги кўп санъаткорларимиз шу труппада иштирок этардилар. Бу тўғаракда бошқа шоирлар қатори менинг ҳам шеърларим ўқилар, инсценировкаларим асосида томошалар кўрсатилар эди. Бунда ҳам Сотти Ҳусайннинг роли катта эди.

Ғ. Мўминов: — Демак, адабий ижоддаги биринчи қадамларингиз, билим юрти, “Ёшлар” газетаси қошидаги адабий тўғарак билан, ва энг муҳими, ўша инқилобий йилларнинг алангали муҳити билан боғлиқ. Ижодингиз ўзбек адабиёти учун янги бир вазн — сочма шеърлардан бошланди. Шу шеърнинг ижодингизда шаклланишида бошқа бадий омиллар ҳам бордир?

Миртемир: — Билим юртидаги рус тили муаллимимиз Пальмин бизга Пушкин, Лермонтов, Некрасов асарларини ёд олдиарди. Кейинроқ, 1926—1928 йилларда секин-аста Жаров, Безименский, Уткин, боринги, Маяковский асарларини ҳам бемалол таржима қила бошладик.

Менинг шеърларимдаги пафос, шаклий янгилик, кўтаринки руҳ, жиндай ҳайқириқ оҳанглари ана шу ёш рус ёзувчиларининг таъсиридир. Умуман, сочма бизда шубҳасиз, Маяковскийнинг таъсирида пайдо бўлди. Биз Маяковский шеърини ўша пайтда ҳар томонлама эркин деб тушундик. Бизга, Маяковский шеърларининг бир сатри 10 ҳижо, иккинчи сатри 12 ҳижодан иборат туюлган. Биз унинг қандай

вазнда, қандай ўлчовда бошласа, шу вазн, шу ўлчовни шеърнинг охирига қадар бузмагани, фақат характерли сўзларга алоҳида урғу бериш мақсадида сатрларни бўлиб-бўлиб юборганини билмаганмиз. Биз уни сал бошқачароқ тушуниб, дастлаб эркин шеърни пала-партиш қилиб юбордик. Масалан, шеърнинг бир сатрини 10, иккинчи сатрини 15, яна бир сатрини 16 ҳижодан туздик. Ҳар ҳолда бу нарса то ўзининг шаклига кириб олгунча қизиқ бир давр бўлди.

Энди насрий шеърга, сочмага келсак, у ҳам шундан кейин, сарбаст шеърнинг таъсирида туғилди. Қарасак, бу нарса Р.Тагорда бор экан... Сал-пал ақлимиз киргандан кейин Тургеневнинг “Стихотворения в прозе” деб номланувчи насрий шеърлари билан танишдик. Улар қофияга, вазнга тушган шеърлардан ҳам баланд турадиган ҳақиқий асарлар эди. Улардаги кичик бир картинани, кичик бир лавҳани маҳорат билан чизиб, китобхон кўз олдида каттакон бир ҳаётга дарча очиш санъати бизни ўзига ром этди. Мен бу асарларни жуда ҳам муҳаббат билан қайта-қайта ўқиганман.

Шундан кейин Фотиҳ Амирхон деган татар шоирининг асарлари билан таниша бошладим. Унинг ҳам чуқур ўй билан, тўлқин билан ёзилган насрий шеърлари бор эди. Яна татар шоири Маҳмуд Мақсуднинг “Қизил чечаклар” деган китобини ҳам севиб ўқирдимки, ҳатто унинг айрим сатрлари менинг сочмаларимга шундай ўтиб кетган эди. Мен кейинчалик уларни китобларимни нашрга тайёрлашда тушириб қолдирганман.

Ўзбек ёзувчиларидан Яшин ва Шокир Сулаймон ҳам ўша пайтларда сочма ёзишарди. Ш.Сулаймоннинг “Маориф ва ўқитувчи” журналида эълон қилинган “Кул” деган бир сочмаси бор. Қайтадан бирон жойда босилганми-йўқми, билмадим. Ўтмишни, қуллик, қулдорлик даврининг оғир фожиаси ва аянчли тақдирини жуда кучли тасвирлаган бу асар ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Яна Чўлпоннинг Р.Тагор таъсирида ёзилган “Табиат кучоғида”, “Клеопатра” каби сочмалари бор эди.

Сочманинг минбардан ўқиш, митингларда ўқиш, тез тарқаб кетиши каби қулай хусусиятларидан ташқари, қаламкаш учун ҳам янгилик томонлари бор эди. Сочмада қофия излаб ўтирмай, айтмоқчи бўлган гапни тўлалигича қоғозга тез

тушириш мумкин. Қофияга тушган вақтда кўпинча ўйлаган фикрлар жиловланиб қолади. Сочма ёзиладиган вақтда туйғулар, фикрлар тўлқинланиб, тошиб кетади. Уни бирон тўсиқ билан тўхтатиб бўлмай қолади. У вазн, туроқнинг биз тушунган маънодаги қолипига сиғмай қолади ҳам. Лекин сочманинг ўз қоидалари, ўз вазнлари, ўз оҳанглари, ҳеч ким томонидан ёзилмаган томонлари бор. Унда ички ритм, ички бир музыка, жаранг бўлади. Ундаги образлар, катта вазифалар юклатилган поэтик сўзлар шоирдан кўп меҳнатни талаб қилади.

Мен ўша вақтда сочмада кўп машқ қилганман, ҳозир ҳам сочма ёзишни давом эттирмакдаман. Ҳозир шундай хулосага келдимки, ҳар вақт фикрлар, образлар, туйғуларнинг лиммолимлигидан сочма вужудга келади. Унинг таъсирчанлиги ҳам шу билан изоҳланса керак. Бармоқ вазнида ёзилган шеърларим “Зафар” номи билан китоб ҳолида босилганда Самарқанддан бир хат олдим. Сочмага нисбатан бундаги шеърларим таъсирсизроқми, кучсизроқми эди, ҳар ҳолда хатдан “қани у ҳайқириқлар, қичқириқлар, тўлқинларингиз?” деган таъна эшитилиб турарди. Шуларнинг таъсири бўлди шекилли, кўп машқлардан кейин бармоқдаги шеърларимда ҳам ўша тўлқинлар оз-моз кўрина бошлади.

Сочма ёзганларимдан розиман. Менга бу катта ижодий лаборатория бўлди. Ҳозир ҳам ёзилажак шеърларимдаги бутун бир картиналарни кўз олдимга келтириб кўйиш учун фикрни аввал “қора” сўз билан сочма ҳолда қоғозга тушираман. Фикрлар пишгандан кейин қофия, вазн ҳаммаси ўзи аён бўлиб қолади. Мана, масалан, “Қорақалпоқ дафтари” туркумидаги “Сажда эмас” шеърини сочма ҳолида кўп ерларда ўқиганман. Эсимда, Абдулла Қаҳҳор шу шеъримни сочма ҳолида яхши кўрардилар.

Умуман, фикр, туйғулар қалб торларида авж пардаларга кўтарилганда қоғозга тушмаса бўлмайдиган тўлғоқ даври бошланади, ёзмасликнинг иложи қолмайди. Илҳом дегани шу бўлса керак.

Ғ. Мўминов: — Уруш даври (1941–1945 й.й.) ва уруш мавзуи ўзбек ёзувчилари ижодида янги давр очди. Барча йирик шоир, ёзувчиларимиз ижодида янги қаҳрамонлар пайдо бўлди. Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун каби адиблар драмага муружаат этдилар.

“Она” номли драматик асарингиз уруш йиллари маҳсули. Бу асарнинг мавзуси Ҳамид Олимжоннинг “Жангчи Турсун” балладаси мавзусига анча яқин экан. Боиси нимада?

Миртемир: — Урушнинг оғир йиллари Республика раҳбарияти ёзувчиларни вақти-вақти билан йиғиб, уларнинг ҳол-аҳволларини, нималар ёзаётгани ва нималар ёзмоқчи эканларини сўраб турардилар. Ана шундай суҳбатларнинг бирида А.Толстой, Н.Погодин, Я.Колас, В.Уткин, В.Ян, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Шайхзода, Иззат Султонлар билан бирга мен ҳам бор эдим. Шунда Усмон ота фронтдаги аҳвол ҳақида, бизнинг, албатта, енгажогимиз, ҳар қанча оғирликка қарамай, эртанги кун ҳақида ўйлашимиз кераклиги ҳақида узоқ гапирди. Бекобод металлургия комбинати, Фарҳод ГЭСи, каналлар, ҳашарчилик, умуман фронт орқасидаги меҳнат ҳақида, ватанпарварлик ҳаракатлари ҳақида сўзлади. Суҳбат орасида Абдуҷаббор Абдураҳмонов яқинда эски шаҳарда бир аёл фронтдан қочиб юрган ўғлини военкоматга олиб келибди, деб қолди. Шу пайт ғовур-ғувур қилиб ўтирган ҳамма бир зумда жим бўлиб қолди. Ҳаммамиз қизиқиб қолдик. Алексей Толстой Абдуҷаббор аканинг ёнига яқинроқ бориб, яна нималарнидир сўради. Хуллас, бу ҳодиса уни ҳам ҳайратга солган эди. Ўша пайтда бир гуруҳ ёзувчиларимиз “Ўзбекистон қиличи” асарини ёзишаётган эди. Шайхзода “Жалололдин Манғуберди” драмаси билан банд эди. Ҳаммани ҳаяжонга солган бу воқеани тезроқ қаламга олишга шошилдим. Шу мавзуда опера учун либретто ёздим. Асар тез ёзилди. Санъат ишлари бошқармасида Валиев деган меҳрибон раҳбар бор эди. Тезда муҳокамасини уюштирди. Яшин, Уйғун, Ҳамид Олимжон ва бошқа йирик ёзувчилар, бастакорлар иштирок этишди. Бир оғиздан маъқуллашиб, саҳнага чиқариш зарурлигини қайд этишди. Муҳоқамада иштирок этган Толибжон Содиқов музика ёзмоқчи бўлди. Лекин орада бошқа ишлар билан машғул бўлиб кетдим, сабабини билолмадим, асар саҳна юзини кўрмади.

Ғ. Мўминов: — Демак, “Жангчи Турсун” балладасининг ёзилишига ҳам ана шу воқеа сабаб бўлган экан-да.

Миртемир: — Ҳеч шубҳасиз. Ўша суҳбатда Ҳамид Олимжон ҳам бор эди. Мазкур воқеа унинг ҳам бадийий ниятига туртки берган бўлиши керак. Чунки она ҳаракати

Ўзининг ватанпарварлиги, романтикаси билан ҳаммамизни тўлқинлантирган эди. Халқнинг мардонавор шавкати, шарафини ерга урадиган ҳодисаларнинг бўлмаслигига, тақрорланмаслигига даъват этувчи бадиий асарлар яратиш, бу воқеаларнинг бадиий талқинини бериш биз учун ҳам қарз, ҳам фарз эди.

**Ғ. Мўминов:** — Ҳамид Олимжоннинг “Жангчи Турсун” балладаси ва Сизнинг “Она” драматик достонингизда тасвирланган оналар характери хусусиятлари билан уруш даври психологияси тўла ифодаланган. Шунинг учун ҳам бу образлар халққа яқин. Уларда онанинг Ватанга — ўз халқига бўлган меҳри ўз фарзандига бўлган муҳаббатидан буюклиги ўз ифодасини топган.

**Миртемир:** — Давр шундоқ эди. Шу биргина онанинг иродаси, азми орқали ўзбек оналарининг, умуман, оналарнинг қуйма, умумлашган образини яратиш зарур эди.

**Ғ. Мўминов:** — Айниқса, урушдан кейинги даврда бадиий таржима билан кўп шуғулланингиз. Ҳатто, оригинал ижод ўз ўрнини таржимага берган йиллар ҳам бўлди.

**Миртемир:** — Шундай вақтлар бўлдики, менинг қаламимдан чиққан нарсалар ойлаб редакцияларда қолиб кетар, кейинроқ ундаги асосий фикрлар туппа-тузук ўртоқларнинг асарларида учрар эди. Дўстларнинг маслаҳати ва ўзимнинг хоҳишим билан таржимага кўчдим. Ҳар бир таржима менинг учун бир мактаб, янги бир босқичга пиллапоя бўлганини сездим. Дастлаб Уткин, Безименскийлардан таржима қилганман. Кейин Пушкиндан таржима қилишга журъат этдим, Пушкин мактабида анча йил тер тўқдим. Мен бу билан жуда-жуда фахрланаман. Пушкин, Лермонтов. Ҳайне Шарқ халқларига яқин шоирлар. Уларда пари образи, тумор, жаброил ва бошқалар кўп учрайди. Пушкин бизга яқин бўлган Кавказ халқларининг ҳаётини, фольклорини яхши билган.

Албатта, Пушкиндан кейин Некрасовга ўтиш менга ўнғай бўлган эмас. Аввал Некрасовнинг “Қишлоқ болалари” асарини таржима қилдим. Шу даражада қийналдимки, бошқа-бошқа вазнга солиб, бир неча бор кўчиришга тўғри келди. Некрасов ҳақидаги, унинг “Русияда ким яхши яшайди” асари ҳақидаги адабиётларни қайта-қайта ўқидим. Бу асар мени ўзига ром қилиб олди. Унда одамни эргаштириб кета оладиган жозибали,

оҳанрабо куч, сеҳр, оҳанг бор. Асарни таржима қилиш мен учун худди қарздай бўлиб қолди. Уйку бермайдиган бўлди. Уни таржима қилмай турулмасдим. Асардаги нозик ўринлардан бири жой номлари бўлиб, ҳар бири маълум маъно-вазифаларни ташийди. Шунинг учун уларни ўзимиздаги худди шу маънони ифодалайдиган номлар билан бердим. Бу ўқувчиларга маъқул бўлибди. Буни хатлардан ва тақризлардан сезиш мумкин. Таржима битгач, муҳаррирлар билан узоқ ишлашга тўғри келди. Биргина “заминдор” деган сўзни тушунтириш ва ўтказиш учун роса қийналганман. Ҳатто бир нашрда у “помешчик” сўзи билан алмаштирилибди. Некрасов рус мужигининг ҳаётини “сув қилиб ичиб юборган”, рус фольклорини суяк-суягига сингдириб олган экан. Шунинг учун таржима устида ихлос билан ишладим. Пушкин, Лермонтов, Ҳайне, Некрасов каби мумтоз шоирлардан ташқари, яна бир-бирига ўхшамаган қатор муаллифларнинг асарларини ҳам таржима қилдим.

**Ғ. М ў м и н о в:** — “Манас”нинг биринчи китобини анча қисқартиришлар билан таржима қилгансиз. Унда ўзбек халқ дostonларига хос услуб қўллагансиз, яъни қисқартирилган боблар мазмунини прозада бергансиз. Демак, фақат оригинал асарлар яратишда эмас, таржимада ҳам халқ ижодидан ўрганганингиз қўл келибди. Шундай эмасми?

**М и р т е м и р:** — Шубҳасиз, “Манас”нинг таржимаси устида жуда узоқ ўтирдим. Ўзи чиндан қанча меҳнат қилса ҳам арзигулик асар. Қирғизистоннинг 25 йиллик тўйига борганимизда менинг собиқ синфдошим Исоҳ Раззоқович Раззоқов бир қанча қирғиз китобларини совға қилган эди. Булар ичида Тўхтагул Сотилғоннинг “Тўғалақ мўлда” китоби ва бошқа фольклор асарлари бор эди. Ўзим ҳам қирғиз фольклорини жуда севардим. “Тўштик” деган дostonини сотиб олдим. Бу жуда ҳам зўр қаҳрамонлик дostonи. Бошлаган одам ташлаб қўя олмайди. У пайтда “Манас” дан айрим парчаларгина бор эди. Мен унга ёзилган кириш сўзини ўқиб чиқдим.

Қардош қирғиз халқининг тарихи, этнографияси, маданияти, поэзияси ҳам шу китоб. Ўзи жуда ҳам узун; баъзилар бир миллион, баъзилар ярим миллион сағр дейишади. Вариантлари ҳам беҳисоб. Қирғиз Академиясида махсус Манас бўлими бўлиб, бунда 13 киши ишлайди. Ҳали жуда ҳам кўп

ўрганилиши керак бўлган бой хазина. Мен буни таржима қилиб ўз халқимга тақдим этишга бел боғладим. Қисқартириш ҳақидаги фикрларимни қирғиз халқ шоири, фольклоршунос Али оға Тўқамбоев билан кенгашдим. “Манас” ҳақидаги Чўқон Валихонов, Мухтор оға, Юдахин, профессор Юнусалиевларнинг фикрлари билан танишдим. Эпос ўзи 4 китобдан иборат, ҳар китоби 25 минг сатр. Қарасам, жанг манзараларида такрорлар ва ўхшашликлар кўп. Ўйлаб-ўйлаб, ўшандақа жойларни қисқартирдим, воқеалар узилиб қолмаслиги, зерикарли бўлмаслиги учун ўзимизнинг дostonлардагидай қисқартирилган жойларини проза билан бердим. Қирғизистонда 17 киши иштирокида махсус муҳокама уюштиришди. Қувончбек Маликов, Чингиз Айтматов, Туманбой Бойзақов, Али Тўқамбоевлар қимматли фикрларини айтишди. Қисқартириш ўринли, бундан кейинги нашрларда оригиналда ҳам шу усулни қўлласак, деган фикр билдирилди.

Ҳар ҳолда бунинг таржимаси қирғиз халқига бўлган қардошлиқ туйғуларимизнинг амалий ифодаси бўлди.

Қирғизнинг “Тўштук”, “Манас” дан парчалар, туркманларнинг “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам” дostonлари, қозоқларнинг эпосларини жуда синчиклаб, ёйилиб, завқ билан маза қилиб ўқирдим. Нечундир фольклор менинг руҳимга, қарашларимга, ўйларимга, бадий фантазияларимга ўта яқинлигини ёшлигимдан сезардим. Шеърларимдаги фольклорнинг таъсири халқ ижодига бўлган ана шу муҳаббатим, ундаги мотивларнинг қон-қонимга сингиб кетганлигидан бўлса керак.

Умуман фольклор — тушунган одамга каттакон бир хазина. Мен баъзан ҳозирги қўлига қалам олган ёшларга деярлик ҳасад билан қарайман. Биз қўлга қалам олган пайтда на Навоий асарларининг нашрлари бор, на бошқа мумтозларимизнинг девонлари! Булар кимларнингдир токчаларида ётарди. Рус ва бошқа қардош халқлар мумтозларининг энг йирик асарлари, Европа мумтозлари деярлик таржима қилинмаган эди. Фольклор бахшиларнинг юракларида эди. Фақат уни тўйларда, давраларда эшитардик.

Фольклорни ўрганишда, фольклорни билишда ҳикмат кўп. Ўзим ҳам энди-энди пайқаб, тушуниб келаяпман. Ўқувчиларим менга ёзишган хатларида баъзи шеърларимнинг жуда тушунарли, қўнғилга яқинлиги ҳақида ёзишади. Бундан

Ғоят хурсандман, ҳаммасининг сири кичиклигимдан халқ кўшиқларини ёд олишимдан, умуман фольклор асарларини севиб ўқиганимдан. Масалан, бўзагаарларнинг кўшиғини олайлик. Буларни мен амакимникида бўза берилганда эшитганман.

Мана улардан айрим сатрлар:

Бўза ичдим, бошга чиқди хумори,  
Ёр кўйнида қолди бўйним тумори,  
Ҳеч баҳона топмас эрдим боргали,  
Бир баҳона бўлди бўйним тумори.

Шу сатрларнинг ўзидан бўзагаар бир йигитнинг бутун ҳаёти, тақдири, хаёли нималар билан бандлигини тўла англаш мумкин. Нақадар чиройли, нақадар тушунарли, нақадар кўркем... Кўз олдингизда дарров қиз ҳам, йигит ҳам намоён бўлади. Ёки, бу сатрларга қулоқ солинг:

Бир яхшига бир ёмон ҳар жойда бор,  
Икки яхши кўшилар жой қайда бор.

Нечоғлик қуйма, бир ҳарфини ҳам олиб ташлаш қийин. Мен эсимда қолганларини айтаяпман. Шу даражада ҳайрон қолгуликлари борки, ҳали невараларимизнинг неваралари ўрганса арзигулик. Яна бири эсимга келди:

Зебижон отланди, кетди сой билан,  
Қўлида чинни пиёла май билан.  
Чиннини нодонга берма, синдирур,  
Бевафо қачон кўнгилни тиндирур.

Қирқ қулоч сочингни ёйдинг дорга,  
Сатқа бўлай Зеби отлиқ ёрга.  
Сатқаи отинг кетайло, Зебижон,  
Сен осилма, мен осилай дорга.

Йиғлаб юборгулик таъсирли сатрлар. Бу роман ё бир қиссани кўз олдингизга келтиради.

Бу тўртликларни шундай мунг, оҳанг билан айтишардики, титраб кетасан киши.



Ф. Мўминов: — Ҳозирги ўқиган тўртликларингиз “Қарқаралик” шеърингизга ўхшаб кетади. Бу айни чоғда “Қора сочим ўсиб қошимга тушди” деб бошланувчи халқ кўшиғини ҳам эслатгандай. Ана шу шеърингизнинг ёзилишига туртки бўлган конкрет фольклор асарларини эслайсизми?

Миртемир: — Қарқаралик, қайдон келдинг қошимга,  
Қайдаги савдони солдинг бошимга, —

деб бошланувчи кўшиқни қишлоғимизда кўп эшитганман. 1962 йилда Қозоғистонда ўтган ўзбек адабиёти кунларида Кўкчатов, Жезқазған, Қарқараға борганимизда хаёлимга ўша қишлоғимиздаги “Қарқаралик” кўшиғи келди.

Мен ўйладим: қадимда Қарқара билан Туркистон бири-биридан олис бўлса ҳам, қарвон йўлининг устида эди, демак, бориш-келиш бўлган экан-да, қарқаралик бир гўзални менинг қишлоғимдаги танти, кўкраги ёллик бир ўғлон суйган экан-да, қиз бир кўйчибон фарзанди бўлса керак. Булар бири-бирларига етиша олмасдан фиғон билан ўтган экан-да...

Қаранг, бундан 40 йил илгари эшитган ўша кўшиқ менинг туппа-тузук шеъримнинг ёзилишига сабаб бўлди.

Халқ ижодидаги айрим образлар, сўзлар, ибора ва мақоллар, ҳикматлар шеърларимнинг қон-қонига сингиб кетишининг сабаби ҳам шунда. Фольклор бутун ижодим давомида менга ҳамроҳ, кўмақдош бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади.

1974 йил

## ҚАЛБИМНИНГ БИР ПАРЧАСИ

Ф. Мўминов: — Адабиёт тарихи — бу жамият тарихи, халқнинг ижтимоий-маданий ҳаёти тарихидир. Табиийки, ҳар бир авлод адабиётга ўзи билан бирга янги мавзу, янги ранг, янги оҳанг олиб киради. Ҳамза, Айний, Сўфизода, Абдулла Қодирий, Авлонийлардан кейин вояга етган Ойбек, Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Яшин, Уйғун, Абдулла Қаҳҳор ижодида ҳам шундай бўлди. Бу адибларнинг ижоди мумтоз адабиёт, халқ ижоди ва жаҳон адабиётининг таъсири ва тарбиясида камол топди.

Сиз мансуб бўлган авлод — Асқад Мухтор, Рамз Бобожон, Мирмуҳсин, Ҳамид Фулом, Саид Аҳмад, Шукрулло, Шухрат, Раҳмат Файзий, Ҳаким Назирларнинг ижодлари дастлаб ана шу инерция ёлқинида туғилди. Албатта, бу йўл ҳамиша ҳам тўғри ва равон бўлмади...

Бу адабий жараёни қандай изоҳлайсиз? Ана шу адибларнинг сеҳрли таъсири, ижодингизнинг илк даври, бевосита Сизга туртки ва тарбия берган устоз адиблар ҳақида сўзлаб берсангиз...

Т. Тўла: — Ҳар бир адабий жараён ўз муҳитида ўзининг муносиб авлодини саралайди, бир-бирига ўхшамаган ёрқин шахсларни кашф этади, ўзигача бўлган мураккаб муҳит ва авлод услубларини ўрганайди, давом эттиради, бойитади, янгилайди. Мен янги адабиётимизнинг асосчиларини (Ҳамзадан бошқа) ҳаммаларини кўриш, улар билан ҳамсуҳбат бўлиш бахтига муяссар бўлганман. Улар ораларида кимларгадир эргашганман, кимларнидир устоз санаганман. Бу адабиёт муҳитига кириб келган илк қадам эгалари учун табиий ҳолдир. Бу устозлар бизнинг авлодни ўзларидан узоқ тутишмасди. Муҳтарам Фафур Фуломнинг уйи — бизнинг ҳам уйимиз эди. Унинг деярли ҳамма асарлари яралиш онларига гувоҳмиз десам хато қилмасман. Ойбек, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Ойдин, Усмон Носир ҳам бизни яхши кўришарди. Бу санъаткорларнинг ижодий мулоқотларига ҳамиша ташна эдик. Мен шахсан Абдулла Қаҳҳор билан салкам йигирма йил бир ҳовлида ака-укадек яшадим. У кишининг дўстлари, ҳамдардлари, ҳамдамлари, самимий қалам аҳллари, ҳақиқий шогирдлари кимлар бўлганини яхши биламан. Бу одамнинг мактабидек қаттиқ мактаб бўлмаган.

Бир томонда Фафур Фулом, бир томонда Абдулла Қаҳҳор, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ойдин назарида бўлдик. Уларнинг биз ёшларга самимий, ниҳоятда яқин муносабатлари сабаб Мухтор Аvezов, Собит Муқонов суҳбатларига, Николай Тихонов, Константин Симонов, Якуб Колос, Корней Чуковский, Алексей Толстой, Николай Погодин, Владимир Луговский, Анна Ахматова, Нозим Ҳикмат сингари бетакрор, забардаст адабий бузрукворлар талъатларига, Самад Вурғун, Пабло Неруда, Мирзо Иброҳимов, Мирзо Турсунзода, Берди Кербобоев мулоқотларига гувоҳмиз, уларнинг ҳавас қилгулик

дўстликлари, ижодий яқинликлари ана шу унутилмас мактабнинг дарсларидан эди. Бу муҳит бизнинг авлод вакиллари ни теран миллий-башарий қадриятлар руҳида, ёйилиб келаётган янги дунё адабиёти силсилалари руҳида шакллантирди. Кимлардир бу давр адабиётига турли-туман тамғалар тақади, билармонлик қилади, менинг назаримда, бирон адабий муҳитни кўрмай-билмай туриб у ҳақда, кечирасиз, валақлаш одобдан эмас, балки унинг бевосита қатнашчиси гапирса бошқа гап. Бизда эса у кишининг ёнига йўламаганлар ҳам “хотира” ёзадилар. У давр шундай давр эдики, баъзи кишилар айб деб ҳисоблаган дидактика (панд-насихат) жанри етакчи эди, маънавият шуни талаб этарди. Дидактика бугун ё кеча тугилган эмас, у бутун-бутун даврларда, ҳар биримизни адабиётга етаклаб кирган, халқ ижодиётида шаклланган ва адабиётимизнинг бир бутун бўлагига айланган адабий санъат тури. Бу турда адабиёт ва санъатнинг қанча-қанча билимдонлари из қолдирганлар. Агар модомики, бугунга келиб бу тур “ғаш” кўриниб, кераксиз туюлган экан, юзига қора бўёқ тортиш шарт эмас. Янги авлод янги адабиёт яратади, табиийки, у кечагидан кўра мукамалроқ бўлиб боради. Мен нима учун бу гапга урғу беряпман? Ҳали сиз биз кирган йўлнинг “ҳамиша ҳам тўғри ва равон” бўлмаганини айтдингиз, дарҳақиқат, бу йўлларда мавзу, бадиий образ, шеърий шакл, насрий услубда дадил изланишлар керак эди. Қирқ-эллик йил аввалги у мураккаб шароитда дадил изланишнинг ўзи ҳам осон бўлмасди, даврнинг жуда кўп муаммолари, сиёсий муаммолари, ниҳоятда муҳим ва чалкаш масалалари бундай изланишлардан манфаат кўрмасди. Ундан ташқари, адабий “умуртқа” миз шарқона шеърий услуб ва шакл билан қотган эдики, янги адабий оқимга қўшилиш учун тўғри ва муҳим йўл изланди. Устозлар, ана шу янги йўл бошидаги йўлбошчилар буни топдилар, энди уни мустаҳкамлаш керак эди! Бу наинки улар зиммаларида эди, улар орқаларидан келаётган бизларнинг ҳам зиммамизга тушди. Назаримда, бу даврда майдонга келган “Уста Фиёс”, “Дарёлар туташган жойда” сингари қатор дostonлар “Кўкан батрак”, “Зайнаб ва Омон”, “Онамга хат”, “Жонтемир”, “Темирчи Жўра кофир”, “Нахшон”, “Бруно” каби асарларнинг давоми эди. Дарҳақиқат, улар адабиётимиз тарихининг муҳим бир

саҳифаси бўлиб қолдилар. Мана шу нуқтаи назардан дадил айтмоқ керакдирки, бизнинг устозларимиз янги адабиётнинг қаҳрамонлари эдилар, улар ниҳоятда оғир ва мураккаб бу довларни чекинмай, янглишмай босиб ўтдилар. Ўша кунлар, ўша даврлардаги ҳар бир машқимда Фафур Фулом нафаси ва услуби кўтарингки руҳининг, Уйғун ва Ҳамид Олимжоннинг, Усмон Носирнинг ҳам таъсири бор.

Биз устозларни, тенгдошларни, ўзимиздан кейин келаётганларни ҳам қолдирмай ўқирдик. Тенгқурлар машқларини ўқиб қувониш ва муборакбод этиш устозлардан яхши мерос эди. Ҳаммага маъқул бўлганларини ёд билардик, ёд ўқирдик. Уйғуннинг лирик асарлари, Усмоннинг ўтли шеърлари, ҳатто дostonлари ёд бўлиб қоларди. Абдулла Қаҳҳорнинг шоир бўлмаса ҳам ҳаммани тенг ўқиб боришини билар эдик. Унинг танбехларидан чўчирдик. У шеърни, ғазалиётни, умуман мумтоз адабиётимизни ҳаммадан яхши биларди десам адашмайман. Аруз санъатини мукамал эгаллаган Чустийнинг ғазаллари таҳлил қилинган анжуманни яхши эслайман. Ўша куни Чустий домлага жуда қийин бўлди, Абдулла ака унинг ғазаларидаги сохталикларнигина эмас, ҳатто мумтоз шоирлардан, Бедилдан тортиб Ҳофиз, Навоий, Муқимий, Фурқат сингари буюклар асарларидан ўзлаштирилган иборалар, мисралар ва образларгача кўрсатиб берди. Айниқса, прозаикларнинг “шўри” эди. Агар адабиётда адашиб юрган бўлса тўғри юзига айтар эди. Парда Турсуннинг “Ўқитувчи” романи муҳокамаси кечагидек ёдимда. Абдулла ака бу асарнинг ҳали роман даражасига етмаганини чуқур таҳлил қилиб кўрсатиб бердилар. Парда Турсун асарини бир неча бор қайта ишлади, ана шундан кейингина нашр қилинди. Устоз Саид Аҳмаднинг, Саидахоннинг асарларини қандай муҳаббат билан кузатганлари, муҳокама қилганлари, қайтариб берганлари эсимда. Ҳақиқатан ҳам у адабиётимизнинг ҳақиқий ҳомийси эди! Бугун илмимизнинг етакчи олимларидан бири ўша вақтлари шеърлар ва ҳикоялар тўпламини кўтариб келиб, Абдулла аканинг “сиз бошқа иш қилинг” деган гапидан сўнг қайтариб олиб кетгани ҳам ёдимда. Тўғри айтган эканлар, у бугун ниҳоятда билимдон, ниҳоятда севимли, ҳурматли алломаимиз! Бир куни “Қизил Ўзбекистон” газетаси тенгқурларим қатори менга ҳам бир саҳифа берди. Унда янги шеърларим,

янги кўшиқларим, ижодиёт ҳақида мулоҳазаларим бор эди. Абдулла ака эргалаб сим қоқдилар, муборакбод этдилар. Саҳифада берилган ҳар бир шеърим, адабий мулоҳазаларим ҳақида тўхталиб-тўхталиб гапирдилар. Устозлар адабиётимизни, меҳнатимизни шундай яхши кўришарди, қадрлашарди.

Мен тенгқурларимни жуда-жуда ҳурмат қиламан, китобларини қолдирмай ўқиб бораман, кутубхоналарга танилиб қолганликларидан, устозларимиз ардоқларига муносиб бўлиб қолганларидан қувонаман.

Саволингиз фақат менинг адабий авлодим ҳақида бўлганидан адабиётимизнинг Одил, Пиримқул, Озод, Ўткир, Шукур, Ўқтам, Ўлмас, Тимур, Жуманиёз, Эркин, Барот, Худойберди, Абдулла, Омон, Ҳалима, Гулчеҳралар, Ойдин, Мурод, Усмон, Рауф, Мирза, Шавкат, Муҳаммад сингари мен севган авлоди ҳақида ҳеч нарса деёлмадим. Бундай куюлиш, бундай ижодий кўтарилиш адабиётимиз тарихида бўлмаган!

Уюшмага анча эрта қабул қилинганман. Умримда бир мақтаниб кўйсам айбмасдирки, менга Уйғун, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, ҳатто шу кезлари ўлкамизда яшаб турган Якуб Коласлар гувоҳлик берганлар. Мени қабул қилаётганларидан Алексей Толстой, Ойбек, Шайхзода, Анна Ахматова, Корней Чуковскийлар бор эди ҳайъатда. Якуб Коласнинг юбилей кунлари эди, у кишининг бир неча шеърларини таржима қилган эдим. Ўқиб беришимни сўраб қолди, ўқиб бердим. Шунда Ҳамид Олимжонга қараб: (У киши раислик қилмоқда эдилар) “Мени ҳам кўшиб кўйинг, гувоҳлар ичига”, дедилар. Ўша кунлари Анна Ахматова Тошкент билан хайрлашаётган эди. У турган уйни менга беришди. Ҳамид Олимжон бу уйни менга топшираётиб, кузатишга ҳам чиққин, деди. Ўша вақтда бу ҳовлида Абдулла Қаҳҳор билан Темур Фаттоҳ ҳам туришарди. Кузатиб қайтганимиздан кейин Абдулла ака Анна Ахматова турган хонага бирга кириб келдилар, “Ҳамид бу хонани сизга бериб яхши қилди. Лекин яхши шоирнинг уйида ёмон шеър ёзиб бўлмайди”, деб кулиб кўйдилар. Бу қаттиққўл адибнинг тўғри таъкиди эди, ҳазиломуз айтилган бўлса ҳам. Бу авлоднинг ҳар бир гапи, ҳар бир ўгити, ҳар бир ишораси қалам чегарасида хушёр туришни тақозо қиларди!

Ғ. Мўминов: — Дарвоқе, Абдулла Орипов ҳам 60 йиллик тўйингиз кунлари: “Туроб Тўла ижодида Ҳамид Олимжон созининг алақайси пардаларини илғаб олиш қийин эмас”, деб ёзган эди. Устоз шоир Миртемир ҳам 1970 йилда нашр этилган “Танланган асарлар” ингизга ёзилган сўзбошида бунга ишора қилиб: “Устоз шоирлар Туроб Тўла ижодини кузатиб боришарди, унинг камолот босқичларидан хушвақт, ҳамиша маслаҳатчи ва хайрихоҳ бўлганлари ёдимда. Туроб Тўланинг кўзи устоз шоирлар кўзига кўп тушган ва ўша кўзлардан нур олган кўзлардир. Бу жиҳатдан Туроб Тўланинг назаркарда шоир десам ҳам ошириб юбормаган бўламан”, деган эди.

Бу устоз шоирларнинг қайси жиҳатлари кўпроқ эътиборингизни тортган?

Т. Тўла: — Мен айтдим шекилли, биз Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Уйғун, Усмон Носирлар этагини тутиб катта бўлганмиз деб. “Зайнаб ва Омон”, “Нахшон” дostonларини, Фафур Фулом, Уйғун шеърларини ёд ўқигувчийдик. Ҳамид Олимжоннинг нузли, халқона, теран шеърлари қулоғимдан кетмасди, шеърый мисраларга, бадий образларга беихтиёр унинг мусиқаси тортқилаб кетарди. Усмон Носир айтганидек “ҳали бойлами бўш” шеърларим унинг шеърларидан озиқ олгувчийди. Бир куни чақириб Якуб Коласнинг 1912 йилги шеърларини қўлимга тутди, ўн иккита шеър, у кишининг юбилейини бу йил Тошкентда ўтказамиз, таржима қилинг, деди. Муҳлат қисқа эди. Мен бу шеърларни муккамдан тушиб таржима қилдим, уч кунга ҳам бормади. Ҳамид Олимжондек шоирнинг, Якуб Коласдек буюк шоир шеърларининг менга ишонганидан маст эдим. Олиб келиб бердим. Ҳамид Олимжон ҳайрон варақлади-да, “ухладингми?” деди. Ўқиб туриб “яхши” деб чўзиб кўйди. Кейин ўқи-чи, деди, ўқидим. Унинг ўзига ўхшаброқ ўқидим шекилли, кулиб тинглади. У кам қулгувчи эди. У жуда чиройли ўқирди шеърни, “қуёш” ни “қўёш” деб, “қора” ни “қаро” деб. Жуда мусиқий ўқир эди.

Ойбек акани кўп ўқирдик. “Қутлуғ қон” ини “Навой” дан бери қўйишни ҳеч истамасдим. Унинг образлари, персонажларнинг тиллари, табиатлари, хусусиятларини бошқа бирон роман фазилатларига алмаштиролмасдим. Охири уни опера либреттосига айлантириб, ёзиб чиқдим. Опера

премьераси куни театрга олиб келдим, спектакль тугагандан кейин саҳнага бошлаб чиқдим. Либретто муаллифи деб чорлашса ҳам чиқмадим саҳнага. У киши халққа қараб самимий мамнунликларини билдирдилар. Артистларни бир-бир муборакбод этдилар, кейин мени қидириб қолдилар, олдиларига бордим, бағрига босиб, “яхши, яхши” дедилар кўзларида ёш айланиб. У вақтда фақат шу сўзнигина айта олар эдилар. Шундай бўлса ҳам унинг дилида қанча-қанча яхши гаплар қалашиб ётганини ҳис қилдим.

Бу шоирларнинг санъатларида аллақандай сеҳр, мафтун-корлик, самимий учкунлар ўйнаб турарди, уларнинг қаламларидан томган ҳар бир сўз, назаримда, ярқираб тушарди, ўз оҳанги бўларди, мен уларни яхши ажратардим. Шунданмикин, Фафур ака, Собир ака шеърларини менга ўқитиб тинглашни яхши кўришарди. Бу шеърларнинг сеҳри тингловчини мафтун этиб қўйган онларини кўп кўрганман. Кейинчалик Ҳиндистонда ҳинд шоирларининг шеърларни куйлаб ўқишларини кўриб ҳайратландим, айниқса, Амрита Притамнинг уйидаги мушоира шеърнинг нақадар қудратини бир умрга хаёлимда қолдирди, Панжоб, ҳинд, ўзбек шоир-шоираларининг овозлари... Дарҳақиқат, шеър бу — мусиқа, оҳанг, куй... Уни ёзгандан кейин ўқий билиш ҳам керак. Уни аллақандай сарбаст, сочма шеърларга алмаштириш шаккоклик бўлар экан. Сарбастда ўзларини синаб кўраётган истеъдодли ёшларимиз мени кечирсинлару, лекин мен шеърият қонуниятидан ҳеч қачон чиқмаслик керак демоқчиман, чиқсам китобхонни чалғитаётганга ўхшайман. Устозларнинг ҳам бу қонуниятга шак келтирганликларини кам биламан. Борлари ҳам ўша қонуният мусиқасини ўз ҳолича сақлаганлар, ўқиганда мазмунига мувофиқ мусиқани тингларди киши. “Турксиб йўллари” да, “Сен етим эмассан”, “Мен яҳудийман” шеърлари бунинг ёрқин мисоли деб ўйлайман.

Бизнинг адабий меросимизни яратган алломаларимиз ўз адабиётинигина эмас, Шарқ адабиётини, дунё адабиётини ўқиган. Ҳамза, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода кўп тилни билган, кўп тилда ўқий олган, бедилхон, навоийхонлар ўртасида тенг баҳслаша олган, ҳатто ўша тилларда ёза билганлар. Фафур

Фулом билан Мақсуд Шайхзода суҳбатларига тенг келиш мушкул эди. 1949 йили — биринчи пушкинхонликда иштирок этганман, Зулфия билан Иззат Султон ҳам бор эдилар. Бутун дунё қалам аҳллари собиқ иттифоқимизга келишди. Сафаримиз Большой театрдан бошланиб, ўн беш вагонлик бир поездда ўн беш кун Пушкин ўтган жойларда юридик. Санкт-Петербург ҳам, Царское село ҳам, Псков ҳам. Михайловский ўрмонлари ҳам қолмади. Шунда мен Фафур ака тушган вагонда эдим. Унда Мартен Андерсон Нексе, Пабло Неруда, Нозим Ҳикмаат, Мирзо Турсунзода, Самад Вурғун, Гурбахш Сингх. Арагон, Қора Сеитлиев, тагин жуда кўп юргларнинг вакиллари бор эди. Устоз ҳамма билан баробар гаплаша оларди. Бу жиҳатдан ҳам у адабиётимизнинг ҳақиқий алломаси ва фахри эди. Буюклик — ҳар қандай оғир даврда ҳам ўз сўзини айта олиш. ҳақиқий шеърини ёза олиш дегим келади. 1948 йили Фултонда Черчилль яна бизга қарши навбатдаги хуружини бошлади. Бундай вақтларда Фафур Фулом жавоб қилар, навбатдаги сиёсий лирика намунасини яратарди. Бу гап мен ҳам жавоб қилгим келди. Ўша пайтда радиода диктор бўлиб ишлардим. Ўша куни тунда уйга қайтар эканман “Ит хуради, карвон ўтади” шеърим туғилди. уни “Қизил Ўзбекистон” газетасига босиб чиқарди. Эртасига газетанинг ўша сонини кўтариб Фафур ака кириб келдилар. “Яхши айтибсан, бола, зўр айтибсан”, дедилар.

Мен ҳам ёшлар асарини ўқишга эринмайман. Билъакс, ўқимай туролмайман, ўқисам ёшлигим ёдимга келади, қайта яшараман. Чунки у асарларда ёшлик сабоси эсиб туради. Ёзда Шукур Курбоннинг яхши достонини ўқидим, ёқмади, дедим. Кутмаган экан, бирдан юзи-кўзини ҳайрат босди. Асар муҳим мавзуда, ҳозирги кунимизнинг долзарб масаласи — ошкоралик ҳақида, кичик бир қишлоқдан чиққан бир шоирнинг катта бир шаҳарга келиб чеккан катта азоблари, бераҳм, манман одамларнинг, бепарво раҳбарларнинг адолатсиз муносабатлари туфайли аламини майдан ола бошлагани, ниҳоят, ўзи яшаётган замонга, одамларга ишончсизлиги ҳақида. Асар бошдан-оёқ йиғи, алам, изтироб, алдамчиликларга, жаҳолатга, жоҳилларга, манфаатпарастларга нафрат билан тўлган. Аммо булар ёш қаламкашнинг тушкун ҳолати орқали берилади. Муаллифнинг гражданлик нуқтаи назари “кўзёш” билан



ифодаланади. Менинг назаримда, муаллиф қахрамони кечирган ҳолатлар китобхонни ишонтиролмайди. Муаллиф бу мулоҳазаларимни тан олмади. Назаримда, ошкораликни баъзан нотўғри тушунаётганга ўхшаймиз.

**Ғ. Мўминов:** — Сиз асосан шоирсиз. Шеърят бўстонида ўз боғингиз, ўз овозингиз, созингиз, ўрнингиз бор. Қирқ йилдан ошиқ ижодингиз давомида замондошлар кураши, орзу-ўйини жўшиб куйладингиз. Сизнинг бу соҳада муттассил ижодий изланишда эканингиз, туркум шеърларингиз, қўшиқларингиз, эпик асарларингиздан кўриниб турибди. Аммо илҳом гашти билан драма, опера либреттоси, киносценария жанрларида ҳам қалам тебратиб келдингиз.

Туроб ака, бошқа жанрлар билан “ўралашиб қолиш” шеърят бобидаги изланишлар, поэтик кашфиётлар қилиш йўлидаги ташвиш ва уринишларга халақит берган ҳоллари ҳам бўладими?

**Т. Тўла:** — Бўлади, жуда бўлади, Ғаффоржон. Шундай мавзулар зўрлаб келадими, ундан қочиб қутулолмайсан. Шеърятни ташлаб драмага, кинодраматургияга ўтиб кетган йилларимда, ким билсин, қанча-қанча сўлим шеърлар, туркумлар, дostonлар нобуд бўлгандир, аммо дўстларимнинг роман, қиссалари сингари менинг ҳам бу орада саҳна асарларим, кинофильмларим пайдо бўлган: “Қариқиз”, “Қизбулоқ”, “Момо ер”, “Зулматдан зиё”, “Нодирабегим”, “Қабул куни”, “Маликаи айёр”, “Муҳаббат ҳукми”, “Қаҳр”, “Мафтунингман”, “Фурқат”, “Шашмақом”... Қизиғи шундаки, барибир, уларнинг кўпи назмда ёзилган. Демак, шеърни ҳам бир томондан “хафа” қилмабман. Лекин айтганингиздай, шеър — бу шеър, у қон билан кирган, у ҳамиша хумор қилиб туради. Масалан, сўнгги асарим мавзуи фожиавий дoston бўлиши керак эди: “Муҳаббат ҳукми”. Буни мен хаёлимда жуда узоқ кўтариб юрдим. Қаҳрамонларим бор одамлар эдилар. Ғоят юксак, пок, самимий, қаттиқ севги қурбонлари Собитхон билан Муаззамхонлар фожиаси эди. Хаёлимда бир неча жанрга солиб кўрдим, бўлавермади. Ниҳоят вақт етди, насрда қоғозга тушди, шеър мисраларининг қурби етмади. “Нодирабегим” фожиаси эса, шеърга гуша қолган эди. Ким билсин, бу ҳам ўзи қизиқ нарса, ўнг келмагандан кейин бўлавермайди. Тенгдошларим орасида шеърга “панд”

бсрмаганлари қолмади, назаримда. Тажрибалардан қараганда шеър бошқа жанрларнинг олтин кўприги.

Ғ. Мўминов: — Атоқли Литва шоири Эдуардас Межелайтис: “Ёнишсиз ва ҳаяжонсиз ҳеч қачон том маънодаги ижод бўлган эмас. Изланишлар бу — нигилизм ҳам, энг яхши анъаналарни назар-писанд қилмаслик ҳам эмас. Изланишлар бу — космик таъбир билан айтганда, янги кенгликларни, уфқларни, инсон ва тарих, инсон ва давр ўртасидаги янги-янги алоқаларни излаш демакдир. Шу изланишлар туфайли “шеъриятда синтетик воситалар, аллегоризм-мажозийлик, муболағадорлик, йирик умумлашмалар ва аналитик фикрлар кўпайди. Эндиликда ёзувчи оддий турмуш икир-чикирларидан кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган, одатдан ташқари ва романтик нарсаларни кўпроқ изламоқда, шоир эса кундалик воқеа-ҳодисалар моҳиятидан ўзига хос алоҳида гўзаллиги билан тасаввуримизни ҳаяжонга солувчи поэтик шакллар яратмоқда”, деб ёзади. Бу ҳол ўз навбатида ёзувчини жуда бой бадиий хазина бўлмиш халқ оғзаки ижодига, мумтозларга, қардош адабиётларга ҳар қачонгидан ҳам кунт ва эътиқод билан мурожаат этишга даъват этмоқда.

Тўғри, бу борала ҳам анча мураккаб босқичлар босиб ўтиди. Фольклорга қуруқ сунъий тақлид қилиш, стилизация йўлидан борилган пайтлар ҳам бўлди. Аммо ёзувчиларимизнинг фольклорга мурожаати, улар ижодига халқ ижоди унсурларининг сингиб бориши, фольклор сюжетига, унинг поэтик унсурларига янги мазмун, янги асарлар бериш натижасида шундай ажойиб, юксак бадиий асарлар пайдо бўлдики, эндиликда булар адабиётимизнинг бой хазинаси бўлиб қолди.

Ҳамзанинг машҳур “Майсаранинг иши” асари, Ҳамид Олимжоннинг фольклор сюжетида яратилган дostonлари, Ғафур Фуломнинг “Шум бола”си, Миртемирнинг халқ шеърияти йўлида ёзган қўшиқлари бу борада ибрат бўла олади.

Ғ. Мўминов: — Сизнинг драматик асарларингиз “Қиз бўлоқ”, “Қари қиз” даги романтик тасвирлар, шартлилик, янги воқеликни таъсирчан бир усулда кўрсатиш учун танланган ижодий усуллар халқ ижоди услубига ҳақиқатини яқин туради. Қўшиқларингизнинг аксарияти эса халқ қўшиқлари оҳангида яратилган, ундаги поэтик образларга янги бир

мазмун берилган ҳолда таъсирли манзаралар яратилади. “Янги ер алласи”, “Сабо”, “Омонёр”, “Ойдинмидинг”, “Олтин сандиқ”, “Йўлларим”, “Уч дугона” кўшиқларингизда айниқса халқ шеърияти руҳи аниқ кўринади. Бу борада “Янгра, созим”, “Қанотлан, кўшиқларим”, “Оромижон”, “Гулёр”, “Хаёлим сенда”, “Куйлатиб кўйдинг мени”, “Жигаргўшам” сингари китобларингиз ўзи бир хазина.

Шу маънода ана шу кўшиқларнинг яратилиши ва умуман ёзувчининг халқ шеъриятига бўлган муносабати хусусида сўзлаб берсангиз.

Т. Тўла: — Сиз бу саволингиз билан менинг дардимни яхши топдингиз. Менинг ижодий ўсишимда халқ оғзаки адабиётининг таъсири катта бўлган. Мен бувам билан бувимнинг қўлларида катта бўлганман. Бувим Офтобхон ойимнинг хаёллари тўла чўпчак, эртақ бўларди, Гўрўгли эртақларини назаримда, ҳаммасини билгувчи эдилар. Уларни шундай айтардиларки, ёлғиз менмас, бувам Шарофхўжа бова ҳам ҳамма юмушларини ташлаб тинглардилар. Бувам бўлсалар яхши кўшиқ айтардилар, отда, мени орқаларига мингаштириб олиб Тошкент билан Турбатнинг узок Етти зогора сойини кўшиқ билан қисқартар эдилар. У кишиниинг талаффузлари мажозий, рамзий (бугун ўйласам, албатта), образли сўзларга тўла бўларди. Бунинг устига дадам саводли, Бедилхон эдилар. Булар ҳаммаси ҳамон хаёлимда. Балки шунданми, биров нотўғри талаффуз қилса, нотўғри ўқиса, оҳангни бузса ғашим келади. Ҳатто аруз оҳанглари ҳам ўшандан қолган бўлиши керак менда. Шеърларимдаги халқчилик, халқ ижодига мойиллик мана шундан бўлса ажаб эмас.

Миртемир домла бетоб вақtlари эди. Кўргани борсам “Ойбулоқ” ни яхши айтибсан, ўзингникими ё Турбатникими”, деб илжайдилар, кейин “Турбатнинг шиқбулоғини жуда яхши айтибсан”, деб кўшиб куйдилар. Турбатнинг кираверишида бир булоғи бор эди, қозоқлар “Шиқбулоқ”, биз “Чикбулоқ” деб кўшиқ айтардик унинг атрофида. Уни ўқиб беришимни сўрадилар. Ўқидим:

Оймўма чўмилган Ойбулоқ,  
Ойбулоқ, кўнглимни ёй, булоқ,  
Куйлаган тилингдан ўргилай,  
Анвойи куйларга бой булоқ!..

Тагин мақтовга сўз қидирдилар чоғи, жим бўлиб қолдилар. Кейин чуқур нафас олиб. “ҳар нечук, Турбатники” деб жилмайдилар. Бу— мақтовми ёки танқидми—тушунмадим. Аҳволимни сездилар шекилли, “йўқ” дедилар, қўшиқ шунақа бўлиши керак, сеникими, халқникими, билинмай кетиши керак. “Танавор”ни биласан-а, кимники? Лекин у кимнингдир шеъри. Халқники бўлиб кетган...”

Миртемир домланинг билгани-билган. Ёзувчи ўз халқининг мулкини—оғзаки ижодини яхши билиши керак. Бу уни китобхонга яқинлаштиради, халқ—китобхон ўз тили, талаффузини эшитиши билан унга ўгирилиб қарайди, тўхтайтиди, ўқимасдан ё тингламасдан ўтмайди. Фафур Фуломнинг, Ҳамид Олимжоннинг, Усмон Носирнинг, Абдулла Қаҳҳорнинг халқ орасидаги шуҳрати кўп жиҳатдан шу билан боғлиқ. Пушкин энагаси Арина Радионовнанинг эртақларини тинглаб тонг оттирар экан, “Эсиз, нега мен буларни аввалроқ билмаган эканман”, дейди. Арина Радионовнанинг дафн маросимида Пушкиннинг ҳамма дўстлари келади ва гапларида “минг бор шукрлар бўлсинким, Радионовна пинжида Пушкин бор экан. Унинг эртақлари буюк асарлар ёзишига сабаб бўлди”, дейишади. Аксаков: “Буюк рус китобхонлари номидан Арина Радионовна шайнига шарафлар бўлсин”, дейди қаттиқ ҳаяжонда. Ҳақиқатан ҳам халқ оғзаки адабиёти, халқ донишмандлиги хаёлларга бой, битмас-туганмас.

1978 йили “Суюк Момо” дostonи нашрдан чиқди. Мен бу дostonга халқ оғзаки адабиётининг жуда кўп турларини ўқиб, ўрганиб етиб келдим, адабий қаҳрамоним Норчучук Бозорбой қизи воқеасини 1924-жанговар йиллар тўфонидан, уни машҳур бахши Фозил Йўлдош ўғли бошлаб тугатолмай кетган дostonлари орасидан топдим ва унинг дўмбираси оҳангида давом эттирдим. Унинг ҳар бир воқеаси—боби учун халқ дostonларининг энг халқчил вазнларини, туроқларини, қофияларини танладим. Ҳар бир бобини бирон халқ афсонаси билан бошлаб, романтик йўналишда тугаллаб бордим. Тўғри, тарихимизда бундай жасоратли аёллар кўп бўлган. Кайхусрав лашкарини гўрга тикқан Тўмариснинг жасорати маълум. Мен Норчучук Бозорбой қизининг таржимаи ҳолини ўрганганим сайин кўз ўнгимда ана шу сингари аёлларимиз жасорати эътиборланаверди.

Ғ. Мўминов: — Қалбингизнинг бир парчасига айланиб қолган ана шу асар — “Суюк момо”нинг ёзилиш тарихи ҳақида батафсилроқ гапириб берсангиз.

Т. Тўла: — Ростини айтсам, Ғаффоржон, менинг жуда узоқ, битмай ётган ярамга туз сепдингиз. Мен бу асаримнинг ҳамкасабаларимда аллақандай хурсандлик уйғотар деб кутган эдим. Бироқ бу орзуимни ўқувчиларимдан топдим, касбдошларимдан топмадим. Чунки бу асаримни (атайлаб “асаримни” деган сўзга урғу бериб айтаётибман) алоҳида илҳом, алоҳида завқ билан ёзганман, ҳеч ким қалам урмаган услубда — халқ бахшилари услубида бир дунё ҳавас, ҳафсала билан ёзганман. Эътибор берган бўлсангиз, ўқиганингизда, халқ дostonларининг деярли барча услуб ва йўллари кўллаб кўрганман, ўзимча, (ҳа, ўзимча) воқеаларни, драматик воқсаларни анъанавий тасвирлардан ташқарироқ, узоқроқ туриб, Сиз кўрган тасвир, янгича тасвир усулида ҳикоя қилувчи қатнашчилар тилидан ҳикоя қилганман. Даста-даста хатлар олдим.

Йиллар ўтди. Самарқанд-га ўтсам ҳаёлимга келаверарди. Ниҳоят бир сафар Жомбойда тушиб қолдим, Ғаллаорол туманидан ер ислоҳоти олағовурининг гувоҳи Абдусаттор Мирзакаримовни топдим. Икки от олиб йўлга чиқдик, бизни Навқабулоқда Норчучук аянинг ўғли билан бир неча мўйсафидлар кутиб олишди. Абдусаттор ака мўйсафидлар— аянинг сафдошлари билан таништирди. Улар шундай кувноқ, дилкаш, азамат оқсоқоллар эдиларки, дostonнинг услуби ўша куниеқ туғилди. Етти қария билан етти оқшом суҳбат қурдим. Кундузлари улар ҳикоя қилган жойларни айландим. Воқеа содир бўлган дараларни, ниҳоят, ая дафн этилган қабристонни зиёрат қилдим.

Асарнинг биринчи вариантини ҳам, иккинчисини ҳам, учинчисини ҳам бориб етти мўйсафидга ўқиб бериб турдим. Сўнгги вариантини олиб борганимда улардан уч киши қолган эдилар, холос. Муғоллик кувноқ мўйсафид Умар ота Жайноқов, ўсмаатлик Неъматилла бобо Қаршибоев ва қорақишлоқлик Ашурали бобо Бегимов.

Асар-ку битди. Журналга берарман, китоб бўлиб чиқар. Аммо уни қадрига етадиган бирон киши ўқишини истардим, аввал. Бирдан кўз ўнгимга синчков, билимдон, устоз бир

олим келди. Ва унга кўтариб бордим. Бироқ у қўлимдан қандай совуққонлик билан олган бўлса, шундай совуққонлик билан қайтариб берди икки кундан кейин. Ҳеч нарса демади, лоақал шундай афсонавий қаҳрамон аелимизни толганимга ҳам қизиқмади. Асарнинг фольклор услубида ёзилганига ҳам, етти қаҳрамоним бу аёлни етти рангда тасвирлаб берганига ҳам қизиқмади. Мана сизга адабиётшунослик илмининг, адабий танқиднинг ҳозирги адабиётимизда кучли бир йўналиш тусини олган адабиёт ва фольклор муаммосига муносабати!

Фақат самимий муносабатларгина ривожлантиради адабиётни, санъатни, маданиятни!

Ф. М ў м и н о в : — Сиз Ўзбекистон Ёзувчиларининг IX съездида сўзлаган нутқингизда яратилаётган кўпчилик кўшиқларнинг умри қисқа бўлаётганини, халқимиз дилига бориб етмаётгани ҳақида гапирдингиз. Бугунги айрим шоирларимиз, композиторларимиз халқ кўшиқлари матнига, унинг оҳангига энгил-елпи, сунъий тақлид қилаётганликлари ҳам сабаб бўлаётганмикан?

Т. Тўла : — Менимча, кўшиқнинг муваффақиятли чиқишига асосан тўртга сабаб бор, биринчиси — кўшиқчи шоирнинг ёзгани композиторга, уни ижро этадиган хонандага маъқул тушиши керак. Иккинчиси — композитор у шеърга мос мусиқа ёза билиши керак. Учинчиси — уни ижро этадиган хонанда тўғри танланиши керак, тўртинчиси — бу хонанда уни қиёмига етказиб ижро этиши керак! Биласизми, Фаффоржон. кўшиқ ўзи адабиётда алоҳида жанр. Уни баъзилар тан олишмайди.

Шеърнинг бир шакли дейишади. Шунинг учун унинг “уруғи” “бемаза” лари кўпайиб, эплаб бўлмаёпти. Ана шу “уруғ”лар кўшиғимизнинг обрўсига халал бераяпти. Агар кўшиқ, ҳақиқий қаламда бўлса, халқона бўлса, теран, рангин, самимий, дилбар бўлса тан олишади, албатта. Унинг ниҳоятда мавзун шакли, вазни, ўз аломати бор, унинг мисраларида ана шу мавзунлик титраб туради. Мен буни ҳис қилганимда биламанки, шоирлик менга машғулот ҳам, касб ҳам эмас экан, шоирлик менинг қисматимга тушган “бало” экан. Одамлар буни ҳис қилмаганларида, тушунмаганларида, мавзуи муҳиму, бадиий даражаси ночор, новаторонаю саёз “асарлар” ёзиб, кўшиғимиз ғаладонини тўлдириб ташлаганларида, бундай

муҳим соҳага нақадар бепарволик билан қараганларида ҳайратдан безиб юраман! Шунда Норбойнинг “Ёшлик” да баъзи ночор шоирларга тўғридан-тўғри “нега шеър ёзасан” деб китобларини “йиртиб”, уни нашр этган муҳаррирларни “тошбўрон” га олганига кўшилиб кетаман, Умаралининг Усмон Азимов хатига қаттиқ азоб билан ёзган жавобига кўшилиб кетаман! “Сунъий тақлидга” келганимизда, тақлиднинг сунъий—носунъийси бўлмайди. У тақлидми, демак, ёмон. Бироқ бундай “кўшиқ”ларнинг ҳозир “канал” лари кўпайиб кетган. Тутиб бўлмаяпти. Телевидение билан радионинг ўзида бир неча “канал”, концерт ташкилотларига-ку, тараф йўқ. Бу ҳол кўшиқ санъатимизнинг ривожини учун катта фалокат. Илгарилари Ҳамроқулқори, ҳожи Абдулазиз, Тўйчи ҳофиз, Домла Ҳалим Ибодов, Абдулла тароқ, Шерозий вақтларида бундай ёмон, “сунъий тақлид” кўшиқлар бўлмаган. Бунга ҳофизларнинг ўзлари йўл қўйишмаган. Шунинг учун уларнинг кўшиқлари бизгача етиб келган. Албатта бизнинг давримизга келиб кўшиқ санъати илгарилаб, ҳатто унинг қабул қиладиган Бадий кенгашлари ҳам кўпайиб кетди. Назаримда, ана шу бадий кенгашларни марказлаштирмак керак. Телерадионинг ҳам, театр, концерт ташкилотларининг ҳам, грамзапись студияларининг бадий кенгашини ҳам бир жойга, менинг назаримда, композиторлар уюшмаси теварагига марказлаштириш зарур. Шундагина кўшиқ санъати тартибга тушади, унга сон киради. Саёз, жўн, нурсиз, бачкана “шеър ва мусиқалар” оз бўлса ҳам, барҳам топади. Бунинг учун юқорида номи муборақлари қайд этилган ташкилотларнинг раҳбарлари кўпроқ қизиқишлари лозим.

Ғ. Мўминов: — 1981 йилда прозада биринчи тажриба— “Етти зоғора хангомалари” номли қиссангиз эълон қилинди. Асарда она диёр, аждодларимизнинг эзгу орзулари, уларнинг беғубор қалби, халқ донишмандлиги, табиат ва унга муносабат ҳақида нақл қилинади. Асар жанр ва услуб эътибори билан янги кўринишга эга. Унда халқ ижоди жанрлари ва ёзма адабиётнинг синтезлашган намунаси намоён бўлган. 1965 йил нашр этилган “Шеърлар” китобингизга ёзган “Сахро сандиғидаги забаржад” сарлавҳали автобиографик йўналишдаги сўзбошингизда болалиқда кўрган-кечирганларингиз, сиз тугилиб ўсган Турбат қишлоғи, унинг баланд тоғу қирлари, машҳур

Етгисойдаги етти булоқ, унинг Етти зоғора деб аталиб кетгани ҳақидаги ривоятлар баёни берилган эди. Қисса ҳам ана шу воқеалар тасвири билан бошланади. Аслида “Болалик”, “Ўтмишдан эртақлар”, “Кўрган-кечирганларим” сингари автобиографик асарлар ёзишни мўлжал қилган эдингизми?

Т. Тўла: — Асарни менинг “Болалигим” деса ҳам бўлаверади. Чунки ундаги ҳикоянинг деярли ҳаммаси бошимдан кечган гаплар ёки кўрган-билганларим.

Мен узоқ вақт насрга ўтолмадим, нима бошласам шеърый мисралар келаверди. Мақолаларимни, очеркларимни, публицистикаларимни кўрган дўстларим: “Тенгдошларинг ҳаммаси прозага ўтиб кетишди, олдиндилари бир-икки қисса, романлар ҳам ёзиб қўйишди, сен қачон ўтасан”, дейдиган бўлишди. Хусусан Пўлат Мўмин, Латиф Маҳмудов, Носир Фозил сингари ҳамфикрларим “ўт қўйиб” ичимни қиздиришарди. Бир куни Пўлат: “Бўлмасам анави айтганларингизни менга беринг, мен ёзаман”, деб қолди жиддий. Шу ерда қизганчиқлигим тугди-ю, йўқ, эртадан бошлайман, дедим. Шундай дедиму бошламасам бўлмай қолди. Ўзи ҳам кўпдан бери пишиб юрган экан шекилли, қуйилиб келаверди. 1980 йилнинг охирида бошладиму, келгуси йилнинг ўрталарида тугатиб ўрнимдан турдим.

Турбат, ўзгаларни билмайман-у, менинг дардим, кўзёшларим, қувонч ва беқийс муҳаббатим. Унинг афсоналари ҳам, эртақлари ҳам, чўпчаклари ҳам, ақидалари ҳам, ривоятлари ҳам фақат меникидек! Китобга нима тушган бўлса ҳаммаси тўғри. Чунки болалигимда эшитганларимни ёлгон деяёлмайман. Улар мени тўғри, ҳалол гапга, одамларни севишга ўргатган. Ўша “Тешиктошлар” ҳам, “Қайнарбулоқ”лар ҳам, ўша Ҳадянинг аччиқ муҳаббати ҳам, “Гувала тегидagi жилд” ҳам, “Тешиктош сайли”, “Қиличкўз бургут” билан “Севикли зоғча” ҳам, одам сингари кўча четидангина юргувчи дўнан ҳам, ҳамма-ҳаммаси рост, ҳаммаси эсимда. Менда, менинг феълимда қанақаки фазилят рўй берган бўлса ҳаммаси шундан!

Ғ. Мўминов: — Демак, асардаги Шоди бақирок, Сирвой қароқчи, Бахшилла махсум, Хайри, Етим, Тоштемирлар реал шахслар, шундай эмасми?!

Т. Тўла: — Ямоқчибойгача, тухуми зўр бола, ҳатто Бодам бека, Асилбек бувагача! Фақат баъзиларининг



номларигина ўзгарган. Буни уларнинг нева-ра-чеваралари ранжимасликлари учун қилдим. Баъзиларининг ўзлари ҳам ҳаёт.

Ғ. Мўминов: — Асарда ибратли ҳаётий воқеалар, халқ донишмандлиги билан йўғрилган афсона, ривоят ва эртакларнинг мазмуни билан қоришиқ ҳолда тасвирланган. Буларда шу куннинг маънавий-ахлоқий масалалари билан боғлиқ бўлган фалсафий мантиқ сизиб чиқади. Ҳар ҳолда асарда ривоят ва афсона мазмунига кўп мурожаат қилишингиз бежиз бўлмаса керак.

Т. Тўла: — Албатта. Қаламга олинган мавзу замонга, давр идеалларига хизмат этсагина адиб ўз ижтимоий бурчини ўтаган бўлади. Зотан, адиб бугунги куннинг дастёри, бугунги ҳаётнинг фаол иштирокчисигина эмас, унинг курашчиси ҳам. У қаламга олган мавзу қайси даврга тааллуқли бўлмасин— замонавийдир. Масалан, “Тешиктош” афсонасини олайлик. Албатта, у афсона. Лекин унинг келиб чиқиши ва аҳоли наздида мўъжизага айланиши бежиз эмас. Унинг мағзида халқ тўқиган муҳокама, ҳалоллик, эътиқод мавжуд. Ҳар Наврўз бугун қишлоқ унга, у пайдо бўлган сойга кўчиб чиқади, “Тешиктош” дан бир-бир ўтади. Йил бўйи бирон-бир нопок, носоз иш қилган бўлса у одамни Тешиктош қисиб қолади, жамоат ўртасида шарманда қилади. Шунинг учун у гуноҳкор одам ўзининг нопоклигини, қилган ёмон ишини аввалдан билгани учун Наврўзга чиқмайди, шарманда бўлишдан қочади, қишлоқдан бошини олиб чиқиб кетади. Ҳар йили Наврўзда қишлоқ нопоклардан тозаланиб туради. Ҳали айтганимдай бу албатта афсона, аммо ҳақиқий ҳалолликка хизмат қиладиган афсона, кунимизнинг маънавий ва ахлоқий мақсадларини ифода этадиган ривоят, донишманд халқ ривояти.

Ғ. Мўминов: — Ижодингизда тарихий шахслар тақдири ҳам муҳим ўрин тутади. Мен бу ўринда Фурқат образи талқин этилган киносценарий ва шоира Нодира ҳақидаги драмангизни кўзда тугаман. Нодира ҳақида бир эмас, иккита мусиқали драма яратилган. Шунга қарамай жуда узоқ вақт сарфлаб “Нодирабегим” драмасини ёздингиз. Бунга туртки берган нарса нима? Бу бетакрор сиймо ҳаётининг қайси нуқталари сизни кўпроқ жалб қилган эди?

Т. Т ў л а: — Санъатимизнинг нодира санъаткори Сора Эшонтураева Нодирабегим ҳақида бир пьеса ёзиб беришимни сўрадилар. Мен албатта, бу катта санъаткорнинг бошқа катта драматурглардан ўтиб менга мурожаат қилганларидан кувондим. Бажонидил рози бўлдим, лекин “мен устозларни босиб ўтолмайман”, дедим. Опа мендан аввал уларга мурожаат қилганликларини, улар ваъда қилиб, устидан чиқмаётганликларини, шунинг учун менга мурожаат қилганликларини айтдилар. Лекин барибир, бу таклифга кўниш одобдан эмас эди. Театр расмий хат билан Маданият вазирлигига мурожаат қилди. Вазир бу масалани охирига етказиб, махсус қарор чиқарди. Ниҳоят ишга гушдим.

Бироқ бу масаланинг тагин бир жиддий томони бор эди. Нодирабегим наинки малика, у шоира. Кўқон хони Умархоннинг завжаси эди. Шунинг учун масаланинг барча томонларини синчиклаб ўрганиш керак эди. Албатта бу даврни тадқиқ этган олимлар, адабиётшунослар, тарихчиларимизнинг илмий тадқиқотлари, Нодирабегим даврдошларининг бадиий асарлари, ҳатто шоира Нодира сингари шоира теварагида яшаб, ижод этган, унинг фожиасига гувоҳ бўлган қалам аҳллариининг “Ҳафт гулшан” дек дostonлари бор эди. Ниҳоят, шоирани кўрганлар оламдан ўтган бўлсалар ҳам уларнинг фарзандлари, у ҳақда билган, эшитган одамлар бор эди.

Ниҳоят, бу кунга қадар адабиётимизда пайдо бўлган “Навоий”, “Мирзо Улуғбек” сингари асарлар ва бу асарларнинг дунёга келишларида муаллифларнинг бой тажрибалари, тарихга бўлган ҳам илмий, ҳам ижодий муносабатлари бор эди.

Бу аллақачонлар солинган ва кўплар ўтган йўл бўлса ҳам, лекин барибир, Нодирабегим шахси ҳеч қайси тарихий сиймога ўхшамасди, гоят мураккаб ва гоят чалкаш эди.

Шоира муҳитини ўрганиш, у давр шоирларини ўқиш, ҳали айтганимдек, шоира замондошларининг у ҳақдаги фикрларини бугунги илмий тадқиқотлар билан чоғиштириш, ниҳоят, шоира ўтган жойларни пиёда кезиш, бедилхон, навоийхонлар орасида оқшомлар ўтказиш Нодирабегимнинг ҳақиқий шахсини аниқлашга катта ёрдам берди. Чархий домла бундай одамларни топиб бердилар. Кўқондан бутун Фаргона бўйлаб, то Ўзгангача бордим, йўлда дўстларим Шухрат,

Воситлар мени зериктиришмади. Бу кезишларда Нодира шахси, ўгли Мадалихон ва Бухоро амири Насруллохон муносабатлари, Нодирабегимнинг бу ниҳоятда мураккаб муносабатларга қараши тагин ҳам ойдинлашди.

Бизнинг тарихимизда, айниқса, сарой муҳити адабиёт билан, санъат билан қоришиқ бўлган. Шоир билан хон, шоира билан малика, тамомила ғоявий жиҳатдан бир-бирига зид бўлган қисматлар яшаганлар. Умархон шоир бўлган, Нодира уни устоз санаган, Умархон ҳам Нодирани наинки малика, шоира сифатида ҳам қадрлаган. Аммо Умархоннинг давлат юмушлари нуқтаи назаридан тутган йўли, тадбири, халқ манфаатларига нисбатан муносабатлари Нодирабегимга ботмаган, кўп масалаларда халқ билан хон орасига тушган. У Умархонни ёстиқдоши сифатида қаттиқ севади, лекин бу муҳаббат хоннинг халққа зид ишлари, қарашларига норозилигини очиқ билдиришига монелик қилмайди. Бундай мураккаб ҳолат Умархон ҳалокатидан кейин тахтга ўтирган ўгли Мадалихоннинг телба-тескари ҳаракатларида янада чуқурроқ давом этади. Мана шундай қилиб, буюк шоирамиз бир умр жоҳиллик билан одиллик орасидаги курашларда ёнди, ўртанди, ниҳоят фожиа юз берди.

Буюк шоирани ана шу кукунлар орасидан покдомон қилиб олиб чиқиш керак эди. Мен бу вазифага киришишда, кўз ўнгимда ҳамиша Ҳусайн Бойқаро саройи муҳити ва ундан халқи бағрига омон қайтган улуғ Алишер Навоий турди.

Драматургия жанри биринчи навбатда сахнани, унинг қонун-қоидаларига риоя қилишни, томошабиннинг диққатини камида икки соат туга билишни кўзда тутди. У бошқа жанрлардан ана шу мураккабликлари билан ажралади. Нодирабегим фожиаси бу жиҳатдан ёзувчини қийнамайди. Лекин қайси томонини асос қилиб олиш керак, шоиралиги, албатта, биринчи ўринда туради, бироқ унинг ҳаёти довлари тамомила қарама-қарши курашлар билан тўлиқ. Қайдан бошлаб, қайда тугатилади? Олдинги тарихий драмалар сингари унинг биографиясига суянмоқ керакми! Йўқ, мен у анъанадан воз кечдим. Умрининг бир кеча-ю бир кундузини танладим, умрининг охирини, алолат учун кураши фожиасини. Ва тўғри қилдим, назаримда.

Икки сахнани ўзим қўшдим. Нодирабегимни Бухоро амири билан Қўқон қамали вақтида учраштирдим. Шоиранинг қамал ҳолати ва жасорати буни тақозо қилар эди. Бу менга шоиранинг бутун ҳаёти мазмунини мантиқан ифода этиш учун керак эди. Ватанини, халқини ёвузликдан ҳимоя қилишга ёлғиз чиққан жасоратли аёл душман билан юзма-юз келмаслиги мумкин эмас эди. Иккинчи қўшганим, кўзғолончилар сардори Ҳожи Дарға образи ва унинг тоғ сахнаси. Бу ерда ҳам Нодирабегим ҳақ чиқади, амирнинг Қўқонга албатта кира олишини ҳис қилган Нодира унга, халққа ёрдам сўраб бормаслиги мумкин эмас эди, боради.

Драматик асар сахнада туғилади, деган гап юради орамизда. Бу нотўғри. Асар ҳамма адибларнинг асарлари сингари ижодхонада туғилади, театрда сахналаштирилади, жуда кўп ажойиб тўқнашувлар санъаткорлар баҳсларида очилади, янги сахналар, янги диалоглар, монологлар... “Нодирабегим” 180 бетда театрга борди. 60 бети сахнага чиқди. Бу кўриш учун. Биринчиси ўқиш учун.

Ғ. М ў м и н о в: – Ҳали суҳбатимиз давомида Нодирабегим образини Сора Эшонтўраева яратишни орзу қилганлари ҳақида гапирдингиз. Лекин аслида бундай бўлмади-ку. Бу образни Яйра Абдуллаева яратди. Сабаб?

Т. Т ў л а: – Нодирабегим образини ўзининг аввалги Жамила, Офелия, Дездемона, Гули сингари ажойиб ва суюкли қилиб яратмоққа шошилган Сорахоним орзуларига келганда, бу ушалмади. Асар зудлик билан битган бўлса ҳам, ўн йилдан ортиқроқ маълум “қаватларда” қолиб кетди, узоқ ўқилди, Нодирабегим “қиёфаси” ҳам кўп кишиларни ўйлантирди, унинг хон Умархонга муносабати, Бухоро амири Насруллохон билан ораларидаги қарама-қаршилиқлар, диний ақидаларга муносабатлар ва ҳоказо-ҳоказолар. Асар баҳона уларнинг эсларига шоиранинг “шоирлар хиёбони” даги бюсти тушдию, “нега бу ерда турибди бу малика” деган масалалар кўтарилди. Асар тагин орқага сурилди. Шундай қилиб, 50 ёшли шоира ролини ўйнашга отланган 60 ёшли санъаткоримиз етмишга бориб қолдилар-да, уни ижро этиш бошқа санъаткорга насиб бўлди.

Бадиий асар қисмати албатта муаллифининг ихтиёрида, қандай ёзади, қандай тугаллайди, аммо унинг китобхонга

ёки томошабинга етказиши ўзининг қўлида эмас, унинг тақдирини кўп ҳолларда омилик, афсуслар бўлсинки, ҳатто самимият билан носамимият ҳал қилади. Бу сингари “фазилат” лар ҳукмрон жойда на ватанпарварлик ва на ифтихор тирик. Юртда бораётган соғломлаштириш даври, ишончимиз комилки, бу иллатларга барҳам берар. Бироқ ў ҳамон осонликча жон бераётгани йўқ.

Ғ. Мўминов: — Ҳозирги ошкоралик кенг қулоч ёйган шу кунларда ижодкорнинг масъулияти ҳар қачонгидан ҳам ортмоқда. Бу борадаги барча машаққатли меҳнат, изланишлар ижодкорнинг санъати, маҳорати масаласига келиб тақалади. Фаол ижодкор, айна чоғда драматург сифатида шу кунги театр санъати, драматургиямиз, умуман, маданий ҳаётимизда қандай иштирок этаётгани ҳақида ўз фикрларингиз билан ўртоқлашсангиз.

Т. Тўла: — Бошқа тенгдошларимни билмайман-у, лекин менга жуда кўп қўлёзма келади. Ҳаммасини ўқийман, қандай аҳволда бўлмайин албатта ўқийман ва жавоб ёзаман. Ҳамма ҳам шундай иш тутади, деб ўйлайман. Улар менга халал бермайди, билъақс ёрдам беради, бу хатларда, қўлёзмаларда мен одамларнинг нимагадир интилишларини кўраман. Китобхон ҳозир зукко, билимли. Қўлёзмалар орасида драматик асарлар ҳам кам бўлмайди. Мен уларни тез варақлайман. Чунки театрларимиз асарга чанқоқ. Репертуар папкалари қуп-қуруқ. Ўттизта театр бир йилда лоақал тўқсонга асар қўйиши, шундан лоақал ярмиси, ярмиси бўлмаса ҳам чораги янги бўлиши керак. Афсуски, қўлёзмаларнинг камдан-ками “тирик” чиқади. Уни меъёрига етказиш нақадар мушкул. Хўш, меъёрини ким билади? Менинг назаримда меъёрни ҳар бир илми санъаткор ажрата олиши керак, албатта, агар у ҳақиқий санъаткор бўлса, билим туйғуси, билим ҳисси ўлмаган бўлса! Шу ерда шаккоклик қиламан узр сўраб: Ҳамза театри спектаклларининг ҳамшиша меъёрида бўлишига ўрганганмиз. 29 театр мезонини у тутиб туради. Бирдан ана шу театр саҳнасида бўш асар қўйилганини кўриб, театршуносларимиз ҳам, томошабинлар ҳам ҳайрон қолишади. Агар бу ҳол бир эмас, бир неча марта юз берса нима қилиш керак? Айб кимда бўлмасин, санъат жўнлашиб кетади, жўнлашиб кетган санъат кошонаси номини қандай қилиб “академик” театр дея

оламиз?.. Бу номни шунга муносиб иш қилган театрга бериш керак. Шунда балки санъат меъёри учун кураш жиддий бўлар. Бу гапни шаккоклик дейиш мумкин. Лекин гофил санъаткорларга бошқа қанақа гап айтиб бўлади. Масалан, шу 30 театр орасида бу номга муносиби ҳозир йўқ. Лекин шундай истеъдодли санъаткорларимиз борки, улар билан ишлаш билиш керак. Ҳозир ҳамма вилоятларни мусиқали драма театри босиб кетди, қайси раҳбарни қараманг ашула эшитишни истайди, драмани эмас. Бу нимадан, маданиятданми? Ҳар бир водийда биттадан мусиқали театр бўлса камлик қиладими? Нима учун Фарғона, Андижон, Урганч, Бухоро ва Қўқон театрини мусиқали театрга айлантириш керак бўлиб қолди? Андижон, Наманган, Фарғона театрларидаги энг яхши хонандалар, хореография санъаткорлари, созандалари бир ерга тўпланса гўзал ва кучли мусиқали театр пайдо бўлиши мумкин эмасми? Республикамизда тўртта мусиқали театр ташкил этиб, қолганларини драматик театрга айлантирилса, қандай ажойиб санъат асарлари яратиш мумкин бўлар эди! Мен ҳалиги қўлёмаларни ўқиганимда ана шуларни ўйлайман-да. Шу нуқтаи назардан улар билан маслаҳатлашаман. Кейин бу асарларнинг қаерда қўйилишини ўйлаб ҳайрон бўламан. Театрларимизнинг бадиий кенгашлари муҳокамаларини тинглаб, уларнинг фикр-мулоҳазалари, муҳокамалари меъёрига қараб таажжубланасан киши. Бир вақт Фафур ака айтган гаплар ёдимга келади: “Палончига давлат вафо қилмади, трамвай ҳам, дўстлар, ўгли хотинсиз”. Биз ҳайрон бўлиб сўраган эдик, палончига трамвайнинг нима алоқаси бор, трамвай ҳам хотинлик бўлиши керакми, қаёқдаги гапларни айтасиз-а, деб. Шунда Фафур ака бизга қараб, қани айт-чи, ҳақиқатан ҳам трамвайга хотиннинг нима кераги бор-у, бу одамнинг театрга нима алоқаси бор, деб кулган эдилар. Адабиёт бошида ҳам, санъат бошида ҳам, умуман ҳамма ерда ҳам шу соҳанинг билимдон одамлари ўтириши керак, шунда иш юринади, шунда меъёр ўз ўрнини топади. Тезкорлик билан қайта қуриш даврини бошдан кечирмоқдамиз. Илгари босилмай қолган кўплаб ёрқин асарлар нашр этилмоқда. Баъзи соҳаларимизни ҳеч гап таъсир этмайдиган даражада қурум босиб кетган экан. Менинг ҳам “Қабул куни” деган драматик асарим бор эди, уни театрга тааллуқли бўлган

ҳамма масъул раҳбарлар ўқиди, маъқуллашди, аммо иш жойидан жилмади, ўзлариникигина жилди, холос. Асар бугунги қайта қуриш мавзуида, разолат чўкиб ётган муҳит ҳақида эди. Театр танқидчилиги бу асарни саҳналаштиришни талаб қилди. Газета, журналларда ёзишди, лекин ҳеч қанақа эътибор берилмади. Хўш, ёзувчининг адибнинг бурчи ҳақидаги гаплар қаёқда қолди? Ваъдалар, ваъзхонликлар, “бажарамиз”лар?.. Мана баъзи кишиларнинг адабиётга, санъатга, ўз гражданлик бурчига муносабати! Уларнинг минбардагина қўллари кўксида бўлади, аксарият чўнтақларида. Шахсга сифинишнинг оқибатлари, ҳадиксираб иш кўриш ва ҳадиксираб яшаш нақадар сингиб кетган бадан-баданзимизга. Қачон ҳайиқмай яшаймиз, қачон ўзимиздан бошқа одамлар ҳақида ўйлаймиз, қачон вазифамизга сидқидилдан қараймиз, қачон халқ юмушини лоақал озгина сихатимиз ҳисобига, озгина уйқумиз ҳисобига, озгина манфаатимиз ҳисобига қилиб кўрамиз. Биз 30-йиллар болаларимиз. У вақтда, хусусан адабиётда қоматни тиклаш ўзи бўлмасди. Ҳақ гапни айгиш ниҳоятда қийин эди. Ҳақ гапни айтганларнинг аҳволи нима билан тугаганини кўрганмиз. Биз ана шундай чекланиш муҳитида шаклланганмиз. Лекин у вақтда бундай бепарволик йўқ эди. Қилган ишинг кўринарди, оқибат, диёнат сезилиб турарди. Асқад Мухтор айтганидай, маънавият хиралашиб боряпти, оқибат, самимият, ички маданият, ўзгалар меҳнатини ҳурмат қилиш фазилатлари камайиб кетяпти. Қаҳри қаттиқлик кучаймоқда. Асқад яна бир муҳим нарсани таъкидлайди. Шеърдан мусиқа узоқлашяпти, буни мен ҳам юқорида айтдим. Бу — шеър йўқ деган сўз. Муаммоларимиз ниҳоятда кўп, оғир, мураккаб. Уларни идрок билан счиш керак.

*1980 йил*

---

## ЁДНОМАЛАРДАН

### ЯШАБДИКИ, ҚАЛБИ ТЎЛА МЕҲР ЭДИ

Ўзининг бутун инсоний хислатлари, меҳри, бетакрор табиати билан сени бир умр маҳлиё этган ажойиб кишилар ҳақида эслаш кишига қанчалик мамнунлик бахш этишини англаш қийин эмас. Ана шундай алломалардан бири Ўзбекистон халқ шоири Миртемир эди.

Миртемир ака ниҳоятда дилкаш, беозор киши эди. Унинг меҳрибонлиги, кишилар ҳаётидаги айрим кўнгилсизликларга қаттиқ ачиниш, қайғуриш шу қадар қалбдан бўлар эдики, ҳатто бундан кўпинча ўзи ҳам озор чекиб, бедор бўлар эди. “Шўрлик”... дер эди у азият чеккан кишиларга ачиниб. Инсонни қадрлаш, ҳурмат қилиш, унга ҳеч қачон озор бермасликка тиришар эди. Бу хислат унинг энг дарғазаб пайтида ҳам ҳамиша ҳукмрон эди. Бу эса ўта маданиятли эканидан гувоҳлик берарди.

1960 йилларнинг баҳорида Миртемир акани дўстларимдан бирининг туғилган кунига бирга боришни таклиф қилдим. “Маъқул, сен менга кел, бирга борамиз”, дедилар. Айтган пайтларида келсам, Миртемир ака бироз бесаранжом, ташвишли кўриндилар. Ёрқиной келинойи эса тез-тез кўчага чиқиб-кириб турардилар.

– Ўғлимиз Жалол кечикаяпти. Келадиган вақгидан 2 соат ўтиб кетди, – ташвиш билан деди Миртемир ака, – начора, кетаверайлик.

‘; Машина тутиб кетаётган эдик. Ишчилар шаҳарчасидаги 20-мактаб биносига яқинлашгач, машинани тўхтатиб:

– Айбга буюрманглар, шу ерга бир зум кириб чиқай, – деб мактаб томон йўл олдилар. Мен ҳам биргалашдим. Синфларни қарадик. Ўқувчилардан бири бизга Жалол ўқийдиган синфни кўрсатди. Кирсак, Жалол столга ёзилган катта қоғоз устида нималар биландир машғул. Ёнида бир қиз



бола ҳам бор эди. Улар деворий газета устида ишлашаётган экан. Мен бояги ташвиш, хавотирлар, алғов-далғов юрак тўлқинларидан паришон бўлган, сиқилган Миртемир аканинг газабидан кўрқиб турардим. У киши эса синфда дўст қиз билан ўтирган ўглини кўриб, ҳеч бир газабга эрк бермай:

— Биз сени жуда кўп кутдик. Айтиб қўйсанг ёки уйга бирров бориб келсанг бўлмайдим!... Майли, майли. Ойингни тинчитиб қўй, — деди вазмин оҳангда пича жилмайиб чиқиб кетар экан... Ўта маданиятли, ҳайрон қоларлик даражада беозор қалбга эга бўлган буюк инсон эди Миртемир ака.

Аммо у кишининг бундай юмшоқ табияти беозорлигини баъзан суъиистемол қилинган пайтлар ҳам бўларди.

Маълумки, ижодкор ҳаётида неча соат, неча кунларни бедорлик билан ўтказиб топган фикр, поэтик образ, ўхшатиш, таъриф ва тасвирлар бўлади. Катта меҳнат, изланиш эвазига қўлга киритилган бу топилдиқ унинг учун нақадар қимматли эканини англаш қийин эмас.

Миртемир аканинг ана шундай дамларда ўзини енгил ҳис қилиб, роҳатланиб юрган кезларини кўп кўрганмиз.

1962 йилнинг кузида Миртемир ака Ёзувчиларнинг Гаградаги ижод уйида дам олади. Олим ва таржимон Ш. Шо-муҳамедовнинг гувоҳлик беришича, сайр этиб юриб Пицундадаги XII асрларда қурилган гўзал узлатхонани томоша қилар экан, мисоли нур таратиб турган ёрқин сиймо — гўзал Биби Марямнинг суратини кўриб ҳайратланади ва узоқ тикилиб қолар экан, беихтиёр: “Бу, гўзал бир шеър учун катта мавзу-ку” — деб юборади. Шоир қалбида туғён, ҳис-ҳаяжон уни безовта қилади. Шу куни қуйидаги сатрлар майдонга келган эди:

Чинакам сулуvsиз, чинакам барно,  
Тенги йўқ сиймо.  
Кўзингизда асрий ва сирли маъно,  
Мужассам зако...  
Жумбоқдай ҳикматсиз,  
Сўз йўқ, Бибижон,  
Яратганнинг ўзи яратиб қўйиб,  
Ўзи шайдо бўлиб, ўзи саргардон,  
Томоша қилармиш

Аршидан тўйиб.

Бунда шеърнинг бутун бир томирини тортиб турган, Миртемир шеърый оламининг мулкига айланган ифода ва поэтик образ мавжуд. Бу машаққатли ижодий жараёнда тугилган шоирнинг чинакам топиллиғидир. Ана шундай оригинал ўхшатиш, поэтик образлар айрим бошқа шоирлар шеърларида тез-тез такрорланиб турар, Миртемир ака эса ўзича куйуниб: “Қандай нотантилик”, деб бош силкаб кўя қоларди...

Бу хил ҳодисалар хусусида Миртемир аканинг кўп фикрларини эшиттандим. У киши билан суҳбатлашиш, бетакрор сўзларини мутолаа қилиш жуда завқли эди. Ўзларининг розиликлари билан Пушкин кўчасидаги ижодхонасида ана шу суҳбатларнинг кўпларини магнит лентасига ёзиб олган эдим. Ҳозир беихтиёр шуларни эслаяпман. Мана, улардан айримлари:

...Китобхон ҳозир жуда ҳам талабчан, зукко. Китобхон ҳозир жуда ҳам саводли. У ҳаминша янги гап эшитгиси келади, янги образлар, янги шеърый шакллар кутади. Ҳам мавзуда, ҳам бадий ифодада янгилик кутади. Янги гап ўқигиси келади... Лекин афсус, ҳали ўз устида ишламаслик натижасида китобийликдан, такрордан қутулолмаётган ижодкорлар кўп... Фақат ўзидан аввалги шоирлар ва ўз тенгдошларини қайтариб, уч-тўрт китобдан кейин ҳам назирагўйликдан, кўчирмачилиқдан қутулолмаслик кечириб бўлмас бир ҳол. Буни ҳеч кимга раво кўрмайман. Бу китобхонни кўзга илмаслик, ўзига талабчан бўлмасликнинг оқибати...

...Таъсир, назира — булар биринчи қадамидагина сал кечириш мумкин бўлган нарса. Тажрибали ёзувчиларда учраши — бу гуноҳ... Баъзи шеърларни ўқиганда кишини ранжитдиган ўринлари кўп бўлади. Улар ўз истеъдодларини чинакам ижодга қаратмай, монтаж қилиш билан овора бўлишади... улар шеъриятда бирдан ярқ этиб янги бир тимсол, янги бир мавзу пайдо бўлса дарров нусхасини беришга уста... Бундай фикрлар, образлар асардан асарга кўчиб юриши поэзиянинг оҳорини тўкиш, обрўсини туширишдан бўлак нарса эмас...

Кунларнинг бирида суҳбатлашиб ўтиргандик, адабиётда анчагина танилган шоирлардан бири келиб Миртемир акадан ўзининг янги шеърый китобига муҳаррирлик қилишини сўради. Миртемир ака рози бўлди ва бир неча кун шу иш

билан банд бўлдилар. Китоб 1970 йилда Ф.Фулом номидаги нашриётда “Буюклик” номи билан чоп этилди. Китобдаги давримизнинг аллома шоирасига бағишланган “Тоғлар” номли шеърда куйидаги сатрларга кўзим тушди:

Бир пайтлар табиат Сизни яратиб,  
Сўнг, балки ўзи ҳам қолгандир ҳайрон.  
Тенгсиз салобату  
Кудрат бахш этиб,  
Ҳавас ҳам қилгандир сўнгра бир жаҳон...

Бу “Биби Марям” шеърдаги тайёр тасвир ва фикрлар эди. Миртемир акадан қандай қилиб бунга йўл кўйдингиз десам:

— Начора, шуни онгли равишда қилиб, бутун шеърни шу тасвир асосига қурган экан. Ранжимасин дедим. Ўқувчининг ўзи ажратиб олади, дедилар. Кўшилмадим. Шундай бўлса-да, унинг бутун вужудини қамраб олган беозорлик, шогирдга нисбатан тантиликка тан бердим.

Дарвоқе, шогирд ва устозлик хусусида...

Устозлар ҳар хил бўлади. Уларнинг аксарияти маслаҳат бериш, йўлга солиш билан назорат қилиб турадилар. Миртемир аканинг раҳнамолиги ўзгача эди. У киши шогирд билан бирга елкама-елка туриб меҳнат қилардилар. Дастлаб оғзаки маслаҳат берардилар. Шогирд буни қай даражада бажаришини билмадим-ку, аммо унинг ҳар бир шеъри устидан қалам урганларининг кўп бор гувоҳи бўлганман. Бир сафар Баротбекни ўқияпман, келаси сафар Олимжонни кўряпман деганлари эсимда. Мирмуҳсиннинг “Зиёд ва Адиба” шеърий романи, Барат Бойқобиловнинг сонетлардан ташкил топган китоби, Ш.Шомухамедовнинг шеърий китоби, Тўра Сулаймоннинг поэмалари, халқ йўлида ёзилган шеърлари, О.Холдор, Б.Исроил, Отаёрларнинг илк шеърий китоблари сўнги бор устоз Миртемир иш столидан парвоз қилгани кўпчиликка маълум. Миртемир ака бу китоблар устида соатлаб, ойлаб бош қотиргани, ўзининг ўта меҳнатқашлиги, шогирдга бўлган меҳрибонлиги, тантилиги, адабиётнинг беқиёс жонкуяри бўлганлигини завқ ва гурур билан эслагинг келади.

Ер қаъридан сизиб чиққан зилол булоқ суви билан оқ кўнгил, дилкаш, жафокаш, фидойи кишилар ўртасида

ўхшашлик борлиги ҳақида нақл қиладилар. Миртемир ака сиймосида ана шу ўхшашликнинг тимсолини кўрасан киши.

Ёмонни ҳам ёмон демас, тузалар деб,  
Яшабдики, қалби тўла меҳр эди.  
У жудаям мўмин эди, камтарин зот,  
Ижодда мард, мулойим Миртемир эди, —

деб ёзган шоирларимиздан бири “Меҳр”ни Миртемирга қофия этибди. Шеър қоидалари ўлчовида бу жуда ҳам муваффақиятли қофия эмас. Аммо маъно ва мазмун жиҳатдан яқин бир жаранг ташкил этиб турибдики, қофиядаги жиндай сакталик сезилмайди ҳам. Чунки, чиндан ҳам унинг қалби тўла меҳр эди.

1989 йил

## САМИМИЙ ВА ПОКИЗА ИНСОН

Миртемир аканинг турли туҳмат-надоматлардан халос бўлиб, халқ меҳрини қозона бошлаган, раҳбарият эътиборини ҳам қозониб, улкан анжуманларда минбарлардан шеърлар ўқиб, янги китобхон авлод ўртасида довруғи кетган, кетма-кет шеърий китоблари ўзбек ва қардош халқлар тилларида чоп этилиб, кўнгли тоғдай ўсиб, муттасил ижод оғушида яшай бошлаган кезлар эди.

Шу йиллар Миртемир ака “Ишчилар шаҳарчаси”даги ҳовлисининг этак томонидан ойнавандли, кенг бир ижодхона қурдирдилар. Табиий, янги уйнинг санитар бурчаги ҳам бўлиши керак эди. Бунинг учун бир қанча мураккаб муаммоларни ҳал қилиш зарур эди.

Миртемир ака ғоят нозиктаъб одам эдилар. Озодалик, ёранжом-саришталикни яхши кўрардилар. Кўчада кетаётган баъзи ҳовлилардан чиқинди сувларни кўча ариқларига оқизиб қўйилганларни кўриб ижирғаниб ўтар эдилар. Шу ваддан бу янги қурилишдаги ювиниш хонасидан чиқинди сувларни тортиб кетадиган чуқур ўра ковлатиш керак эди. Бу иш ўзларининг қўлларидан келмаслигини билиб кичик ўғиллари Мирзожонни мардикорлар бозорига туширган эканлар. Шу

дам олиш куни, илгаридан келишгандек, мен ҳам келган эдим. Миртемир ака дам олиш кунлари, айниқса, кечки пайт сайр қилишни яхши кўрардилар.

Бироз суҳбатлашиб ўтирган эдик, шу пайт эшикдан Мирзо елкасига калта сопли кетмон ташлаган эллик ёшлар чамасидаги бир киши билан кириб келди. Саломлашдик. Миртемир ака худди илгари кўрган кишисидек қуюқ кўришиб, меҳмонни сўри тагидаги столга таклиф қилдилар. Қуюқ мулозаматли, гапга чечан водийлик бу меҳмон Миртемир акага ёқиб қолди. Чой устида у кишини суҳбатга тортдилар:

– Қаердан бўласиз, меҳмон?

– Ака, Фарғонанинг Яйпан қишлоғидан.

– Маъқул. Водий бизга жуда қадрли ўлкалардан.

– Болалардан қанча?

– Уч ўғил, икки қизимиз бор. Ўғилларни уйлаганмиз. Энди икки қизимизни узатишимиз керак. Тирикчилик, хўжалик пича ишлар енгиллашгач, баъзи ишларни болаларга топшириб бир-икки ой мардикорлик қилиб турамиз.

– Нечага бордингиз?

– Худо хоҳласа бир кам элик.

– Қаранг, қандай яхши сақланибсиз. Жисмоний меҳнат шарофати бу.

Бу орада дастурхонга шўрва келгирилди. Меҳмон бироз бесаранжом бўлиб, хижолатдан:

– Бояги ўғлимиз қанилар? Бизга ишни кўрсатсалар бўларди, – деди ийманиб.

– Йўқ, йўқ, сиз ташвиш тортманг, бу ишни ёшлар ўзи қилиб қўйишади, – деди Миртемир ака меҳмонни юпатиб, – Сиз билан танишганимдан беҳад хурсандман, бошим осмонга етди. Хотиржам бўлинг, бугунги кунингиз бекор кетмайди.

Суҳбат шу даражада қизғин эдики, куннинг тушдан оғиб қолганини ҳам сезмадик. Пахта ишлари, умуман қишлоқ турмуши муаммолари, айрим удумларимиз ҳақида кенг фикр олишув бўлди. Миртемир аканинг болаларча содда ва самимий мулоқотлари, ўта қизиқувчанлиги меҳмонни ҳайратга солган эди. У, инсон қадрини эъзозловчи бундай дилбар одам билан ҳамсуҳбат бўлаётганидан чексиз мамнун эди. Буни унинг гоят одоб билан сўзлашиши, самимий табассуми,

баъзи гапларга тан бериб хандон отиб кулишларидан билиб олиш мумкин эди.

Суҳбат охирлагач, меҳмон рухсат сўраб кетишга ҳозирлана бошлади. Миртемир ака уйга кириб бир зумда чикдилар ва хайрланаётиб меҳмоннинг чўнтагига бир нарса солиб қўйдилар. Меҳмон буни сезиб эътироз билдирди, бу эътирози самара бермагач, хижолатдан бош эгганича хайр-маъзур қилди.

Меҳмонни кузатгач, Миртемир ака:

– Отанг тенги кишига ўра қазитгани уялмадингми? Ер ёрилмади, ерга кирмадим. – деб ўғли Мирзони бироз койидилар. Мирзо отасининг танбеҳидан хижолат бўлиб, бозордаги мардикорларнинг ҳаммаси шу кишини тавсия қилганликлари, чунки бундай ишларни у киши қилиб юрганлиги ҳақида эшитганларини сўзлаб берди. Бу ҳодисани кузатар эканман, Миртемир аканинг ўта одамийлик хислатларига, кичик феъл, содда ва покиза, серандиша бир инсон эканлигига яна бир бор гувоҳ бўлдим ва тан бердим.

*1988 йил*

## ТРАНЗИСТОР ХАРИДИ

Миртемир ака касалхонадан даволаниб қайтган кезларининг бирида телефон қилиб қолдилар. Ҳазил аралаш “чарчамасдан ўтирибсанми?”, – дейдиган одаглари бор эди.

– Бир айлансак деган эдим, жуда сиқилиб кетдим... Дарвоқе, радио бузилибди, ўзи ҳам жуда эскирган эди, япгисини оламиз. Сизнингча қаердан олса бўлади, – деди бироз сукутдан сўнг жиддий оҳангда.

Мен радиобуюмлар дўконига олиб бордим. Жуда узоқ танладилар. Согувчини суҳбатга торғиб, унинг сўзларини қўлоқ ортига кафтларини қўйиб тингладилар. Гўё радио сирларини мен биладигандек мендан қайта-қайта маслаҳат сўрадилар. Хуллас, ихчам бир транзисторни танладик. Шу пайт ночоргина кийинган ҳассали бир киши ёнларидан келиб, Миртемир акани аста туртди. Миртемир ака ялғ эгиб қараркан, ҳайрат аралаш жилмайди. Самимий кўришилди, бироз ҳол-аҳвол сўрашгач, у киши илтижо билан бир нарса деди чоғи,

Миртемир ака ҳеч нарса уқмай биров яқинлаб қулоқ тутди. Гап нима ҳақда эканини англагач, шу заҳоти чўнтак кавлай бошлади. У киши “қайгараман” дедими ёки узр сўрадимми, билмадим, Миртемир ака қўлларини тебратиб “йўқ-йўқ”, деганича мен томон келди. Юзларини қандайдир ўйчанлик, пича ташвиш қоплаган эди. Ҳориган кишидек бўшашган ҳолда унинг орқасидан тикилиб қолар экан:

— Шўрлик... Мендан уч сўм пул сўради. Нима олиш мумкин-а? Ажабтовур таланти ҳам бор эди, бироқ озгина ичкиликка берилганди, бутунлай сўнибди. Нимага харж қиларкан? — мендан сўради яна.

— Вино бўлса керак, ароқ бермайди-ку бунга,— дедим.

— Унда тамом бўлибди... Аттанг, — деди сўнг бошларини силкиб туриб — шу ичкилик учун бўлмаганда дурустроқ ёрдам қиларканмиз. Берганингни ичишга сарфласа савобдан кўра зиён келтирган бўламиз... қизиқ, бизни анғиб юрганмикан ёки тасодифми... Йўқ, тупна-тузук одам эди. Ҳа, сенинг гапингда жон бор, шиша дардида юрибди.

Миртемир ака ўз автобиографиясида, “бошимга синовли кунлар ҳам тушган”, деб ёзган эди. Оғзи куйган сувни ҳам пуфлаб ичади, деганларидек, у кунларга аллақачон барҳам берилганини билса-да, ҳамон ўйга толарди.

Бу воқеа Миртемир аканинг шу кунги кайфиятини тамом бузиб юборди. Унинг кўнглининг қайсидир қатламларидан инсонга, унинг тақдирига ачиниш туйғулари сизиб чиқаётгандек ороми бузилган, нотинч ва паришон эди. Чунки у инсон боласининг ҳолатига чиндан ҳам қайғурган эди.

Бу ҳикоя қилган воқеалардан Миртемир акага хос бўлган беозорлик ва меҳрибонлик, тантилик хислатларини, нозик шоирона табиатни озгина бўлса-да уқиб олиш мумкин. Аммо унинг ўзи кўпинча ҳаётнинг кўп кунларини рўшноликсиз ўтказганини эслаб ич-ичингдан эзилиб кетасан киши.

Шоир унинг 4 жилдга жамланган ажойиб асарларини ўқиб ҳузур қилаётган мухлисларнинг чеҳрасидаги мамнунликни кўрибгина кўнгил пича таскин топади. Зотан, чинакам истеъдод эгаси қаламига мансуб манзумаларнинг умри боқийдир.

1989 йил

## КУЗ ЯПРОФИ

Миртемир аканинг табиати ниҳоятда нозик. ҳар бир нарса, воқеа, ҳодисага, деталларга алоҳида диққат билан эътибор берар эди. Лоқайдлик унга тамом ёт. Куз кунларининг бирида Миртемир ака мснн телефонда йўқлаб қолдилар. Мен ёлғиз эканлигимни айтиб таклиф қилдим.

– Маъкул, кираман, деб қолдилар. Айвонда бироз шамол эсиб турар эди. У кишига жуда маъкул бўлди. Очиқ ҳавони жуда ёқтирар эдилар. Ёнларида бир ёш йигит ҳам бор эди. – Ёш шоир, – деб таништирдилар. Мен бироз танир эдим.

Ҳар жойда ҳозир-нозир, эпчил, кечаю кундуз шеър ёзиш, китоб чиқариш, ҳатто турли хил хабар ёзиш пайида юрарди. Бу ҳам Миртемир аканинг ниҳоятда кўнгилчанлиги туфайли бўлса керак... Эҳтимол, неча ўнлаб шеърларига қалам уриб бергандирлар...

Бизнинг суҳбатимиз уни зериктирар эди. У ҳар бир сўзимизни илиб кетар, Миртемир акани кулдириш учун баъзан бачкана ҳазиллар қилар эди. Миртемир ака сиз билан суҳбатлашиб ўтириб, сизни диққат билан тингласа-да, хаёли ҳамиша банд, қўли дастурхонга нималарнидир ёзгандек ҳаракат қилар эди. Шу пайт шамол бироз кучайди. Куз япроқлари ҳавода қушлардек учиб юрарди. Бир пайт бизнинг столга ҳам деразадан куз япроқлари учиб туша бошлади. Шеригимиз уларни чаққонлик билан ғижимлар. деразадан ирғитар, пашша ҳайдагандек қўлини силкиб ўтирар эди. Ҳатто уйга кўчсакмикан дегандек ичкарига қараб-қараб қўярди. Шу пайт атрофлари нимқизил, ўртаси пушти ранг олма тарамаридек порлаб турувчи бир катта япроқ аста учиб Миртемир акани олдига тушди. Миртемир ака оҳиста эҳтиёт билан уни навдасидан ушлаб боши бўйи кўтариб томоша қила бошлади. Чиндан ҳам кишига завқ берувчи ажиб бир нарса эди. Узоқ тикилиб турди. Лабларида жиндай табассум, нималарнидир маъқуллаб, бошларини силкиб қўярди. Ўйладим... эҳтимол, шоир шу япроқнинг баҳор кезларидаги майин ва ёш бир ниҳол бўлгани. сўнгра табиат парваришида етилиб баркамол бўлгани, энди мана табиат қонунига кўра ўзига осойишта жой излаб учиб тушганини бирма-бир эслагандир. Ҳар қалай унинг табассум билан узоқ тикилиб



қолгани бежиз эмас эди. Сукут сақлаганча япроқни уйга олиб кириб, шкафдаги чойнакнинг оғзига аста ўрнатиб қўйди. Ўзининг бу ишидан мамнун бўлиб, яна кулиб аста жойига келиб ўтирди. Бу воқеани лоқайдлик билан кузатиб турган ёш шоир пинагини ҳам бузмай ҳамон япроқларни “қирш” билан овора эди. Шоир қалби нақадар нафис... Табиатдаги жамики нарса унинг назоратида, унинг кузатишида, эҳтимол, қайсидир шеър учун бу бир туртки бўлди. Эҳтимол, табиатнинг моҳир куйчиси — шоирнинг қалбини шу мўъжиза тебратиб ўтди, бирон-бир иштибоҳ топди. Ҳар ҳолда шоир завқ олди. Шу ҳолда Миртемир ака ҳамиша юрган йўлида, ўтирган жойида жамики кўзга чалинган мавжудот билан ўзича мулоқотда бўларди. Бу мени қойил қолдирарди.

1989 йил

## ТАЪЗИМ

Натан Муродович Маллаев ҳақидаги илиқ хотираларим, у кишининг етук олим, моҳир педагог, ҳалол, бағри кенг бир зиёли сифатидаги фазилатлари ҳақидаги таассуротларим дилимда бир умр сақланиб қолади.

Натан Маллаев 50-йилларда Ўрта Осиё Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон миллий университети)нинг филология факультетида ҳам ўзбек мумтоз адабиётидан дарс бера бошладилар. Биз бўлғувчи филологлар у кишининг маърузаларига ихлос билан қатнашар ва мароқ билан тинглар эдик. Домла ўз фикрларини мантиқан мукамал, аниқ ва ўзига хос бир оҳангда ифодалар эдики, бу тингловчида алоҳида қизиқиш уйғотар, диққатни беихтиёр ўзига тортар эди. Ҳозир собиқ курсдошлар йиғилишганимизда у кишининг педагог ва мураббий сифатидаги бу хислатларини мароқ билан эслаймиз.

Маллаевнинг университетга таклиф қилиниши бежиз эмас эди, деб ўйлайман. Бу кезлар, домланинг ўз илмий-педагогик фаолияти, ўзбек мумтоз адабиётини ўрганиш билан боғлиқ жиддий баҳслар, айрим мумтозларимиз ижоди ҳақида мунозаралар бўлаётган, ҳатто баъзи мумтоз ёзувчилар мероси қатъий қораланаётган бир пайтда, ўзининг чуқур илмий

мушоҳадалари билан, миллий маънавий бойлигимиз бўлган бебаҳо бадиий меросимиз ҳақида зўр эътиқод ва ихлос билан холис қарашларини дадил баён қилиб эътибор қозонган, илмий жамоатчилик назарига тушган бир даври эди. Устознинг университет ўзбек адабиёти кафедрасида ҳам хурмати баланд эди.

Тақдир мени кўлади. Университетни тугатган, аспирантурага қабул қилиндим. Натан Муродович илмий раҳбар этиб тайинланди. Маслаҳат билан “Ҳамза поэзиясида традиция ва новаторлик” мавзусида иш олиб борадиган бўлдим. Буни кафедрадагилар ҳам маъқуллашди.

Номзодлик минимумлари, Ҳамза шеърӣ меросини мукамал ўрганиш, назарӣ адабиётлар устида ишлашнинг ҳаммаси қўшилиб, аспирантуранинг биринчи йилида мўлжалланган ишимнинг суст кетишига сабаб бўлди. Бир йиллик илмий фаолият ҳақида илмий раҳбарнинг ёзма фикри керак...

Ишонч йўқотган таянчини йўқотади, дейди халқимиз. Аспирантуранинг бу биринчи йили якуни ўзимни ҳам қаноатлантирмагани туфайли ҳар хил андиша билан домланинг ёзма фикрини олгани уйларига бордим.

Гап дастлаб менинг аҳволим, оилам ҳақида кетди. Уйланганман, фарзандим бор, ижара уйда тураман. Буларнинг ҳаммасидан домла хабардор эканлар.

— Фаффоржон, бардам бўлинг, бу қийинчиликлар унугилади. Тўплаган материалларингиз меъёрига етгач, ёзишга ўтирасиз. Шубҳасиз йўлма-йўлакай кўшимча адабиётлар кўрасиз. Номзодлик минимумларини тезда топширишга ҳаракат қилинг, деб менинг бир йиллик фаолиятим ҳақидаги фикрларини ёзиб бердилар.

Бу менда катта умид ва ишонч уйғотди, қувват бағишлади, ишимга катта ихлос билан киришдим. Домла диссертацияни бобма-боб ўқиб, жиддий тузатишлар қилдилар. Айрим бобларни қайта ёзишга тўғри келди. Иш тугаб, домланинг назаридан ўтгач, муҳокамага қўйилди ва 1964 йилда ҳимоя қилдим.

Сўнгги йилларда жуда кўп диссертацион ишларнинг муҳокамасида иштирок этиб, айрим ҳолларда илмий раҳбарнинг эътиборсизлиги туфайли, ишда чала-чулпа фикр



Устознинг “Абулқосим Фирдавсий” монографияси, унинг кўп қиррали ижод соҳиби эканидан далолат беради.

Садоқат инсоннинг ҳусни деганларидек, ўз эътиқодига, неча йиллик меҳнат эвазига жамланган илмий-маънавий бойликка садоқат домланинг муҳим хислати эди.

У пайтлар биз ҳали ёшмиз, катта мунозараларга қатнашолмаймиз, аммо орқаваротдан эшитган, билганларимизга кўра Натан Маллаев ёзган дарсликлардаги айрим қарашлар у давр қолипига сиғмаган кўринади, бироз азият чекканларидан хабаримиз бор.

Садоқат эзгулик сари етаклайди, деганлари рост экан. Йиллар ўтиб бу китоблар жамоатчилик назоратидан ўтиб, домланинг фикрлари тобора камол топа борди. Одамнинг қиммати — элга қилган ҳимматида, дейди халқимиз.

Ўз меҳнат фаолияти, инсоний хислатлари, илмга эътиқод ва садоқати билан тирикликда қадр топган Натан Муродович Маллаев бугунги кунда ҳам ўзбек адабиётшунослигида муносиб из қолдирган, ҳурмат ва эъзозга лойиқ табаррук зиёли сифатида қалбимизда абадий яшаб қолади.

Бу зот руҳлари олдида ҳамиша таъзим қиламиз.

Руҳлари шод бўлғай.

## ХУШФЕЪЛ, ДИЛБАР ИНСОН ЭДИ

Ҳар гал дўстим Эрик Абдуллаевич ҳақида ўйлаганимда беихтиёр Навоий ҳазратларининг машҳур “Маҳбуб ул-қулуб” асарида ҳамиша олоб сақлаш ва хоксор бўлишликни улуғлаб, “Агар киши одоб ва тавозе каби яхши хулққа эга бўлса, ўзи ҳам халқнинг иззат-ҳурматиغا сазовор бўлади”, деб айтган сўзлари ва бу хусусда битган байтидаги:

Такаббур ва гофил шаҳарда хор-зор кезади.

‘ Тавозеъликни эса мақсад гавҳари бадавлат қилади,

деб башорат қилиб айтган сўзлари нақадар ҳаётий эканига иқрор бўламан.

Чиндан ҳам боадаб ва хоксор, самимий бўлишлик туфайли киши халқ иззат-ҳурмати қозонади, одамларни у билан дўстлаштиради. Бу ҳаёт синовидан ўтган аксиома даражасидаги

ҳақиқатдир. Эрик Каримов ана шундай кишилар тоифасига кирадиган камтар, меҳрибон, хушфەъл киши эди.

Тақдир мени ана шундай хушфەъл илми бир инсон билан ошно қилганидан миннатдорман.

Эрик Каримов билан танишган давр йиллари аниқ эсимда...

1954 йили республиканинг “Ёшлар” газетаси саҳифаларида қарийб бир йил давомида эндиликда халқ ёзувчиси сифатида элга танилган ёзувчимиз Одил Ёқубовнинг “Тенгдошлар” қиссаси эълон қилинди. Мен Ўрта Осиё Давлат университети-нинг филология факультети 5-курсда ўқир эдим. Эрик Каримов ҳам Одил Ёқубов билан шу факультет рус филологияси бўлимининг 3-курсда таҳсил кўрар эди.

Факультетда ташкил этилган адабиёт тўғарагида ёзувчилар билан учрашув ва айрим асарларнинг муҳокамаси бўлиб турар эди. Тўғаракнинг навбатдаги бир машғулотида факультетимиз студенти Одил Ёқубовнинг биринчи қиссасининг муҳокамаси ўтказиладиган бўлди. Менга асар ҳақида маъруза қилиш топширилди. Муҳокамага, шубҳасиз, О.Ёқубов ҳам таклиф қилинди. Муҳокамага Одил ака ёнида Эрик Каримов билан кириб келди.

Қизгин мунозаралар билан ўтган муҳокамадан муаллиф қаноат ҳосил қилганини айтиб, миннатдорчилик билдирди. Шунда йиғилишдан сўнг Эрик ёнимга келиб Туркистонча шеваимизда: “Сиз ўзимиз ёқдан экансиз, келинг танишамиз”, деди мулойим табассум билан. У пайтда Эрик ўзбекчани ўзига хос бир урғу билан, қийналиб сўзлар эди. Унинг ўта камтарона, самимий муомаласи менда унга нисбатан чуқур меҳр уйғотди. Биз дўстлашиб кетдик. Ҳар гал суҳбатлашганимизда, “Сен Одил аканинг бу илк қиссаси ҳақида биринчи бўлиб фикр айтдинг, кўрасан, бу ҳамшаҳаримиз ҳали жуда кўп йирик асарлар ёзади, мен бунга аминман”, дерди.

Орадан кўп ўтмай шу маърузам асосида ёзилган мақолам “Шарқ юлдузи” журналида эълон қилинганида дўстим Эрик севиниб, мени самимий қутлагани ҳам ёдимда.

Тақдирни қарангки, орадан йиллар ўтиб, менга у билан Тил ва адабиёт институтида бирга ишлаш насиб этди. Москвадаги Жаҳон адабиёти Институти қошидаги аспирантура курсини битириб, бақувват адабиётшунос сифатида эътибор қозонган, катта илмий изланишлар қилишга киришган эди.

Айниқса “Лев Толстой тасвирида инсон” номли монографияси эълон қилинган. Янада жамоа ҳурмати, меҳрини қозонди.

Чиндан ҳам жаҳон адабиётида ўзининг муносиб ўрнини эгаллаган буюк Толстой ижодининг моҳир тадқиқотчиларининг назарига тушган мазкур монографик тадқиқот толстойшуносликка қўшилган муносиб ҳисса эди.

Маълумки, ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос тасвир ва фикрни ифодалаш усули бўлади.

Эрик Абдуллаевичнинг таҳлил усули фикрни сўз юритаётган маълум муаммонинг моҳиятини очувчи бош нуқта — фикрни топиб буғун мулоҳазаларни шу бош нуқтани агрофлича ёритиш, таҳлил этишга қаратилган. Адабиётшунослик илмида бу алоҳида диққатни тортадиган, ошиқча сўз, таърифлардан холи бўлган мўъжаз таҳлил усулидир.

Унинг Лев Толстой ижодига бағишланган илк катта тадқиқотида ана шу усул қўлланган. Бунда билдирилган ҳар бир фикр шу бош нуқтага, унинг моҳиятини очишга қаратилган.

Олимнинг рус толстойшунослари ва қўлчилик олимларнинг ҳурмати қозонганлигининг сабабларидан бири ҳам ана шу таҳлил усули. Ўрганилаётган мавзу бўйича тадқиқотчининг кенг ва чуқур билимга эга эканлиги, билим доирасининг кенглиги туфайли бўлса керак.

Эрик Каримовнинг бундан кейинги илмий фаолияти ўзбек адабиётшунослиги бўйича олиб борган тадқиқотлари билан боғлиқ. У собиқ шўролар даврида баъзан ноҳолис ва бир ёқлама олиб борилган сиёсат туфайли асарлари ўрганилиши ва нашр этилиши тақиқланган, халқ эрки ва эл мустақиллиги учун кураш ғоялари билан сугорилган бой бадиий ижоди билан танилган, ноёб ва бетакрор истеъдод эгалари бўлмиш А. Қодирий, Чўпон, Фитрат ижоди, умуман ўзбек маданиятидаги жадидчилик ҳаракатини ўрганиш ва тадқиқ этиш билан муттасил шуғулланади.

Унинг бу изланиш ва ҳаракатлари бир текис ва қийинчиликсиз бўлмади.

Аввало, ҳали бу адиблар ижодини ҳар гомонлама чуқур ўрганиш йўлидаги тўсиқлар ҳамон ўз мавқеини сақлаб турарди.

Иккинчидан, бир умр рус мактабида таҳлил кўриб, шу адабиёт бўйича илмий мушоҳада юритиб юрган киши учун бу гоят катта меҳнатни талаб қиларди.

Эрик Каримов ўзининг билими, истеъдоди, иродаси ва ўта ҳаракатчанлиги туфайли бу қийинчиликларни енга олди. Бу соҳадаги мушоҳадалари мутахассисларнинг эътиборини тортди. Унинг ўзбек жадиличлик ҳаракати ҳақида яратган катта илмий тадқиқоти мутахассислар назарига тушди. Унинг ўзбек жадида адабиёти ҳақидаги мақоласи кўп жилдлик “Ўзбек адабиёти тарихи” китобига киритилди ва бу мажмуа Беруний номидаги Республика Давлат мукофоти билан тақдирланди.

70-йилларда Эрик Каримов Институт илмий котиби сифатида сидқидилдан меҳнат қилди. Кенг феълли, меҳрибон ва камтар инсон сифатида жамоа муҳаббатини қозонди. Камтар камол топади, деганлари ҳақиқат экан. Эрик Каримов ҳозирги А.Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг илмий котиби вазифасида қарийб 10 йил сидқидилдан меҳнат қилди.

Э. Каримов институт директорининг ўринбосари, сўнгроқ институтдаги йирик бўлимлардан бири “Адабий алоқалар ва таржима назарияси” бўлимини бошқаради. Қобил ва кенг қамровли илмий кадрларни тайёрлашда катта меҳнат қилди. Ўндан ортиқ шогирдларни тарбиялаб етказди. Уларнинг кўплари унинг вафотидан сўнг диссертацияларни ҳимоя қилдилар.

Биз, бир гуруҳ кўнгли яқин тенгқурлар тез-тез давра куриб турардик. Эрик ўзининг оқкўнгиллиги, ҳамма нарсага қизиқувчанлиги, дилкашлиги билан ҳаммамизнинг меҳримизни қозонган эди. Ана шундай йиғинларимиздан бири бизнинг хонадонимизда бўлди. Бундан илгари ҳам Эрик бизникида бир неча бор бўлган, оиламизга яқин таниш эди.

Давраларимизнинг бирида Эрик сўз олиб, “Мен шу уй бекасининг соғлиги учун қадаҳ кўтаришларингизни таклиф қиламан, — деди. — Қачон келмайлик, ҳамиша самимий кутиб олади. Ҳузур қилиб гурунг қиламиз. Бунда уй бекасининг хизмати катта. Фаффорнинг хотинига ҳайкал қўйиш керак”, деб сўзини тугатди.

Даврадагиларнинг хоҳолаб кулиб юборганидан хижолат бўлиб, мен буни беҳазил айтаяман, деб фикрини далиллашга ўтди.

Дўстимнинг бу сўзларини тез-тез эслаб, кулиб юрдик.

Орадан бир қанча вақт ўтгач, биз ана шу “ҳайкал қўйилиши” керак бўлган жуфти ҳалол билан, рўзгорчилик, сўз талашиб қолдик. Хуноб бўлиб ташқарига чиқиб, уйимиз олдидаги кўкаламзор кичик боғларимизда хаёл суриб турган эдим, бозордан харид қилиб келаётган Эрикка кўзим тушди. Олой бозорига бизнинг уйимиз ёнидан ўтиб борар эди.

– Ҳа Фаффор, ний қиб турибсан? – деди ўзимизнинг шеваимизда. “Шу, сен яқинда хотинингга ҳайкал қўйиш керак, деган таклифингдан кейин, уни қаерга ўрнатсам экан, деб ўйлаб, бош қотирияман”, — дедим.

Дўстим жуда ишонувчан, соддафезъл эди.

Сўзимни жиддий англаб, қўлидаги тугунларини ерга қўйиб, яқинроқ келди-да, уёқ-буёққа кўз югуртириб, “шу икки ойнанинг ўртасига қўйсанг яхши бўлади”, — деди қатъий. Дераза ортидан бизни кузатиб турган хотиним, хоҳолаб кулиб юборди. Эрик бўлса ўзининг бу таклифларидан хижолат бўлмай турар, фикрида қатъий эди. У ана шундай содда ва ишонувчан, самимий эди.

Унинг ўзбек мумтоз адабиёти тарихининг сўнгги жилдларга кирган ва рус тилида нашр этилган жадид адабиёти намояндаларининг ижоди ҳақидаги мақоласи айрим демагог олимлар ва раҳбарлар қаҳрига учради. Охирги пайтлар у шаҳар чеккасидаги дала ҳовлисида якка яшади, ижод қилди.

Бу ҳовли ногирон бўлиб қолган кекса амакисига зилзиладан кейин Ҳукумат томонидан берилган участка бўлиб, уни Эрикнинг ўзи қуриб битказган.

Эсимда, бир гуруҳ дўстлар кўп бор ҳашарларда қатнашгандик. Жуда шинам бўлмаса ҳам яшаса бўладиган ҳолга келгач, охирги пайтда Эрик у ерда муқим яшади.

Мен Эрикнинг уйига қўшни яшаганим учун оилавий можаролардан бироз хабардор эдим. У фарзандларига жуда меҳр қўйган эди. Ўғил ва қизини кўзи қиймай, уларнинг ўқишларидан ҳамиша хабар олиб, моддий ёрдам кўрсатиб турар эди.



Билган кишига Эрикнинг сўнги даврдаги ҳаёти чинакам фожаи эди. Ахири шу мусибатлар, туртки ва туҳмат, ҳақоратлар юракка хуруж қилган эди.

Аслини олганда дўстларимиз орасида энг соғлом ва бақувват, чиниққан Эрик Абдуллаевич эди.

Эсимда, 60-йилларнинг ёзида андижонлик дўстларнинг ташаббуси билан бир гуруҳ тенгқурлар болаларимиз билан Арслонбобда дам олдик. Ҳар куни эрта тонгда Эрикнинг жисмоний машқларини ҳавас билан томоша қилар эдик. Энг мураккаб машқларни бетакрор, чарчашни билмай бажарар эди.

Унинг неча дақиқалаб бош билан тик туришини болаларимиз завқ билан кузатишарди.

Ҳар кимга, хусусан, ижодкор учун оилавий хотиржамлик ғоят зарур экани аён.

Кишини ўй-фикрлари, илмий-ижодий режаларининг рўёбга чиқишида оилада хушфезъллик, бағрикенглик, дилкаш муомала, меҳр-оқибатли бўлишликнинг ўрни алоҳида ва муҳим роль ўйнайди.

Эрикнинг ҳаётида ана шу хотиржамлик, маънавий мадал берувчи куч ожиз эди. Шунини унутмаслик керакки, қарс икки қўлдан чиқади. Эҳтимол, Эрикнинг айби ҳам бордир... Лекин ҳар икки томон пок, нуридийда фарзандлар ҳурмати бир-бирига нисбатан кечиримли бўлиши керак эди, деб ўйлайман.

Дард ёмон нарсаси экан, у узоқ вақт хасталаниб, дам-дам даволаниб яшади.

Афсуски, шавқатсиз ўлим уни орамиздан юлиб кетди.

Начора, Аллоҳнинг иродаси... Унинг хотираси ҳамиша дилимизнинг тўрида.

Руҳлари шод бўлғай.

*22 август, 2005 йил*

## **ЮЗ БИЛАН ЮЗЛАШГАН МУАЛЛИМ**

Тақдир ўлкамизнинг энг кекса маорифчи-зиёлиларидан бўлган халқ маорифи аълочиси Абдумажид Абдураззоқовни орамиздан олиб кетди.

Абдумажид муаллим қарийб 50 йиллик меҳнат фаолияти давомида эл-юрт ҳурматини, меҳрини қозониб яшади. Домлани билган барча яқин кишиларининг иззат-ҳурмати у кишини умрининг сўнгги дамигача тарк этмади.

Абдумажид аканинг ҳаёти ва меҳнат фаолияти билан таниш бўлган ҳар бир киши инсон яшаш тарзининг энг ибратли саҳифаларидан воқиф бўлади. Республикамиз Истиқлолга эришган кунлари у киши чехрасидаги севинч ҳисларини ифодаловчи табассум ва мамнуниятни ифодалаш қийин эди.

Дастлаб эски мактабда, кейинчалик мадрасада таълим олган бу табаррук муаллим дастлаб ўқитувчилар курсини, кейин педагогика институтини тамомлаб, умр бўйи ўқитувчилик қилди. 1932 йилдан то 1973 йилга қадар Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институтида ўзбек тили ва адабиётидан дарс берди, институт тайёрлов курсининг декани лавозимида ишлади.

Абдумажид аканинг иқтисодий оғир йилларда институт касаба кўмигасининг раиси сифатида олиб борган ишларини мамнуният билан эслашади. Даврнинг барча қийинчиликлари у киши ҳаёт йўлининг саҳифаларида ўз изини қолдирганди... Бу 20–30-йиллардаги илғор маҳаллий зиёлиларга нисбатан бўлган тазйиқ, бой маънавий меросимиз бўлган тасаввуф илмининг буюк алломалари асарларини ўқиш, таҳлил этиш тақиқланган давр эди.

Абдумажид ака ҳамиша яхшиликка ишониб яшади.

У кишининг хонадонини зиёлилар оиласи дейишлари бежиз эмас. Абдумажид аканинг фарзандлари: ўқитувчи Мунаввархон, иқтисодчи Фаридахон, фан номзодлари – Эркин, Искандар Абдураззоқовлар ва фан доктори Рустам Абдураззоқовлар ўз соҳасининг моҳир билимдонлари сифатида, эндиликда нуроний ота шаънига айтилаётган тасаннолар оғишида самарали меҳнат қилмоқдалар.

Домла ғоят покиза, ҳалол, ҳақиқатпарвар инсон эдилар. Халқимиз бундай кишиларни “Куш оғзидан чўп олмаган” инсонлар дейишади.

Газета мухбирларидан бирининг саволларига берган жавобларида: “Ҳалоллик шиорим бўлди. Ёлғон-яшиқдан бутун умр ҳазар қилдим. Жаҳл ва ғазаб билан дўстлашмадим”, –

деган эдилар. Бинобарин. бу — киши умрини узайтирувчи энг хуш фазилятдир.

5 фарзанд, 15 набира, 14 эвара ва 3 чеваранинг бошларини силаган бу нуроний зот 102 баҳорни қаршилаб ҳаётдан кўз юмдилар.

Кўпинча у кишидан, зерикмайсизми, деб сўраганларида “Мутлақо”, деб жавоб берардилар. Зеро, зиёли кишининг қариллик чоғлари ҳеч қачон зерикарли ўтмайди. Маънавий бойлигимиз бўлган бой бадий адабиёт мутолааси, ҳадис, ислом тарихи билан боғлиқ китоблар кишини ҳар чоқ маънавий озиқ олиб, руҳан тетик яшашга чорлайди.

У кишидаги бу фазилятларни кузатар эканмиз, ҳадисда таъкидланган — Бешиқдан то тобутга қадар илм изла, — деган табаррук ҳикматларни эслаймиз.

Ҳа, илмда ҳикмат кўп.

Биз кўпинча табаррук ёшдаги кишиларнинг фарзандлари, набира, эвараларининг бисёрлиги ҳақида фахр билан сўзлаймиз. Аммо бу — фарзанд, набира, эвара, чевараларидан ҳар бирининг яшаш тарзи билан боғлиқ ташвишлар. уларнинг соғлиғи. иш режалари, юриш-гуришлари, оила тотувлиги ва ҳоказо ҳодисаларнинг ҳар бири оила бошлиғи сифатида унинг қалбини изтиробга солмайдими ёки оиладаги ҳар бир нохуш ҳодиса киши дилини оғритмайди дейсизми. Аммо Абдумажид аканинг бирон марга шикаят, нолиш қилмай яшаганларига тан бермоқ керак.

Абдумажид домла ғоят камтар эдилар. Ундаги бу хислатни ҳар бир ҳолатда кузатиш мумкин эди. У кишидаги бу чин инсоний фазилятни эслаганимда буюк аллома Аҳмад Яссавийнинг куйидаги ҳикматлари ёдимга келади. У зот деган эдилар:

Олло деган бандаларнинг қули бўлғил,  
Тупроқ сифат йўл устида йўли бўлғил.  
Ошиқларнинг куйиб-ўчган қули бўлғил.  
Ҳақ жамолин кўрсатмаса зolim бўлай<sup>1</sup>.

Ҳақиқат вожиб бўлиб, бу покиза, камтарин, камсуқум зотнинг орзулари амалга ошиб, ҳаётда ҳеч бир қоқилмай-

---

<sup>1</sup> Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Т., Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. 187-бет.

сурилмай, оқил ва оқила фарзандларни оёққа турғазиб, иззат билан тинч яшаб ўтганлигига ана шу ҳикматдаги доно фикрлар сабаб бўлган бўлса ажаб эмас.

Мен қарийб 10 йил у киши билан бирга Тошкент Тўқимачилик ва енгил саноат институтида кириш имтиҳони қабул қилган эдим. Абдумажид аканинг қаттиққўл ва талабчан эканликларини эслайман. Аммо жуда раҳмдил эдилар.

Бўлажак студентнинг ёзма ишини текшириб талабга жавоб беролмаганларига қониқарсиз баҳо қўйганимизда, ишни қайта-қайта кўриб чиқардилар... Ишнинг маъқул эмаслигига иқроор бўлгач, имтиҳон варағига баҳо қўйилаётганда у кишининг хижолат бўлиб изтироб чекишларини таърифлаш қийин...

Имтиҳон варағидаги сувратга қараб, “бечора не машаққат билан, умид қилиб узоқ вилоятдан келган, уйдагилар умидвор бўлиб ўтиришгандир... бечора жуда хоксор бола экан, сийнасида кўриниб турибди, деб, — энди қайтиб кемайдими-а?” — сўрайдилар мендан.

— Рухсат беришса қайта топширади, — деб юпатаман. Бу хил раҳмдиллик у зот ҳаётининг муҳим саҳифаларини ташкил этади.

Мен домлани авлиёсифат инсон деб биламан. У кишининг характери, ибратли фазилатларини кўп кузатганман. Шу вайдан шундай таърифлар билан эслайман, эъзозлайман.

Ислом тасаввуфининг тадқиқотчи ва шарҳловчиларидан бўлган буюк мутасаффув Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Салим ал-Басрийдан сўрабдилар: “Халқ орасида авлиё қандай хусусиятлари билан ажралиб туради, уни қандай топиш мумкин?” Ул зот жавоб берибдилар: Тили ширинлиги ва хушмуомала суҳбати; ахлоқининг гўзаллиги, чеҳрасидаги табассум, жўмардлиги, сахийлиги, эътирози озлиги, узр сўраб, ҳатолари кечирилишини сўраган кишиларнинг узрларини қабул қилиши, бутун яратилмишларга: яхши-ёмон бўлсин барча инсонларга, ҳайвон-жониворларга раҳму шафқатли бўлиши билан халқ орасида ажралиб туради”.

Инсондаги ана шу фазилатлар Абдумажид домла хислатларига хос бўлганини кузатганим учун, домлани

чинакам авлиё одам эдилар, дейишга журъат этдим. Абдумажид  
домланинг одамларга бўлган меҳрини кузатарканман:

Яраланган қушни кўрсам,  
Гуссали кўзни кўрсам,  
Дарё бўлиб йиғлайман.

деган қўшиқ сатрларини эслайман.

Илоҳим бу зотнинг руҳлари шод бўлғай.

*15 ноябр, 2000 йил*

## МУНДАРИЖА

Қалб саховағи. <i>И. Раҳимжонов</i> .....	3
---	---

### Башарий қадриятлар — бош мезон

Ҳамзашунослигимизнинг бугунги вазифалари .....	10
А.С.Пушкин асарларида умумбашарий ғоялар ва Миртемир ижоди .....	27
Миртемир шеъриятида туйғулар реализми .....	35
Ойбек ва халқ оғзаки ижоди .....	44
Ғафур Ғуллом ва халқ оғзаки ижоди .....	48
Абдулла Қаҳҳор ва халқ оғзаки ижоди .....	55
“Кашмир кўшиғи”нинг иккинчи ҳаёти .....	61
Мангуликка дахлдор .....	74
Фольклор ва ёзма адабиёт .....	97
Афсона ва ривоятлар бадий асар тўқимасида .....	139
“Ҳамид Олимжонни биламизми?” номли мақола муаллифи Дилмурод Куроновга очиқ хат .....	163

### Адабий суҳбатлар

Ижоднинг сирли жараёнлари .....	175
Қалбимнинг бир парчаси .....	185

### Ёдномалардан

Яшабдики, қалби тўла меҳр эди .....	208
Самимий ва покиза инсон .....	212
Транзистор хариди .....	214
Куз япроғи .....	216
Таъзим .....	217
Хушфел, дилбар инсон эди .....	220
Юз билан юзлашган муаллим .....	225

*Адабий-бадиий нашр*

**Ғаффор Мўминов**

**ИЗЛАНИШЛАРИМДАН ҚАТРАЛАР**

*Адабий-танқидий мақолалар*

Муҳаррирлар *Жонибек Субҳон, Илҳом Зоир*

Мусаввир *Рустам Зуфаров*

Бадиий муҳаррир *Анатолий Бобров*

Техник муҳаррир *Татьяна Смирнова*

Мусаҳҳиҳ *Дано Тўйчиева*

Компьютерда саҳифаловчи *Зилола Маннопова*

ИБ № 4419

Босишга 03.07.06 й.да руҳсат этилди. Бичими 84x108<sup>1</sup>/<sub>32</sub>.  
Таймс гарнитураси. Офсет босма. 12,60 шартли босма тобоқ.  
13,5 нашр тобоғи. Жами 1000 нусха. 130 рақамли буюртма.  
50-2006 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг  
Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

100128. Тошкент, Усмон Юсунов кўчаси, 86.

- Мўминов Фаффор.
- М 99 Изланишларимдан қатралар: (Адабий-танқидий мақолалар) / Ғ.Мўминов; Масъул муҳаррир ва кириш сўзи муаллифи Н.Раҳимжонов; Тўплаб нашрга тайёрловчи Н.Мўминов; Ўзбекистон Республикаси ҒА, А.Навоий номидаги тил ва адабиёт ин-ти. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. – 232 б.

Ўзбек адабиётида ўз ўрнига, ўз овозига эга бўлган, адабиётнинг ривожланишига турли даврда ҳисса қўшган, эндиликда адабиётимизнинг мумтоз вақиллари ҳисобланиб келаётган буюк ижодкорлар ҳақида, уларнинг ўзига хос ҳаёт тарзи, ижодий йўли ва бизга ибрат бўладиган жиҳатларидан ҳикоя қилувчи мазкур китоб олимнинг кузатишлари ва изланишлари самарасидир. Турли йилларда ёзилган мақолалар ўқувчилар эътиборини тортиши шубҳасиздир.

ББК 83.3(5У)